

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА
BIOGRAPHISTICA UKRAINICA

Збірник наукових праць
Інституту біографічних досліджень

Заснований 1996 року

Випуск 5

Київ – 2009

УДК 016:929(477)(066)
ББК 63.3(4УКР)-8
У45

Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. праць / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол. : Т. І. Ківшар (гол. ред.) та ін. – К., 2009. – Вип. 5. – 296 с.

Збірник наукових праць продовжує започатковану Інститутом біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського в 1996 р. серію видань, присвячених теоретичним і методичним проблемам біографістики як окремої історичної дисципліни, вивченню історії, сучасного стану та перспектив розвитку біографічних досліджень в Україні та світі. Частина матеріалів збірника підготовлено в рамках українсько-російського наукового проекту “Російсько-українські культурні зв’язки: біографічний аспект”, що виконувався упродовж 2006–2008 рр. за результатами спільного конкурсу, організованого Національною академією наук України та Російським гуманітарним науковим фондом.

Розраховано на вчених, викладачів, студентів і аспірантів вищих навчальних закладів, працівників музейних та архівних установ, краєзнавців.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: Т. І. Ківшар, д-р. іст. наук (головний редактор); В. І. Попик, канд. іст. наук (заступник головного редактора); С. М. Ляшко, канд. іст. наук (заступник головного редактора); Н. І. Любовець, канд. іст. наук (відповідальний секретар); В. М. Даниленко, д-р. іст. наук, член-кореспондент НАН України; Л. А. Дубровіна, д-р. іст. наук, член-кореспондент НАН України; Я. Д. Ісаєвич, д-р. іст. наук, академік НАН України; Н. П. Марченко, канд. іст. наук; І. Б. Матяш, д-р. іст. наук; О. С. Онищенко, д-р. філос. наук, академік НАН України; В. Ю. Омельчук, д-р. іст. наук; М. М. Романюк, д-р. іст. наук, член-кореспондент НАН України, О. М. Яценко, канд. іст. наук.

Рецензенти: Ковальчук Галина Іванівна,
доктор історичних наук, професор;
Шаповалов Георгій Іванович,
доктор історичних наук, професор

Друкується за рішенням Ученої ради Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

При передруку публікацій посилання на збірник “Українська біографістика” обов’язкове.

No part of this publication may be reprinted without reference to the “Ukrainian biographistics” collection.

Збірник зареєстровано Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 15825-4297Р від 12.10.2009 р.

Збірник зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання з історичних наук (постанова Президії ВАК України від 08.09.1999 р. № 01-05/9).

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Збірник є продовженням започаткованої 1996 р. Інститутом біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського серії, присвяченої теоретичним і методичним проблемам біографістики, як спеціальної історичної дисципліни, та української біографіки, як частини гуманітарного знання і важливого явища суспільно-політичного й культурного життя, а також дослідженням життєвого та творчого шляху відомих і призабутих співвітчизників, проблемам біобібліографії.

Цей випуск “Української біографістики” — тематичний, його головна мета — висвітлення крізь призму біографічних досліджень українсько-російських історичних зв’язків і культурних взаємодій. Значна частина матеріалів збірника підготовлена в межах спільного українсько-російського дослідницького проекту “Російсько-українські культурні зв’язки: біографічний аспект”, здійсненого впродовж 2006–2008 рр. колективами науковців Інституту біографічних досліджень НБУВ і Російської державної бібліотеки (Москва) за результатами конкурсу, організованого Національною академією наук України та Російським гуманітарним науковим фондом. Керівником української частини проекту є старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень доктор історичних наук, професор Т. І. Ківшар.

Актуальність такого дослідження обумовлена необхідністю всебічного вивчення взаємозв’язків двох слов’янських народів, чиї долі міцно переплетені не лише в масштабних вимірах загальнослов’янського, європейського та світового історичного та культурного поступу, а й на суто людському — груповому, професійному, родинному, особистісному рівнях, крізь життя мільйонів людей, їхню кровну та духовну спорідненість. Звернення до біографічних аспектів проблеми українсько-російських історичних і культурних зв’язків є важливим саме тим, що дає змогу її максимального “олюднити”, долаючи на цій основі політизо-

---

вані, схематичні уявлення, що склалися як у віддаленому минулому, так і в останнє десятиліття, певну взаємну упередженість і недовіру.

Погляд на минуле крізь матеріали біографічних студій дає змогу виявити й осмислити чимало важливих явищ культурного процесу та міжкультурних взаємодій на просторах колишньої Російської імперії та Радянського Союзу в усій їхній складності, суперечливості, й, водночас, — органічній цілісності та багатій змістовній наповненості, крізь духовний світ, мотиви та реалізацію творчих устремлінь, особисті творчі зв'язки, полікультурну приналежність багатьох видатних і мало відомих діячів української та російської культур, їхній внесок у російську й, одночасно, в українську національну культуру.

Згаданий проект насамперед спрямований на:

- вироблення й апробацію нових дослідницьких підходів до вивчення українсько-російських історичних і культурних взаємозв'язків на основі залучення та змістовного аналізу в етнокультурному й етнополітичному плані значних масивів біографічної інформації, що містяться в численних енциклопедіях, словниках, історико-літературних і краєзнавчих виданнях, монографічних дослідженнях, електронних довідкових ресурсах, архівних документах;

- виявлення місця та ролі в розвитку міжетнічних і міжкультурних взаємодій суб'єктивних чинників — життєвого та творчого шляху, родинних і творчих зв'язків діячів російської та української культур;

- осмислення такого характерного для українсько-російських стосунків у минулому та сучасності й, водночас, украй складного та суперечливого явища, як подвійна етнічна, культурна та громадсько-політична самоідентифікація особи.

Значну увагу приділено також долі українських діячів на російських теренах і росіян в Україні.

Важливість пошуку нових підходів обумовлена вичерпаністю можливостей подальшого дослідження українсько-російських зв'язків на відносно вузькій джерельній базі, за допомогою традиційного “ілюстрування” проблеми прикладами з життя та діяльності досить обмеженого числа українських і російських діячів, їхньої творчої співпраці.

У збірнику друкуються також праці, підготовлені в межах розробки Інститутом біографічних досліджень у 2007–2009 рр. планової теми НДР — “Розвиток української біографістики та проблеми формування вітчизняних біобібліографічних ресурсів XXI століття”, та статті, написані науковцями академічних установ і вищих навчальних закладів

України — учасниками щорічних “Чишківських читань з історичної біографістики”, присвячених пам’яті засновника і першого директора Інституту біографічних досліджень В. С. Чишка (1951–2003).

Автори опублікованих у збірнику статей, упорядники біобібліографічних і документальних публікацій намагалися розкрити проблематику українсько-російських культурних взаємозв’язків на основі залучення до наукового обігу нових та мало відомих імен, архівних і літературних матеріалів.

Відповідно до поставлених завдань, у збірнику використовуються різні форми та методи подання матеріалів. Він поєднує теоретичні та історіографічні дослідження, наукові біографічні розробки, присвячені окремим персоналіям, історико-біографічні нариси та біобібліографічні матеріали.

П’ятий випуск збірника загалом зберігає структуру попередніх, їхні найважливіші проблемно-тематичні блоки.

Його відкриває рубрика “Теоретичні та методичні проблеми біографічних досліджень”, у якій опубліковано статтю В. І. Попика, присвячену аналізу різноманітних можливостей, що відкривають біографічні студії для формування сучасного розуміння історичного процесу в Україні, її етнокультурного розвитку, багатовікових історичних і культурних зв’язків України з сусідніми народами і державами.

Розділ “Біографічні та генеалогічні розвідки” містить ґрунтовні, підготовлені С. М. Ляшко, І. В. Старовойтенко, Г. В. Путовою, О. В. Москальцем та В. І. Менжуліним на документальних матеріалах нариси життєвого і творчого шляху діячів науки та культури, суспільно-політичного життя, державного управління, крізь які розкриваються мало відомі сторінки українсько-російських взаємин і культурних взаємозв’язків.

Низка оригінальних історико-біографічних досліджень Т. І. Ківшар, Т. В. Куриленко, В. М. Феценко, Н. І. Любовець, В. М. Корпусової, О. П. Ротача, об’єднаних у рубриці “Історія та культура крізь призму біографіки” репрезентує різні підходи до реконструкції певної історичної доби, важливих подій, явищ, прикмет минулого крізь людську діяльність і спадщину.

Традиційна рубрика збірника — “Матеріали до Українського біографічного словника” — є творчою майстернею науковців, у якій опрацьовуються різноманітні методичні підходи та практичні прийоми написання біографічних статей до майбутнього Українського біогра-

---

фічного словника та його електронної версії — Українського національного біографічного архіву.

Досвід сучасної російської біобібліографії розкрито в підготовлених спеціально для п'ятого випуску “Української біографістики” науковцями Російської державної бібліотеки (Москва) М. І. Акіліною та О. І. Ратниковою інформаційних оглядах новітніх довідкових біобібліографічних видань.

Збірник уміщує також звіти про організовані Інститутом біографічних досліджень НБУВ наукові форуми з проблем історичної біографістики.

Редакційна колегія висловлює сподівання, що матеріали збірника викличуть інтерес дослідників-професіоналів і аматорів-біографістів як в Україні, так і за її межами, сприятимуть розширенню зацікавленого професійного обговорення актуальних проблем біографістики, удосконаленню методичних засад біографічних досліджень і підготовки довідкових біографічних видань, подальшому згуртуванню дослідницького активу українських біографістів навколо Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та Українського біографічного товариства.

ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 929:304.44(477+470):621.38

*Володимир Іванович ПОПИК,
в. о. директора
Інституту біографічних досліджень НБУВ,
кандидат історичних наук (Київ)*

БІОГРАФІСТИКА ТА ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ І КУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ

Проаналізовано можливості біографічних досліджень у формуванні сучасного розуміння багатовікових українсько-російських історичних і культурних зв'язків. Розкрито їх роль у подоланні історичних міфів і стереотипів, проаналізовано основні дослідницькі проблеми та запропоновано нові наукові підходи, необхідні для їх розв'язання. Доведено необхідність залучення до досліджень значних масивів біографічних матеріалів, їхньої систематизації й аналізу із застосуванням сучасних комп'ютерних технологій.

Ключові слова: українсько-російські зв'язки, міжкультурні взаємодії, біографічні дослідження, полікультуралізм, біографічні інформаційні ресурси.

The opportunities of biographic researches in forming the contemporary understanding of centuries-old Ukrainian and Russian historical and cultural interconnections were analyzed. Their role in overcoming historical myths and stereotypes was revealed, the main research problems were analyzed and new scientific methods for their solution were suggested. The necessity of attracting to the research considerable files of biographic data, their systematization and analysis with the usage of computer technologies was proved.

Key words: Ukrainian and Russian interconnections, intercultural interaction, biographic researches, multiculturalism, biographic informational resources.

Проанализированы возможности биографических исследований в формировании современного понимания многовековых украинско-российских исторических и культурных связей. Раскрыта их роль в преодолении исторических мифов и стереотипов, проанализированы основные исследовательские проблемы и предложены новые научные подходы, необходимые для их решения. Обоснована необходимость вовлечения в исследования значительных массивов биографических

материалов, их систематизации и анализа с применением современных компьютерных технологий.

Ключевые слова: українсько-російські зв'язки, міжкультурні взаємодії, біографічні дослідження, полікультуралізм, біографічні інформаційні ресурси.

Вироблення сучасного об'єктивного та виваженого розуміння багатівікових українсько-російських історичних і культурних взаємозв'язків, яким у минулому й нині належить вагоме місце в долях двох слов'янських народів, є сьогодні однією з важливих проблем вітчизняної соціогуманітаристики. Їй присвячено багато ґрунтовних досліджень, статей, зокрема, І. М. Дзюби [10; 11], М. В. Поповича [52], В. Г. Сарбея [58; 59], М. Демковича-Добрянського [8], розділи узагальнюючих колективних праць [64–66]. Чимало нового у розробку проблеми внесли опубліковані на наш час чотири томи п'ятитомної “Історії української культури” [21]. З другої половини 90-х років ХХ ст. вона стала предметом обговорення представницьких наукових конференцій, спеціально присвячених взаємодіям української і російської культур [12–15; 68]. Свою версію бачення українсько-російських стосунків розбудовують і російські вчені [31; 32; 57].

На нашу думку, розв'язанню проблеми чимало може посприяти також більш активне застосування методів біографічних досліджень. При цьому повинно йтися не лише про збільшення кількості праць, присвячених видатним діячам науки, освіти, культури, мистецтва України та Росії, їх спілкуванню та творчій співпраці, або про розширення традиційного використання біографічних сюжетів у історичних, літературознавчих і культурологічних студіях. За цими напрямками як українськими, так і російськими дослідниками впродовж тривалого часу вже чимало зроблено.

Широке визнання здобули монографії історико-біографічного та літературно-біографічного характеру, а також біографічні нариси, створені науковцями України і Росії: “Д. С. Бортнянский” Б. В. Доброхотова (М. ; Л., 1950), “Константин Александрович Трутовский” А. Верещагіної (М., 1955), “О. Трутовський” Л. К. Міляєвої (К., 1955), “Чайковский и Украина” Г. О. Тюленєвої (К., 1955), “Осип Максимович Бодянский” Н. А. Кондрашова (М., 1956), “В. Г. Анастасевич” М. А. Бріксмана (М., 1958), “Просветитель XVIII века Я. П. Козельский” Ю. А. Когана (М., 1958), “Георгій Іванович Нарбут” П. О. Білецького (К., 1959), “Тулак-Артемівський” Л. С. Кауфмана (К., 1962; перевидання рос. мовою — М., 1973); “Україна в творчості І. Ю. Рєпіна” Ю. В. Велічко (К., 1963), “Варвара Павловна Андрианова-Перетц” Р. Горячевої (М., 1963), “Дмитрий

Григорьевич Левицкий” Н. М. Гершензон-Чегодаєвої (М., 1964), “Игорь Эммануилович Грабарь” О. І. Подобєдової (М., 1964), “Миколай Семенович Самокиш” В. Я. Ткаченка (М., 1964), “Артем Ведель і його музична спадщина” І. Соневицького (Нью-Йорк, 1966), “Олександр Загаров і український театр” В. Нікеєва (К., 1969), “И. П. Мартос” И. М. Гофмана (Л., 1970), “Артем Лук’янович Ведель (Ведельський)” В. С. Кука (К., 1971), “Некрасов і Україна” Д. В. Чалого (К., 1971), “Некрасов” В. В. Жданова (М., 1971), “Максим Березовський. Життя і творчість” В. Витвицького (Джерсі Сіті, 1974), “Николай Ге. Альбом” Н. Ю. Зографа (М., 1974), “Владимир Лукич Боровиковский и русская культура на рубеже XVIII–XIX веков” Т. В. Алексєєвої (М., 1975), “Василий Андреевич Тропинин” А. М. Алішинської (М., 1976), “Константин Паустовский” Л. А. Левицького (М., 1977), “Феофан Прокопович” В. М. Нічік (М., 1977), “Николай Ярошенко” В. І. Порудомінської (М., 1979), “Дмитро Бортнянский” В. Ф. Іванова (К., 1980), “Дмитрий Григорьевич Левицкий” Н. М. Молевої (М., 1980), “Илья Ефимович Репин” О. А. Лясковської (М., 1982), “Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні” Я. Д. Ісаєвича (Л., 1983), “Композитор М. С. Березовский. Жизнь и творчество” М. Г. Рицаревої (Л., 1983); “Тоголь” И. П. Золотуського (М., 1984), “Нарбут” П. Білецького (Л., 1985), “Петр Ильич Чайковский” Г. А. Прибегіної (М., 1986), “Н. А. Маркевич, 1804–1860 [Жизнь и деятельность укр. историка, этнографа, фольклориста и поэта]” О. М. Косачевської (Л., 1987), “Данило Михайлович Велланський” М. К. Бородій (К., 1992), “Феофан Прокопович” Б. Смирнова (М., 1994), “Злет і заземлення Григорія Полетики” Ю. Хорунжого (К., 1994), “В. И. Вернадский и Крым: Люди, места, события...” (К., 2004), “Володимир Вернадський і Академія” К. М. Ситника та В. В. Шмиговської (К., 2006) та ін.

Важливі аспекти українсько-російських міжкультурних взаємодій висвітлено з широким використанням біографічних матеріалів в узагальнюючих колективних працях [17], збірниках статей [54], документів і матеріалів [24; 33; 36], індивідуальних монографіях, зокрема, В. М. Даниленка [7], В. І. Кізченко [23], О. М. Дзюби [9], Н. А. Шип [76], В. Г. Сарбея [59]. Посправжньому новаторську спробу розкриття “українського питання” в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. – крізь призму численних біографічних матеріалів щодо діяльності багатьох представників української інтелігенції, було зроблено у тритомнику “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) за редакцією В. Г. Сарбея [66].

Чимало вагомих проблемних праць з історії українсько-російських зв’язків опублікували вчені української діаспори, насамперед, П. Цимбаліс-

---

тий [70], Н. Король [26], І. Шевченко [79], Г. Грабович [6], Б. Корчмарик [27], М. Олійник [35]. Тривалий час плідно досліджує цю проблематику відомий російський книгознавець Є. Л. Немировський [34].

Проте і нині (особливо у працях російських дослідників) усе ще гостро відчувається недостатність використання засобів біографістики в дослідженнях українсько-російських історичних і культурних зв'язків переважно лише в плані описового “ілюстрування” проблеми позитивними прикладами з життя порівняно незначного кола осіб, лише для своєрідного “підтвердження” біографічними фактами усталених із радянських часів положень про “дружбу та співробітництво” двох споріднених слов'янських народів. Час вимагає вироблення зовсім нової дослідницької парадигми, яка б відповідала непростому та суперечливому характерові українсько-російських стосунків, сприяла б подоланню упереджень і негативних стереотипів, пошуку глибшого взаєморозуміння, шляхів подальшої плідної співпраці. Вирішення цих завдань висуває на порядок денний застосування принципово нових дослідницьких підходів і більш тонкого інструментарію, яким оперує сучасна біографістика, зокрема, широкого залучення етноісторичних, етносоціологічних, етнопсихологічних, культурологічних методів, генеалогічних і просопографічних досліджень.

До розуміння важливості вивчення українсько-російських історичних і культурних взаємозв'язків і взаємодій крізь призму якомога більш “масового” біографічного матеріалу, залучення до наукових студій сотень і тисяч нових імен, підводять і багаторічні дослідження науковців Інституту біографічних досліджень НБУВ — В. С. Чишка [71–74], В. І. Попика [2; 38; 45], С. М. Ляшко [30], О. В. Бугаєвої [3], спрямовані на вироблення науково-методичних засад створення вітчизняного фундаментального біографічного зводу — Українського біографічного словника в його книжковій та електронній формах. У процесі досліджень переконливо доведено, що проблемам українсько-російських історичних і культурних зв'язків належить особливе, принципово важливе місце у реалізації такого великого дослідницького проекту. Адже, крім площини міжкультурної, міжнародної, а нині — і міждержавної, українсько-російські взаємозв'язки та взаємодії мають чимало важливих “внутрішньо-українських” аспектів. Вони пов'язані з багатовіковим поліетнічним і полікультурним характером українського соціуму, особливо у великих містах, на Сході та Півдні України, наявністю у ньому значного російського етнічного компоненту, традиційним поширенням міжетнічних шлюбів, нащадки яких об'єктивно є природними носіями споріднених мов і культур, міцними позиціями російської культури, співтворцями якої були численні представники українського на-

---

роду та вихідці з України, існуванням в Україні впродовж віків багатьох російськомовних за формальними ознаками установ освіти, науки та культури, які мали загальноімперське, а згодом — загальносоюзне значення, будучи, водночас, і важливими центрами української науки та освіти. Як наслідок, доволі поширеною в минулому й нині є не лише українсько-російська двомовність, а й фактична подвійна етнокультурна орієнтація й етнонаціональна самоідентифікація помітної частини населення України— явища складні, які помилково було б розглядати лише як “атавізм” попередніх епох [39–41]. Проблемами, які заслуговують спеціальної розробки на масовому біографічному матеріалі, є також причетність російського населення (поряд з іншими етнічними меншинами) у різні історичні періоди до українського національного розвитку та рівень його обізнаності й участі в українських справах, внесок у творення модерної України, її економіки, науки, культури, освіти, державності.

З іншого боку, важливим для української біографістики полем досліджень є доля українців і вихідців з України в Росії та історичний аналіз міжпоколінної динаміки їх етнічного самоусвідомлення, змін мовно-культурних орієнтацій, внеску українців у піднесення російської культури на нові рубежі (зокрема, того її вектору, що спрямований на засвоєння європейських цінностей, інтеграцію Росії до європейського світу), у розвиток міжкультурного спілкування, ознайомлення російської громадськості з “українським питанням”, пропаганду української культури, у справу солідарності демократичних кіл України та Росії.

Розробка названих проблем у процесі формування ідейних і методичних засад національного фундаментального біографічного зводу стала принципово необхідною для осмислення цілісності історії та культури України в її доволі розмаїтих поліетнічних і полікультурних виявах, досягнення інтеграції до національної спадщини України духовних надбань усіх етнічних, конфесійних, регіональних складових українського суспільства. Вона є важливою також для осягнення місця та ролі українства в розбудові державності, культури, науки й освіти Росії та інших країн слов’янського світу.

Дослідженнями науковців Інституту біографічних досліджень НБУВ В. І. Попика [2; 37; 48; 50;], Н. П. Романової [55; 56], Ю. І. Зінченка [19], доведено, що без повноцінного відображення російських (як також і польських, єврейських, кримськотатарських та інших) сюжетів в українському національному біографічному зводі, він, як “колективний портрет народу”, виявився б украй збідненим і однобоким, далеким від об’єктивних реалій українського життя. Адже створення загальнонаціонального біографічного зводу є важливим елементом політичної консолідації та самостве-

---

рдження української нації як нації державницької в європейському розумінні, а, отже, — поліетнічної та полікультурної за своєю сутністю. Саме ці ідеї були покладені в основу напрацьованих Інститутом біографічних досліджень теоретичних і методичних документів [1; 53]. Від самого початку своєї роботи Інститут рішуче та послідовно відстоює необхідність усебічного, без будь-яких кон'юнктурних обмежень, відображення в майбутньому Українському біографічному словнику (УБС), інших довідково-біографічних виданнях, крізь біографії співвітчизників різних національностей усієї повноти етнічного розмаїття історії та культури України, що відповідає світовій практиці створення національних біографічних словників, а також самій сутності історичного та культурного розвитку в Україні [73, с. 10]. Ці теоретичні та методичні настанови мають принципове значення для сучасних історико-біографічних досліджень загалом.

Метою цієї статті є підведення певних підсумків і окреслення перспективних напрямів подальших розробок учених-біографістів, зокрема, науковців Інституту біографічних досліджень, спрямованих на більш повне та різнобічне розуміння людських, суб'єктивних вимірів українсько-російських історичних і культурних зв'язків і взаємодій. Це передбачає розв'язання цілого комплексу дослідницьких завдань.

Насамперед, необхідно визначити:

- що в напрацюваннях українських і російських дослідників минулих десятиліть витримало перевірку часом, а що — через певну спрощеність і заідеологізованість підходів — вимагає принципового перегляду;
- від яких елементів старого та нового міфотворення варто відмовитися;
- якою має бути сучасна дослідницька парадигма вивчення українсько-російських історичних зв'язків і міжкультурних взаємодій крізь призму біографістики.

Відповідно до цього — яким має бути співвідношення між поглибленими розробками персоналістичного характеру, вивченням певних груп, кіл, осередків, через які реалізувалися українсько-російські контакти та взаємодії в галузі освіти, науки та культури й, з іншого боку, — оперуванням більш масовим біографічним матеріалом, здатне вивести на широкі статистичні, соціологічні, культурологічні узагальнення.

У такому контексті важливим є більш чітке усвідомлення діапазону нових можливостей, що їх може принести суттєве розширення джерельної бази досліджень — залучення до них великих масивів біографічної інформації про досить велике коло осіб. У зв'язку з відзначеним спеціальною увагою вимагають як джерелознавчі проблеми сучасної біографістики, зокрема,

---

й пов'язані з формуванням новітніх, “плинних” за своїм характером, електронних біографічних інформаційних ресурсів, так і питання розробки та застосування ефективного дослідницького інструментарію.

Існує, зокрема, потреба у визначенні кола вагомих показників, які можуть використовуватися для наукового аналізу біографічних фактів, зокрема, пов'язаних з етнічним походженням, вихованням, оточенням, зв'язками особи, її діяльністю, громадянською позицією, етнокультурною, політичною самоідентифікацією, інших етнокультурних характеристик, характерних прикмет життєвого шляху.

Подальшої розробки вимагають також проблеми критеріїв відбору імен українських діячів — тих, хто перебував на Батьківщині й за кордоном, вихідців з України, а також імен діячів неукраїнського походження, які заслуговують на введення до науково-інформаційного обігу в українському контексті та включення до груп, що стають об'єктом наукового аналізу. У цьому плані особливий інтерес становить визначення кола діячів російської історії та культури, які, за різними параметрами, можуть вважатися причетними до України й українсько-російських взаємодій, є цікавими з погляду на завдання української біографістики.

Зрозуміло, кожна з перелічених вище груп проблем потребує окремої спеціальної поглибленої розробки. Нині автор ставить за мету лише окреслити їх загалом, визначити ключові напрями, за якими має здійснюватися подальший науковий пошук.

Дослідження попередніх десятиліть і завдання вивчення українсько-російських історичних зв'язків і міжкультурних взаємодій на сучасному етапі.

Проблематика українсько-російських зв'язків, зокрема, її вивчення в історико-біографічному розрізі, у минулому завжди перебувала “на вістрі” вкрай болючого для колишніх Російської імперії та Радянського Союзу національного питання. Тому висвітлення її жорстко регламентувалося як загальною ідеологічною атмосферою, що визначала дослідницьку парадигму соціальних і гуманітарних досліджень, так і відкритими та прихованими політичними настановами, а в багатьох випадках — і безпосередньою політичною цензурою.

У радянські часи науковці змушені були значною мірою підлаштовувати свої дослідницькі інтереси до меж дозволеного владними структурами. Водночас, у Росії ці обмеження були на порядок меншими, ніж в Україні, де велася жорстка ідеологічна боротьба проти “буржуазного націоналізму”, що призводило до примусового вилучення з наукового та суспільно-

---

політичного обігу переважної більшості імен діячів українського національного руху. За таких умов, найбільш відкритим і заохочуваним упродовж тривалого часу було висвітлення на біографічних матеріалах історії визвольного, революційного руху в Росії, співробітництва українців із російською демократичною інтелігенцією, творчих зв'язків між “прогресивними” письменниками, митцями, а також звернення до політично нейтральної тематики — історії природознавства і техніки в портретах їх визначних представників¹.

Значної шкоди історико-біографічним дослідженням як в Україні, так і в Росії завдавали ідеологічні настанови щодо обов'язкового висвітлення історичних і культурних зв'язків народів крізь призму “благотворного впливу великої російської культури”. Вони зумовлювали певну однобічність підходів. Окрім того, їх зворотним боком була не артикульована публічно установка на замовчування впливу українських духовних, освітніх, культурних, громадсько-політичних традицій на російське суспільство. На думку сучасних дослідників, помножуючись на незнання українського матеріалу, вона суттєво звузила пошук російських учених, збіднила результати їх праці [69, с. 240]. Поза тим, у цілій низці фундаментальних праць українських і російських істориків, літературознавців, культурологів як радянської доби, так і, особливо, впродовж останніх десятиліть, знайшли висвітлення епохальні міжкультурні явища, що відобразилися у долях багатьох українських і російських діячів, як-то: вплив культури українського бароко на російську культуру в другій половині XVII–XVIII ст.; роль Києво-Могилянської академії та її численних вихованців у розвитку російської державності, науки, освіти, культури, суспільно-політичного руху; рецепція українським і російським суспільством ідей Просвітництва та романтизму, національного відродження слов'янських народів; місце “всеслов'янства” та його східнослов'янських регіональних моделей — “ро-

---

¹ Низку подібних видань було започатковано ще у перші повоєнні роки в атмосфері наростання російського радянського патріотизму і боротьби з “низькопоклонством” перед Заходом. Зрозуміло, що імена вчених-українців використовувалися для демонстрації передових позицій російської науки та технологій: *Российский, Д. М.* Основоположник отечественной фитотерапии Нестор Максимович-Амбодик (К 200-летию со дня рождения) [Текст] / Д. М. Российский // Клиническая медицина. – 1945. – Т. 23, № 10/11; *Дроздова, З. А.* Нестор Максимович-Амбодик [Текст] : отец русского акушерства / З. А. Дроздова. – Л. : [б. и.], 1950; *Соболь, С. Л.* Мартын Тереховский (1740–1796) и его диссертация о природе наливочных анималькулей [Текст] / С. Л. Соболь // Микробиология. – 1948. – Т. 17, вып. 4; *Соболь, С. Л.* Основоположник отечественной гистологии А. М. Шумлянский [Текст] / С. Л. Соболь // Научное наследство / отв. ред. Х. С. Коштянц. – М. ; Л. : [б. и.], 1951. – Т. 2.

сизму” та слов’янофільства у долях українських і російських діячів. Йдеться насамперед про роботи: “Києво-Могилянська академія” З. І. Хижняк (К., 1970), “Григорій Сковорода: Біографія” Л. Є. Махновця (К., 1972), “Из истории отечественной философии конца XVII – начала XVIII века” В. М. Ничик (К., 1978), біографічну повість “Григорій Сковорода” І. Ф. Драча, С. Б. Кримського та М. В. Поповича (К., 1984 ; завершено авторами у 1970 р.), працю “Києво-Могилянська академія в іменах” (К., 2001).

У межах здійснених досліджень українськими та російськими вченими створено чимало справді глибоких, ґрунтовних праць, присвячених зв’язкам О. С. Пушкіна², декабристів³, П. І. Чайковського⁴ з Україною, проблемам “Гоголь і Україна”⁵, “Рєпін і Україна”⁶, співробітництву Т. Г. Шевченка і кирило-мефодіївців та гуртка “Основи” на початку 60-х рр. XIX ст. із російською демократичною інтелігенцією⁷ українсько-російським літературним зв’язком⁸. Величезний матеріал з історії українсько-російського співробітництва містили видані у середині 70-х рр. XX ст. двотомний “Шевченківський словник” (К., 1976–1978) і опубліковані в роки незалежності України біографічні словники діячів освіти й науки, такі як: біобібліографічний словник вчених Харківського університету “Харьковский Государственный Университет. Ректоры (1805–1919), (1933–1995)” (Х., 1995), довідник “Хто є хто: Професори Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”” (К., 1998),

---

² Так, заслужене визнання здобули праця Ф. Я. Прийми “Шевченко и русская литература XIX века” (М.; Л., 1961), розвідка М. Т. Рильського “Два поети” (К., 1962), дослідження О. І. Білецького “Пушкін і Україна” (К., 1966) та Є. П. Кирилюка “Пушкін і українська література” (К., 1972), колективна праця “Російська література та російсько-українські літературні зв’язки” (К., 1966).

³ Варто відзначити працю Г. Я. Сергієнка “Декабристи та їх революційні традиції на Україні” (К., 1975), біографічний довідник “Декабристы” (М., 1988), а також монографію Л. Д. Наумець “Товариство об’єднаних словян” (Житомир, 1997).

⁴ Йдеться насамперед про дослідження Г. О. Тюленєвої “Чайковский и Украина” (К., 1955) та Г. А. Прибегіної “Петр Ильич Чайковский” (М., 1986).

⁵ Варто відзначити монографію Н. Є. Крутикової “Гоголь та українська література (30–80-ті рр. XIX ст.)” (К., 1957), праці І. П. Золотуського (Золотусский И. П.) “Н. В. Гоголь” (М., 1984) та “По следам Гоголя” (М., 1988), дослідження М. В. Поповича “Микола Гоголь” (К., 1985) та Ю. Я. Барабаша “Почва и судьба. Гоголь и украинская литература: у истоков” (М., 1995).

⁶ Скажімо, праці В. Москвинова “Рєпин на Харьковщине” (Х., 1959) та “Рєпин и Украина” (К., 1962), Ю. В. Велічко “Україна в творчості І. Ю. Рєпіна” (К., 1963).

⁷ Серед найбільш значимих праць — дослідження П. А. Зайончковського “Кирилло-Мефодиевское общество (1846–1847)” (М., 1959) та монографія М. Д. Бернштейна “Журнал “Основа” й український літературний процес кінця 50-х–60-х років XIX ст.” (К., 1959).

⁸ Наприклад, монографія В. І. Мацапури “Украина в русской литературе первой половины XIX века” (Х. ; Полтава, 2001).

чотиритомний біографічний словник “Професори Одеського (Новоросійського) університету” (О., 2000), довідники “Профессора Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. 1918–2000” (К., 2000) та “Національна академія наук України: персональний склад. 1918–2003” (К., 2003). Окремий, дуже значний масив складають публікації із проблем українсько-російських взаємодій у галузі художньої культури, окремих видів мистецтва, значною мірою побудований на принципах персоналістичних біографічних досліджень. Йдеться насамперед про працю “Передвижники и Украина: Страницы русско-украинских культурных связей” О. М. Коваленка (К., 1979) та монографії В. І. Тимофієнка “Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века” (К., 1984), “Одеса: Архитектурно-исторический почерк” (К., 1984) та “Формирование градостроительной культуры Юга Украины” (К., 1986).

Чимало ґрунтовних, насичених персонологічними даними досліджень було видано в радянські часи й із проблем історії революційного руху, скажімо, біобібліографічний словник “Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856–1865 годов” В. А. Дьякова (М., 1967) чи біографічний довідник “Декабристы” (М., 1988). Значний інтерес для біографічної науки становлять також матеріали досліджень останніх десятиліть із проблем взаємодії загальноросійського визвольного та українського національно-визвольного руху кінця ХХ – початку ХХ ст. [66]⁹.

Останнім часом в Україні почали з’являтися багаті на біографічний матеріал праці, спрямовані на осмислення внеску великих культурних центрів України, насамперед — Києва, Харкова, Одеси, що впродовж тривалого історичного періоду були своєрідним перехрестям спілкування української, польської, російської, єврейської, німецької культур, а також осередками багато у чому самостійної рецепції нових європейських ідей, у розвиток “общероссийских” суспільно-політичних, інтелектуальних, культурних процесів. Серед них — дослідження, присвячені київській філософській школі, українському та російському художньому авангарду початку ХХ ст. Проблеми міжкультурних взаємодій знаходять змістовне відображення в матеріалах сучасних українських універсальних і галузевих енциклопедичних і словникових видань¹⁰, нових ґрунтовних путівниках по архівних і рукописних фондах, видання яких широко розгорнулося нині в Україні¹¹.

---

⁹ Див. також: *Горякіна, В. С.* Голос російської інтелігенції за свободу мови, освіти й культури українського народу [Текст] / В. С. Горякіна // Нариси з історії укр. нац. руху : колективна монографія / відп. ред. В. Г. Сарбей. — К., 1994. — С. 133–145.

Водночас, дещо скоротилася та відійшла на другий план увага до вивчення й осмислення ролі та значення суспільних, культурних і художніх впливів, що йшли з Росії, насамперед — із Петербурга та Москви. У цьому зв'язку варто згадати низку новітніх досліджень, у яких вдумливо розробляється ця проблематика¹². Слід відзначити також важливі спроби висвітлення проблем українсько-російських зв'язків на території Росії в словниково-біографічному аспекті¹³.

Отже, не зважаючи на певну вимушену тенденційність багатьох публікацій, а також замовчування важливих імен, явищ і процесів, що мали місце в українському суспільно-політичному та культурному житті, напрацювання вчених попередніх і нинішнього покоління містять чимало цінного фактологічного матеріалу та є основою для подальшого розвитку досліджень.

Значний прорив у вивченні проблематики українсько-російських історичних і культурних зв'язків було здійснено українськими вченими впродовж двох останніх десятиліть, коли до їхніх праць почали масово повертатися забуті та замовчувані раніше імена, небачено розширився діапазон досліджуваної проблематики, з'явилися фундаментальні праці, покликані розбудувати сучасне концептуальне бачення українсько-російських відносин упродовж століть. Загалом, із середини 80-х рр. ХХ ст. українськими

---

¹⁰ Щодо цього див.: Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. – К., 1998–2004; Енциклопедія сучасної України [Текст]. – К., 2001–2008. – Т. 1–8 (А–Дя) ; Довідник з історії України (А–Я) [Текст] / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-е вид., доопр. і доповн. – К., 2002; Енциклопедія історії України [Текст]. – К., 2003–2008. – Т. 1–5 (А–Кю); Українська музична енциклопедія [Текст]. – К., 2006. – Т. 1 (А–Д) ; Матеріали до Українського біографічного словника [Текст]. Вип. 1 : Короткі біографічні довідки : А. – К., 2006; *Дивный, Н. В.* Страницы военного некрополя старой Одессы [Текст] / Н. В. Дивный. – О., 1996; *Побірченко, Н. С.* Короткий біографічний словник членів Київської старої громади (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) [Текст] / Н. С. Побірченко. – К., 1999; *Тимофієнко, В. І.* Зодчі України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.: біогр. довідник [Текст] / В. І. Тимофієнко. – К., 1999; Матеріали до біографій етнологів та народознавців України [Текст] / упоряд. С. М. Ляшко, С. П. Залозна. – К. ; Запоріжжя, 2001.

¹¹ Див. зокрема: Путівник по фондах відділу рукописів Інституту літератури. – К., 1994; Видатні вчені Національної академії наук України : особові арх. та рукоп. фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній б-ці України ім. В. І. Вернадського (1918–1988) : путівник. – К., 1998; Особові архівні фонди Інституту рукопису : путівник. – К., 2002; Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України : путівник. – К., 2003–2005. – Вип. 1–2.

¹² Див. зокрема: *Черкасова, К. Т.* О. Паліцин і художня культура Слобожанщини кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. [Текст] / К. Т. Черкасова // *Укр. біографістика : зб. наук. пр.* – К. : НБУВ, 2005. – Вип. 3. – С. 248–260.

¹³ Див. зокрема: *Лебединская, Т. Н.* Санкт-Петербург и Украина. ХVІІІ–ХХ вв. : историко-биографический словарь [Текст] / Т. Н. Лебединская ; под ред. В. И. Подобеда и С. И. Полутиной. – СПб., 2002. – 284 с.; Український некрополь Санкт-Петербурга [Текст] / Т. М. Лебединська, П. М. Тарасенко. – К., 2007. – 136 с.

вченими-гуманітаріями чимало зроблено для створення цілісної об'єктивної картини українсько-російських історичних і культурних взаємозв'язків і взаємодій. Зазначимо, однак, що й нині подібні праці є доступними лише вузькому колу спеціалістів і не можуть формувати громадську думку з проблем українсько-російських історичних та культурних зв'язків. Російським дослідникам вони здебільшого невідомі. Натомість, не можна не згадати, що і російському, й українському читачеві наполегливо пропонуються випущені у Росії популярні біографічні видання, що зображують сановників і полководців, військовиків, зокрема, учасників “білого руху” у винятково загальноімперському “інтер'єрі”, без зайвих згадок про українські терени, у яких вони перебували та їх українське походження¹⁴.

Загалом, щодо біографічної довідкової та науково-популярної літератури, призначеної для більш широкого загалу, з попередніх десятиліть нагромадилося чимало болючих проблем, даються навзаки застарілі міфи та стереотипи.

Головна проблема полягає в наступному. Росія має давні, розвинені традиції енциклопедичної та довідкової біографічної літератури (словники, довідники, альманахи). Вивчення досвіду російської словникової та енциклопедичної біографістики, її значення для України становить нині окремий напрям дослідницької роботи, у якому чимало напрацьовано Т. В. Добко [16], В. І. Попиком [40; 44; 48], Г. М. Юхимцем [78], О. І. Журбою [18].

Значна частина російської довідково-біографічної спадщини (видання XVIII – середини XIX ст.) вже відійшла в історію. Скажімо: “Краткий российский летописец” (СПб., 1760) М. В. Ломоносова, “Словарь исторический : в 14 ч.” (М., 1790–1798), “Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви : в 2 т.” (СПб., 1827) митрополита Євгенія (Болховитинова), його ж “Словарь русских светских писателей, соотечественников и иностранцев, писавших о России : в 2 т.” (М., 1845), “Словарь достопамятных людей земли русской, содержащий в себе жизнь и деяния знаменитых полководцев, министров, людей государственных, великих иерерхов православной церкви, отличных мастеров и людей, известных по участию в событиях отечественной истории” (М., 1836) Д. М. Бантиша-Каменського (із трьома додатковими частинами, видрукованими у Петербурзі у 1848 р.) тощо [40, с. 32–33].

---

¹⁴ Скажімо, “Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России : материалы к истории Белого движения” Н. Н. Рутича (М., 1997) або “Белое движение : 900 биограф. крупнейших представителей рус. военного зарубежья” Р. Г. Шмагліта (М., 2006).

Фундаментальні енциклопедії та біографічні словники, опубліковані з кінця ХІХ ст. до наших днів, навпаки, активно використовуються в науково-довідковому вжитку, навіть перевидаються репринтним способом або в дещо зміненому вигляді. Йдеться, зокрема про: шеститомний (незавершений) “Критико-биографический словарь русских писателей и ученых” (1886–1904) за редакцією С. О. Венгерова (СПб., 1886–1904), 86-ти томний “Энциклопедический словарь” (СПб., 1890–1907) за редакцією Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона, “Русский биографический словарь” (СПб., 1896–1918) за редакцією О. О. Половцова, 58-ми томний “Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат” (М., 1910–48), перші два випуски (А–П) “Словаря русских писателей XVIII в.” (Л. ; СПб., 1988–1999) за редакцією О. М. Панченка, п’ять томів шеститомного біографічного словника “Русские писатели. 1800–1917” (М., 1989–2007), 30-ти томну “Большую советскую энциклопедию” (М., 1969–78), перевидання біографічних матеріалів на основі тематичних виборок статей: “Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат”. – М., 1989; “Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон : биографии” : в 12-ти тт. – М., 1991–1997. – Т. 1–6. Науково-методичний рівень російських довідкових біографічних видань на загал є доволі високим. Вони становлять значний інтерес і для українського читача, оскільки не менше чверті, а подекуди й до третини їх обсягу займають персоналії українських або тісно пов’язаних із Україною діячів. Та виявити українські імена здебільшого під силу лише фахівцеві, добре обізнаному з українською історією та культурою. Справа в тому, що в російських виданнях, як дореволюційної, так і радянської доби про українське походження більшості відомих діячів “общероссийского”, а в радянські часи — “загальносоюзного” масштабу (як прийнято було класифікувати) взагалі або замовчувалося, або ж побіжно згадувалося, але як про щось несуттєве для їх життєвого шляху та діяльності. Наприклад, могло говоритися про народження особи у певному місті (Київ, Одеса, Харків), або губернії, області (Чернігівській, Полтавській), але без згадки про її етнічну приналежність.

На матеріалах величезної кількості російських видань ХІХ–ХХ ст. можна пересвідчитися, що в них, як правило, не згадується ні безпосереднє українське походження особи у першому поколінні від батьків-українців, за винятком хіба що М. В. Гоголя (це стосується, скажімо, письменників: Є. П. Гребінки, О. К. Толстого, Г. П. Данилевського, О. С. Афанасьєва-Чужбинського, В. О. Гіляровського, В. В. Крестовського, Д. Л. Мордовця, Володимира Івановича Немировича-Данченка, А. П. Чехова, В. Г. Короленка,

---

М. І. Зощенка, А. С. Макаренка, В. Г. Яна (Янчевецького), К. Г. Паустовського; поетів: Федора Туманського, Миколу Гнідича (Гнедича), Анни Ахматової, Володимира Маяковського, Арсенія Тарковського; поета і художника Максиміліана Волошина; живописців: В. Л. Боровиковського, Д. Г. Левицького, А. П. Лосенка, О. Г. Венеціанова, І. М. Крамського, К. С. Малевича, Д. Д. Бурлюка, І. Е. Грабаря, М. К. Башкирцевої, П. П. Кончаловського, К. Ф. Богаєвського, М. Б. Грекова (Мартищенко), Г. С. Верейського, І. П. Похітонова; художника-графіка Г. І. Нарбута; скульпторів: І. П. Мартоса, П. П. Забілу (Забелло); композиторів: М. С. Березовського, Д. С. Бортнянського; співаків Н. І. Забіли-Врубель (Забели), К. С. Держинської, О. М. Вертинського (із роду Гоголів-Яновських), І. С. Козловського, К. І. Шульженко; танцівника і хореографа С. М. Лифаря; актора і театрального діяча М. С. Щепкіна; режисера і театрального діяча В. І. Немировича-Данченка; кінорежисерів О. П. Довженка, Г. В. Александрова (Мормоненка), С. Ф. Бондарчука, А. А. Тарковського; етнографа і антрополога М. М. Миклуху-Маклая (Миклуху¹⁵); філософа і просвітителя Я. П. Козельського; філософів: В. В. Лесевича, П. Д. Юркевича, Д. І. Чижевського; вчених-гуманітаріїв: Г. А. Полетику, І. С. Орлая, П. Д. Лодія, Ю. І. Венеліна (Гуцу), М. І. Костомарова, О. С. Лаппо-Данилевського, І. В. Лучицького, М. М. Ковалевського, Д. М. Овсяннико-Куликовського, Б. О. Кістяківського, О. Л. Нарочницького; бібліографа В. Г. Анастасевича; економіста і державного діяча М. І. Туган-Барановського; культурно-освітнього діяча В. Г. Кукольника; діячів народної освіти: К. Д. Ушинського, Х. Д. Алчевської; математиків: М. І. Лобачевського, М. В. Остроградського, С. В. Ковалевської; вченого у галузі механіки С. П. Тимошенка; природознавців: М. Д. Пильчикова, В. В. Різниченка, О. Л. Чижевського; геніального ученого і громадсько-політичного діяча, засновника Української академії наук В. І. Вернадського; ученого та одного із теоретиків анархізму П. О. Кропоткіна; видатного військово-морського діяча П. Я. Гамалію (Гамалію); мореплавця Ю. Ф. Лисянського; авіаконструкторів: О. Ф. Можайського, І. І. Сікорського; піонерів освоєння космічного простору: М. І. Кибальчича, К. Е. Ціолковського, Ю. Г. Кондратюка (О. І. Шагря), С. П. Корольова, В. П. Глушка; церковних ієрархів й письменників: Єпифанія Славинецького, Стефана Яворського, Дмитра Туптала, Феофана Прокоповича; лікаря і організатора медичної справи Н. М. Амбодика-Максимовича; мікробіолога і епідеміолога Н. Ф. Гамалію (Гамалію); хірургів: Д. М. Велланського (Кавунника),

---

¹⁵ У російській традиції — Миклухо-Маклай.

М. В. Скліфосовського, М. Н. Бурденка; державного, політичного і громадського діяча М. В. Родзянка; воєначальників: М. І. Драгомирова, Р. І. Кондратенка, С. К. Тимошенка, І. Д. Черняхівського, К. С. Москаленка, А. А. Гречка; розробника воєнної техніки О. О. Засядька; “русского богатыря” І. М. Поддубного (Піддубного); правозахисника генерала П. Г. Григоренка); ні українське походження, яке прийнято вважати віддаленим у кількох поколіннях — від дідів-прадідів (письменників Л. М. Толстого, Ф. М. Достоєвського (із греко-католицьких священиків Достоївських), Д. С. Мережковського (зі старшинського роду Мережків), поета Велеміра Хлебнікова, композиторів М. І. Глінки, П. І. Чайковського (зі старовинного козацького роду Чаєк); ученого-природознавця та мандрівника М. М. Пржевальського; діячки революційного руху С. Л. Перовської (з гетьманського роду Розумовських); флотоводця П. С. Нахімова (зі старшинського роду Нахимовичів), полководця А. І. Денікіна (з українців Дейнек). Традиційно суто “російським” живописцем вважається в російській літературі І. Ю. Рєпін, хоча це не відповідає ні складності та суперечливості особистого етнокультурного вибору митця, ні величезному місцю української тематики в його творчості. Однозначно “російськими діячами” (у ХХ ст. вживався ще евфемізм — “радянський”) вважалися також тісно пов’язані з Україною своїм походженням, життям і творчістю, професійною діяльністю представники етнічних меншин або родів іноземного походження (палкий патріот України В. В. Капніст; письменники І. Е. Бабель, М. О. Алданов, В. С. Гроссман; поети Е. Г. Багрицький та М. Л. Матусовський; художники І. К. Айвазовський, Г. І. Семирадський, М. М. Ге, А. І. Куїнджи, Вільгельм Котарбінський [4], І. І. Бродський, Н. І. Альтман; скульптор Л. Ю. Кербель; композитори І. О. Дунаєвський, М. Р. Глієр, скрипаль і диригент Д. Ф. Ойстрах; диригент Н. Г. Рахлін; піаніст Е. Г. Гілельс; режисер О. Я. Таїров; кінорежисери М. С. Донської, Р. Л. Кармен; актриса Е. А. Бистрицька; співаки й естрадні актори Л. О. Утьосов (Вайсбейн) і М. Н. Бернес (Нейман); етнограф і лексикограф В. І. Даль, філософ Л. І. Шестов, учені-соціогуманітарії М. Т. Каченовський, С. О. Венгеров, Д. В. Айналов, Є. В. Тарле, І. І. Мінц, М. В. Нечкіна, С. Г. Струмилін (Струмилло-Петрашкевич); видатні економісти та державні діячі М. Х. Бунге, С. Ю. Вітте, учені І. І. Мечніков, І. І. Шмальгаузен, А. Ф. Йоффе; педагог і освітній діяч М. О. Корф; авіаконструктор Ф. Ф. Андерс, спортсмен-авіатор С. І. Уточкін).

У більшості російських видань недостатньо розкривається також зв’язок з Україною та внесок у розвиток її освіти, культури та науки таких відом-

---

мих діячів-росіян, як-то: письменники В. М. Гаршин, О. І. Купрін, В. П. Некрасов; актор О. І. Борисов, живописці І. І. Соколов, В. М. Васнецов, Г. Г. Мясоедов та його син І. Г. Мясоедов; вчені-гуманітарії І. І. Срезневський, О. Я. Єфименко, П. В. Копнін; філософ і публіцист М. О. Бердяєв; хірург і видатний організатор освіти в Україні М. І. Пирогов; вчений-природознавець В. В. Докучаєв; флотоводець С. Й. Макаров; авіаконструктор О. К. Антонов; теоретик і практик кооперативної справи М. П. Баллін; засновниця теософського вчення О. П. Блаватська.

Що ж до біографічної літератури, розрахованої на масового та менше підготовленого читача, то вона відчутно позначена ще й ідеологічною міфотворчістю. Упродовж тривалого часу дослідницька та видавнича практика незрідка спрямовувалися на створення спрощеного, загального демонстративно-позитивного образу українців, як самозречених від власних національних інтересів, вірних самодержавній владі поборників і захисників державницьких ідеалів Російської імперії, а в ХХ ст. — патріотів-інтернаціоналістів Радянського Союзу. Важливо, що під таким кутом зору змальовувалися не лише постаті відомих політичних і державних діячів (скажімо, царедворець О. А. Безбородько, голова III й IV Державних дум Росії М. В. Родзянко), а й героїв численних воєн, учених, діячів освіти та культури, які були в реаліях свого життя зовсім не чужі українським справам: “Герои Октября” (Л., 1967), “Гвардия Октября. Петроград” (М., 1987), “Полководцы гражданской войны” (М., 1960), “Герои гражданской войны” (М., 1963), “Полководцы и военачальники Великой Отечественной” (М., 1971), “Дважды Герои Советского Союза”, (М., 1973), “Люди бессмертного подвига” (М., 1975), “Герои огненных лет” (М., 1975–1985), “Подвиги Героев Советского Союза” (М., 1981), “Герои Советского Союза : краткий биографический словарь” (М., 1987–1988) та ін. Зазначений недолік притаманний також і українським виданням, але вони, принаймні, як правило, не приховували національної приналежності своїх персонажів.

На жаль, чимало новітніх видань свідчать, що зазначені вище негативні тенденції ще більше посилюються в сучасній російській і російськомовній (так званого “малоросійського” спрямування) довідковій і науково-популярній біографічній літературі. Для прикладу, у передмові до “Словаря русских художников”, упорядкованого Е. Г. Коноваловим (М., 2008), читаємо: “В Европе высоко котируется авангард. Но разве Кандинский, Малевич, Шагал, Бурлюк, Ларионов, Гончарова, Филонов, Габо (Певзнер), Архипенко, Эль Лисицкий, Родченко — эти знаковые фигуры мирового авангарда — явились не из России? Русское изобразительное искусство —

величайшее достояние мировой культуры” [25, с. 8]. Там само Т. Г. Шевченка (єдиного серед українців) зараховано до числа митців, яким належить також внесок “в искусство своего этноса”. Щоправда, у самому словникові він визначений уже як “український художник” поряд з О. О. Шовкуненком. Проте, до числа “русских художников” беззастережно зараховано Я. П. де Бальмена, М. К. Башкирцеву, К. Ф. Богаєвського, Л. І. Боровиковського (Боровика) і його сина В. Л. Боровиковського, С. І. Васильковського, Козьму Галичанина, М. М. Ге, П. П. Гнедича, І. Е. Грабаря, І. П. Зарудного, О. Д. Ківшенка, Н. І. Кравченка, П. О. Левченка, Л. В. Позена, М. С. Самокиша, Г. П. Світлицького, М. О. Ярошенка, І. Г. Мясоєдова, провідників українського та російського авангарду О. П. Архипенка, К. С. Малевича В. В. Кандінського, В. Є. Татліна, О. О. Екстер, В. Д. Єрмилова та багатьох інших митців, чії імена принципово важливі як для української культури, так і для розуміння самої сутності українсько-російських міжкультурних взаємодій. „Русско-украинскими” митцями в словнику Е. Г. Коновалова названо Г. І. Нарбута, В. Д. Орловського, Н. К. Пимоненка та С. І. Світославського. А про Д. Г. Левицького обережно зазначено — “родом із України”. Зважаючи на те, що в стислих біографічних статтях згаданого словника місце народження митця зазвичай не вказується, вельми показовими є винятки: щодо уродженця Києва О. П. Архипенка зазначено: “родился в России” [25, с. 32], а стосовно К. С. Малевича — “родился под Киевом в семье выходцев из Польши” [25, с. 328], що ставить під сумнів їхнє українство.

Інший приклад. У підготовленому А. Ф. Ткаченком (м. Луганськ) досить докладному науково-популярному довіднику “Российские деятели украинского происхождения: История отношений Украины и России в лицах за 337 лет (1654–1991)” (Видання 1998 та 2005 рр.)” [62; 63], до їх кола зараховано представників козацько-старшинських родів Апостолів, Милорадовичів; гетьманів І. М. Брюховецького, І. С. Самойловича; генерального писаря В. Л. Кочубея; козацьких провідників С. П. Палія, Мартина Пушкаря, С. І. Самуся; численних військовослужбовців Збройних сил СРСР, радянських і партійних керівників, навіть коли їхній життєвий шлях був невід’ємно пов’язаний із Україною (скажімо, Є. Б. Бош, А. Ф. Ватченко, П. П. Вершигора, М. С. Гречуха, І. С. Грушецький, С. І. Гуренко, В. П. Затонський, В. А. Івашко, В. М. Кавун, І. П. Казанець Н. Т. Кальченко, Є. В. Качаловський, Д. С. Коротченко, Ю. М. Коцюбинський, О. П. Любченко, Д. З. Мануїльський, І. О. Мозговий, Я. П. Погребняк, С. В. Руднєв, М. О. Скрипник, О. А. Титаренко, О. Я. Шумський,

---

В. В. Щербицький); поета і драматурга І. П. Котляревського; письменника Я. О. Галана; драматурга О. Є. Корнійчука; навіть нашого сучасника, патріарха Філарета, що, з огляду на реалії української історії та культури, не може не викликати подив. Водночас, національність діячів здебільшого зазначена, що є певним позитивом для цього суперечливого за концептуальними засадами видання.

Подібних прикладів із новітньої російської та виданої в Україні російськомовної літератури можна навести чимало. Відчутної шкоди завдає також нагнітання в багатьох сучасних російських виданнях негативних оцінок на адресу діячів українського національного руху (М. С. Грушевський, С. В. Петлюра та ін.), які підтримували тісні стосунки з визначними представниками російської науки та культури¹⁶.

У попередніх публікаціях авторів цих рядків уже неодноразово доводилося наголошувати, що кожна нація має право на своє оригінальне осмислення власного минулого, зокрема, і крізь призму біографій співвітчизників [51, с. 11–18]. Воно мусить відповідати глибинним особливостям національного менталітету, самоусвідомлення народу, його історії, культури, а також національним інтересам і тим ідейним, суспільно-політичним і науковим та культурно-освітнім завданням, які має вирішувати підготовка та видання біографічних праць. Давні традиції російської історичної біографістики ґрунтуються насамперед на засадах державницької, імперської свідомості й уявленнях про органічну єдність східного слов'янства. Тому не варто прямолінійно твердити про навмисне та безпідставне “привласнення” росіянами на користь своєї національної спадщини імен видатних діячів інших народів колишньої Російської імперії, стосовно чого траплялися досить прямолінійні нарікання в українській публіцистиці [40, с. 21]¹⁷. В основу російської біографістики покладено державно-територіальний принцип визначення приналежності особи та ідею всесвітнього значення російської культури й другорядності, “підпорядкованості” їй культур народів “національних околиць”. Звідси — інтерпретація з позицій російських національних інтересів причетності представників інших народів до ареалу російського (імперського) державного, суспільно-політичного, господарського, культурного, мистецького, релігійного життя. Органічності таких поглядів саме “з середини” системи російської ментальності та національної

---

¹⁶ Це, зокрема, притаманно виданню: Политические деятели России, 1917: биограф. словарь [Текст] – М., 2001.

¹⁷ Див. також: Ситник, А. А чи не “Чайківський” наш Петро Іллевич? [Текст] / А. Ситник // Старожитності. – 1993. – № 15–16. – С. 26–27.

свідомості ніяк не можна заперечувати, хоча вони бувають нерідко пов'язані з таким широким трактуванням поняття “російського національного”, яке з позиції інших народів і культур не виглядає виправданим [40, с. 20–21]. Інша справа — архаїчність і ілюзорність подібних підходів, їх ізоляціоністська спрямованість, невідповідність ні реаліям сучасного світу, ні завданням добросусідського порозуміння з іншими народами, ні усталеному в Європі ще з початку ХІХ ст. осмисленню етнокультурних процесів як “єдності в розмаїтті”. Вони нічого не можуть дати для досягнення справжнього перебігу складних процесів творення російської національної культури у взаємодії з культурами інших народів.

Фактичне вилучення російською наукою з розгляду в контексті українсько-російських історичних зв'язків і міжкультурних взаємодій діяльності значної кількості провідних представників українства (оскільки вони традиційно вважаються російськими діячами), є чи не головною перепорою на шляху подальшого розвитку досліджень, яка не дає змоги вивести їх за межі традиційного, доволі обмеженого дискурсу.

Із цього погляду, у майбутньому на першочергову увагу дослідників-біографістів, зокрема, і в плані ґрунтовної монографічної розробки, заслуговує широке коло осіб, які, по-суті, були головними рушіями процесів українсько-російської міжкультурної співпраці, спадщина яких по праву належить обом народам. До цього кола, крім загальноновизнаних провідників українсько-російського культурного співробітництва — М. В. Гоголя, Т. Г. Шевченка, М. І. Костомарова, М. О. Некрасова, І. Ю. Репіна, П. І. Чайковського, О. О. Шахматова, В. І. Вернадського, — належать також: відомі діячі культури й освіти: Феофан Прокопович, Єпифаній Славинецький, Стефан Яворський, Г. А. Полетика, І. С. Орлай, В. Н. Каразін, Х. Д. Алчевська (Журавльова); письменники: О. С. Афанасьєв-Чужбинський, В. О. Гіляровський, Є. П. Гребінка, Г. П. Данилевський, О. Й. Дейч, В. Г. Короленко, Г. О. Мачтет, Д. Л. Мордовець, К. Г. Паустовський; поет і фольклорист О. Л. Боровиковський; поет і перекладач М. І. Гнідич (Гнедич); поет Ф. В. Туманський; письменник і поет О. К. Толстой; поет Е. Г. Багрицький (Дзюбін); поет і перекладач М. Л. Матусовський; кінорежисери й актори: С. Ф. Бондарчук, О. Л. Загаров, М. Г. Савіна; діячі музичної культури: Г. О. Алчевський та І. О. Алчевський, П. М. Бігдаш-Бігдашев, Ф. М. Блуменфельд, С. Є. Борткевич, Д. С. Бортнянський, А. Л. Ведель, М. І. Глінка, С. С. Гулак-Артемівський, І. О. Дунаєвський, Н. С. Єрмоленко-Южина, Н. І. Забіла-Врубель, І. С. Козловський, О. О. Петров, З. С. Рибчинська; художники: В. Л. Боровиковський, Д. Д. Бурлюк, О. Г. Венеціанов, М. М. Ге, Є. А. Кібрик, А. І. Куїнджи, Д. Г. Левицький,

---

А. П. Лосенко, К. С. Малевич, А. М. Мокрицький, Г. І. Нарбут, М. С. Самокиш, М. О. Ярошенко; художники та мистецтвознавці І. Е. Грабар, Г. К. Лукомський; скульптори: П. П. Забіла (Забелло), І. П. Мартос; архітектор і художник І. П. Зарудний; учений-енциклопедист Н. М. Амбодик-Максимович; природознавець, історик і фольклорист М. О. Максимович; учений-фізіолог, філософ і педагог Д. М. Велланський (Кавунник); славіст, етнограф і філолог Ю. І. Венелін (Гуца); мистецтвознавець В. І. Григорович; філолог-славіст, історик і літератор О. М. Бодянський; російський і український лексикограф, етнограф і письменник В. І. Даль; літературознавці: В. П. Адріанова-Перетц, І. Я. Айзеншток, М. П. Алексєєв, К. І. Арабажин, М. К. Гудзій, Д. М. Овсянико-Куликовський, М. І. Стороженко; етнограф і лінгвіст В. Г. Богораз; історик і археограф М. Н. Бантиш-Каменський; історик і літературний критик М. Т. Каченовський; антрополог, етнограф і археолог Ф. К. Вовк (Волков); історики та бібліографи: В. Г. Анастасевич, С. О. Венгеров; філософ М. О. Бердяєв; психолог, історик філософії, організатор освіти П. П. Блонський, а також їхнє найближче оточення, коло друзів, учні та послідовники, однодумці. Водночас, історико-соціологічний і соціокультурний інтерес викликає також і ширший загаль українських інтелігентів — переселенців на російських землях — урядовців різного рангу, відомих і менш знаних трудівників освіти та культури, лікарів, інженерів, військовиків, священнослужителів. Певні спроби окреслити це коло здійснювалися українськими дослідниками ще з ХІХ ст.¹⁸

Рівною мірою важливим завданням є дослідження життя та праці російських діячів в Україні. І для російських, і для українських біографістів помилковим і непродуктивним є й надалі розглядати їх ізольовано, окремою, не включеною в буття України групою, залишаючи тим самим поза межами складного та суперечливого контексту міжетнічних і міжкультурних процесів на українських теренах. Нині ще не напрацьовані відповіді на всі складні теоретичні та методичні проблеми інтерпретації історичного місця та ролі російських діячів у суспільно-політичному та культурному розвитку України, висвітлення їх біографій в українських виданнях, на які автор цих рядків вказував ще десять років тому [40, с. 24–25]. Але саме енергійна розробка конкретних матеріалів є єдиним шляхом, що дасть змогу вийти на новий рівень їх розуміння.

---

¹⁸ Див. зокрема: *Гл. А. Список докторов из малороссов, практиковавших в России в XVIII столетии* [Текст] / А. Гл. // Киев. старина. — 1896. — № 3; *Петров, Н. И. Значение Киевской академии в развитии духовных школ в России с учреждением Св. Синода в 1721 и до половины XVIII века* [Текст] / Н. И. Петров. — К., 1904.

З українською землею пов'язана блискуча плеяда діячів літератури, мистецтва, культури, науки, освіти — етнічних росіян, перелік яких, безперечно відкриває О. С. Пушкін, заслуга якого перед Україною полягає, за влучним визначенням М. П. Драгоманова, у тому, що він у своїй “Полтаве” першим поєднав волелюбні устремління українського народу з ідеями нового європейського лібералізму¹⁹. В цій галереї почесні місця посідають: поети К. Ф. Рилєєв і Б. О. Чичибабін (Полушин); письменники О. С. Грін та І. О. Бунін; художник М. О. Врубель; архітектори П. Ф. Альошин і О. М. Бекетов; літературознавець М. М. Бахтін; філософ М. О. Бердяєв; хірург та організатор освіти М. І. Пирогов; офтальмолог В. П. Філатов, президент Академії наук СРСР О. П. Александров; видатні вчені України М. М. Бекетов, М. М. Амосов, О. К. Антонов, В. М. Глушков, П. В. Копнін, С. О. Лебедєв, О. В. Палладін, В. І. Трефілов. Їхні імена занесені на скрижалі української історії незалежно від того, наскільки вони володіли українською мовою чи були обізнаними в українських справах. Так само, як і імена О. М. Горького та М. О. Булгакова, не зважаючи на те, що їм було притаманне на загальне негативне ставлення до української мови та самої ідеї існування українців як окремого народу.

Яскравою постаттю на самому “перетині” українських і російських родоводів і культур був відомий адміністративний діяч князь М. Г. Рєпнін, якому належав помітний внесок у вивчення української старовини, становлення археографічної роботи в Україні [18, с. 41, 47].

Водночас, історія розпорядилася так, що з Україною пов'язані чимало імен видатних із погляду російської, а згодом і радянської історії громадсько-політичних і державних діячів, урядовців, військових, без згадки про яких українська історія була б неповною, хоча загальний баланс результатів їхньої діяльності в Україні є відчутно негативним. Серед них найбільше знані: О. Д. Меншиков, постать якого традиційно “демонізується” в українській суспільно-політичній думці; герой 1812 р., а згодом — один із найконсервативніших миколаївських сатрапів генерал-губернатор Д. Г. Бібіков, котрий водночас заснував славетну Київську археографічну комісію („Тимчасову комісію для розгляду давніх актів”) [18, с. 41–45; 75, с. 243–244]; ліберальний російський міністр і літератор П. О. Валуєв, ім'я якого навіки вписане до української історії в гостро негативному плані у зв'язку з т. зв. Валуйським циркуляром, спрямованим на примусове витіснення

---

¹⁹ Б. Грінченко – М. Драгоманов : діалоги про українську національну справу [Текст] / упоряд. А. Жуковський ; ред. П. Сохань ; НАН України. Ін-т української археографії. – К., 1994. – 286 с. – (Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – поч. 20 ст. ; вип.1).

української мови. Подібних прикладів чимало й вони, безперечно, є свідченням існування певної проблеми для української словниково-біографічної практики та історичної науки загалом. Розв'язання її полягає в підготовці та публікації ґрунтовних історичних і історико-біографічних досліджень, у яких крізь призму об'єктивних реалій тих чи інших епох всебічно висвітлюється діяльність представників російської та радянської адміністрації. На нашу думку зразком таких підходів є праця Данієля Бовуа “Битва за землю в Україні” (К., 2001) та В. С. Шандри “Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст.” (К., 2005).

Не слід забувати також, що до розвитку українсько-російських міжкультурних взаємодій причетні також етнічні меншини України, насамперед представники єврейської, польської, німецької громад, які теж відігравали в них певну активну роль — як на рівні широких верств населення, так і елітарних груп, відомих діячів. Достатньо згадати, що з єврейського середовища, особливо в містах Півдня України, вийшло чимало представників російської музичної та театральної культури, літераторів. Водночас, російськомовний загал освіченого єврейського населення (лікарі, інженери, правники, фінансисти, торгівці, технічний персонал і кваліфіковані робітники) значною мірою складав соціокультурну основу поширення російської мови та культури в українських містах. Не можна обійти увагою також роль дуже чисельної в ХІХ – на початку ХХ ст. дрібної польської шляхти у формуванні кадрів української інтелігенції (трудівники освіти та культури, урядовці, інженери), зміцненні україномовного міського середовища. Такий комплексний погляд на проблему здатен змінити уявлення про сам її характер, поле досліджень, процеси та явища, що заслуговують на вивчення.

Значно більш конструктивним для історичної біографістики як у Росії, так і в Україні є визнання найтіснішого переплетіння суспільних і культурних процесів, багатоманітності взаємозв'язків і взаємовпливів української та російської культур упродовж багатьох століть, які сформували особливу атмосферу безперервного міжкультурного діалогу, що збагачував обидва слов'янські народи.

Тому на часі як для російської, так і для української біографістики є вироблення принципово нових дослідницьких підходів. Вони мусять бути засновані на визнанні того, що міжкультурні взаємодії реалізуються не лише й не стільки шляхом творчого спілкування окремих обраних особистостей, як це до нашого часу традиційно трактується, скільки крізь життєвий шлях, діяльність, культурні орієнтації, зміни у свідомості величезного загалу людей різних станів і соціальних груп, крізь широкий простір різноманітних міжкультурних взаємодій. Лише на цій основі можливо скласти

уявлення про справжній характер, масштаби, механізми, вияви, спрямованість, динаміку та реальні позитивні та негативні результати українсько-російських міжкультурних взаємодій, подолати старі та нові міфи навколо них та певну упередженість, що має місце як в Україні, так і в Росії.

Окремими дослідницькими проблемами, розробку яких уже розгорнуто, є етнічна самоідентифікація особи [42; 77], явища дво- та полікультурності, як на етнічному порубіжжі, так і в міському соціумі, приналежності митця та його спадщини культурам різних народів [37, с. 18–29; 55; 56]; осмислення ролі, значення та наслідків своєрідного “перенесення” ментальних і культурних цінностей з однієї національно-культурної системи до іншої, що відбувається як у специфічних умовах поліетнічних регіонів і великих міст, так і через діяльність творчої особистості. У цьому плані можемо говорити, скажімо, про те нове, що привніс до свідомості російського суспільства та до російської літератури українець Микола Гоголь [22], про елементи української лексики, сміливо введені Володимиром Маяковським до російської поезії, українську народну демонологію в поезії Анни Ахматової [61] тощо.

Проблеми “плинності” етнокультурних характеристик особи в умовах поліетнічного та полікультурного суспільства.

Важливим напрямом відходу від шаблонів і стереотипів минулих десятиліть є перехід дослідників-біографістів від створення біографій-характеристик оціночного, заідеологізованого характеру до висвітлення переконань і діяльності особи (або певних груп) у всіх реаліях її розвитку, у своєрідній “плинності” людини на її життєвому і творчому шляху. Це передбачає, зокрема, правдиве відображення неспинної трансформації особистості, її розвитку, свідомої чи ситуативної зміни нею власних громадсько-політичних, етнокультурних, мовних орієнтацій, а також – непевності (“розмитості”) або множинності та суперечливості їх виявів у часі (у різні періоди життя та творчості, у суттєво відмінній суспільній атмосфері) та просторі (на Батьківщині, за її межами).

Заміна одновимірного погляду на особу її стереоскопічним, багатовимірним баченням є особливо важливою з погляду завдань нашого дослідження, коли йдеться про етнічне самовизначення особи, яка знаходиться на перетині міжетнічних взаємодій, а також про діячів, чий внесок у політичне, державне, культурно-мистецьке життя загалом або в окремих його частинах належить одночасно різним культурам, народам і державам. На нашу думку, завданням сучасного дослідника має бути не “відсікання” всього того, що не вкладається в наперед задані політичні, ідеологічні, ет-

---

нокультурні шаблони, а якомога більш повне відображення цієї багатогранності та багатовимірності, причому — у динаміці змін, у розвиткові, у нерозв'язаній суперечливості.

На особливу увагу в цьому контексті заслуговує проблема “плинності” етнокультурних (як і громадянських, політичних, національних) переконань і самих характеристик особи в нелегких реаліях минулих століть, часто пов'язаних із непереборними обставинами та крутими зламами історичних епох. Вона лише починає нині по справжньому розроблятися, але з успіхом може бути проілюстрована численними загальновідомими прикладами.

Так, визначний внесок у вивчення української мови та фольклорної спадщини належить уродженцеві Ярославля, вихованцю й першому професорові-славісту Харківського університету І. І. Срезневському (1812–1880). Згодом, перебуваючи із середини століття в Петербурзі, у зовсім інших політичних і соціокультурних реаліях, він почав демонстративно підтримувати офіційний погляд на українську мову, як діалект російської, хоча це разюче суперечило його власним науковим викладкам. Певний відхід на офіційні позиції спіткав у петербурзький період життя (з 1857 р.) і М. І. Костомарова (1817–1885), росіянина за батьком, українця за матір'ю, одного з перших українських професійних істориків і засновників Кирило-Мефодіївського братства, автора програмних документів українського національного руху. Під впливом ідей М. П. Погодіна перейшов на москвофільські позиції та перебрався до Російської імперії один із видатних діячів українського національного відродження в Галичині Я. Ф. Головацький (1814–1888). Така поступова еволюція взагалі була характерною для значної частини українських переселенців до столиць і внутрішніх російських губерній. Водночас, показовим є і те, що значний загаль українців, опинившись там, зберігав своє національне самоусвідомлення, патріотичні почуття, етнокультурні запити, що стало основою для створення чисельних українських громад — неформальних культурно-політичних організацій інтелігенції, насамперед у Петербурзі, Москві, Тарту, інших університетських містах.

Значну роль відіграло активне включення багатьох наших визначних співвітчизників до процесів, що відбувалися в російській культурі в період її бурхливого піднесення та виходу на позиції однієї із провідних у Європі. Залишаючись у своєму внутрішньому розумінні українцями, художники, музиканти та літератори кінця XVIII–XIX В. Л. Боровиковський, Д. Г. Левицький, А. П. Лосенко, М. С. Березовський, Д. С. Бортнянський, М. І. Гнедич; так само як згодом — М. В. Гоголь, І. Ю. Рєпін, А. П. Чехов

творчо реалізовували себе як провідні діячі російської культури. Проте, добре відомо, що досягалось це не без відчуття певної роздвоєності, трагізму власного існування, чому є чимало свідчень.

Нарешті, справді трагічним символом різновекторності шляхів національного вибору багатьох українців наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. стало драматичне розходження в різні національні табори представників відомої родини Шульгіних, до якої належали одночасно й борець проти “українофільства”, засновник газети “Киевлянин” Віталій Якович Шульгін (1822–1878), і його син — монархіст-українофоб, один із лідерів войовничого російського націоналізму, Василь Віталійович Шульгін (1878–1976) а, з іншого боку, — відомий український громадський діяч Яків Миколайович Шульгін (1851–1911), борці за незалежність України Володимир Якович Шульгін (1894–1918; загинув під Крутами) та Олександр Якович Шульгін (1889–1960) [29].

Взагалі, в історико-культурних реаліях українського минулого, інтерес становить не лише остаточно утверджений етнонаціональний, етнокультурний і політичний вибір особи, а й сам шлях до нього окремих людей і цілих поколінь, і двоїстість, і невизначеність їхньої самоідентифікації, і її мінливість у часі під впливом багатьох об’єктивних і суб’єктивних (особистісних) чинників. Загально відомо, що й українцем, і росіянином почувався М. В. Гоголь. Певною мірою такий світогляд зберігав і М. П. Драгоманов у другій половині ХІХ ст. Недостатній рівень розвитку професійної культури, неможливість довершення національного самоствердження України в умовах Російської імперії (а згодом — у Радянському Союзі) обумовили певну аморфність українського суспільства, його “астенічний синдром”. “Непевні елементи в українстві”, так само як і патріотично згуртовані “свідомі українці” — явища цілком реальні в умовах жорсткого придушення українського національного руху й у ХІХ, і в ХХ століттях. Та подібні узагальнюючі означення не розкривають тих складних внутрішніх процесів, що підспудно відбувалися в етнонаціональному усвідомленні українського суспільства та виявилися назовні як вже цілком сформований результат у часи здобуття Україною незалежності — у 1918 та 1991 рр.

Водночас, не слід залишати поза розглядом також те, що в самій Україні зростання національного руху ще в першій половині, а особливо — із середини ХІХ ст. стимулювало залучення до нього як етнічних росіян, так і представників інших національних груп. Цей процес ознаменований, зокрема, науковою та культурно-освітньою діяльністю одного із засновників української наукової етнографії М. А. Цертелєва (рік народж. невідомий — 1869), грузинського князя за походженням; уже згадуваних ученого-славі-

---

ста І. І. Срезневського (1812–1880) та історика й громадсько-політичного діяча М. І. Костомарова (1817–1885). Важливим поштовхом у ньому став свідомо декларований перехід до українського табору В. Б. Антоновича (1834–1908), а слідом за ним цілої когорти представників польсько-української шляхти, зокрема: Т. Р. Рильського (1841–1902), П. Г. Житецького (1836/37–1911), Б. Познанського (1841–1906), К. Михальчука (1840–1914). У наступні десятиліття до лав провідників і активних учасників українського національно-культурного та національно-визвольного руху ввійшли: росіянка українсько-польського походження Марко Вовчок (М. О. Вілінська) (1833–1907), єврей В. Л. Беренштам (1839–1904), росіянка з Мурманщини О. Я. Єфименко (Ставровська) (1848–1918), німець за походженням І. Л. Шраг (1848–1919), дочка шведа та французьки С. Ф. Русова (Ліндфорс) (1856–1940), поляк В. К. Липинський (1882–1931); уже в радянський час — росіянин за походженням, письменник, один із провідників українського “Розстріляного відродження” Микола Хвильовий (М. Г. Фітільов) (1893–1933). Палким патріотом і любителем української старовини (що в радянський час не віталоя) був славетний авіаконструктор росіянин О. К. Антонов (1906–1984).

На ґрунтовне вивчення заслуговують також особливості етнокультурних орієнтацій росіян і представників інших етнічних груп населення в Україні на різних етапах історичного розвитку. Є чимало підстав говорити про недооцінку істориками рівня обізнаності та участі не-українців, особливо творчої та освітянської інтелігенції, в українських справах. Ці фактори теж є принципово важливими для розуміння українсько-російських міжкультурних взаємодій.

Аспекти, важливі для вивчення українсько-російських історичних зв’язків і міжкультурних взаємодій на біографічному матеріалі.

Дослідницькі можливості, що їх відкриває опрацювання значних масивів біографічної інформації, в розрізі розроблюваної нами проблеми є досить різноманітними. Вони здатні вивести на широкі історико-політологічні, етносоціологічні, етнокультурні, зокрема, та статистичного плану, узагальнення. Це стосується як використання формальних (анкетних) біографічних даних, так і численних характеристик певної особи, або кола осіб, що містяться у формулярах, характеристиках, документах державних, зокрема — каральних органів, інших наративних документах.

Так, у розрізі досліджень українсько-російських історичних зв’язків і міжкультурних взаємодій важливо виявити не лише етнічне походження, культурні, мовні та інші характеристики окремої особи з певного суспіль-

ного стану, професійної групи тощо за різними родовідними лініями (українське, російське, польське, єврейське, німецьке), а й проаналізувати відповідні дані щодо значних соціальних груп, регіонів, населення великих, середніх і малих міст, причому — у міжпоколінній динаміці. Зокрема, для реалістичнішого розуміння етнокультурної ситуації в Україні, суміжних із нею регіонах Росії, Польщі, у російських столицях і провідних університетських центрах, значний дослідницький інтерес становлять етнічний склад і мовно-культурні орієнтації за різних історичних епох та в різних поколіннях — дворянства, купецтва, міщансько-ремісничого та робітничого середовища; урядовців вищої, середньої та нижчої ланки; священнослужителів, військовиків; освітян і науковців, студентства, “осіб вільних професій” — правників, журналістів, лікарів, інженерів; широких верств інтелігенції загалом; за радянської доби — також представників партійної та господарської номенклатури. Важливі відомості може дати вивчення за різними матеріалами (щоденники, спогади, листування, склад приватних бібліотек, читання періодики, володіння іноземними мовами, музична культура, інтерес до народних звичаїв, фольклору тощо) традицій родинного виховання та спілкування, причому не лише стосовно родин відомих діячів, а й — широкого освіченого загалу. Такі дані є вкрай важливими для розуміння специфіки середовища, у якому відбувалися інтенсивні міжкультурні зв’язки й взаємодії, складання його етнокультурних характеристик, вивчення динаміки часових змін. Так, за багатьма джерелами відомо, що культурне середовище, у якому розгорталася діяльність у Києві молодого Т. Г. Шевченка та Кирило-Мефодіївського товариства в 40-х рр. ХІХ ст. було ще переважно польськомовним. Ці характеристики воно, значною мірою, зберігало й у наступні десятиліття. Тому, скажімо, ідейно-політичне та культурне протистояння в студентському середовищі Київського університету св. Володимира ще й у другій половині ХІХ ст. тривалий час формувалося по лінії блокування студентів-українців із росіянами проти студентів-поляків. З іншого боку, вивчення на персональному та груповому рівні об’єктивних соціальних процесів і їх суб’єктивних культурно-психологічних виявів у середовищі польсько-української шляхти ХІХ – початку ХХ ст., є результативним для розуміння активної ролі, яку відіграло покоління В. Антоновича та Т. Рильського й наступні в розбудові українського національно-культурного та національно-визвольного рухів.

Цікавим і результативним може бути комплексний аналіз багатоманітності й мінливості, “плинності” у часі та просторі мовних і культурних орієнтацій українців і вихідців з України, поступової втрати, або, навпаки, дбайливого збереження ними українського самоусвідомлення, тради-

цій. Важливими характеристиками тут можуть виступати вживання мови, пошук особою прийнятної для себе товариства спілкування, природного для своїх інтересів культурного середовища, літературно-мистецькі уподобання; ознаки громадянсько-політичної самоідентифікації (скажімо — “козацького роду”, “син українського народу”, “громадянин України” або “слов’янин, православний”, “підданий Російської імперії”, “громадянин СРСР, Росії” тощо), нарешті — безпосередньої етнічної самоідентифікації в минулому та в сучасності як окремої особи, родини, так і цілих соціальних груп („козак”, “руський”, “українець”, “православний”, “малорос”, “і українець, і росіянин одночасно”, “родом із України”, “росіянин українського походження” і так далі, аж до відомого в історії карикатурного “истинно русского” — як синоніму сповненого агресивності зречення людиною свого українства).

Не менше результативним може бути вивчення на масивах біографічних матеріалів (особливо на наративних джерелах) міжпоколінних етнокультурних зв’язків, а також специфічних культурних явищ, що мають місце на етнічному порубіжжі, у поліетнічному або інокультурному, стосовно особи або групи, середовищі.

Коло осіб неукраїнського походження, яке становить інтерес для вивчення в розрізі українсько-російських історичних зв’язків і міжкультурних взаємодій.

Прагнення до розробки названих вище проблем на значних масивах біографічних матеріалів, зрозуміло, вимагає більш чіткого окреслення кола осіб і певних груп (соціальних, професійних тощо), які становлять першорядний інтерес для вивчення, визначення специфіки таких груп, їх репрезентативності. З погляду дослідницьких інтересів української біографістики, таке коло має охоплювати не лише власне українців і росіян, а й представників інших наявних в Україні етносів, оскільки поліетнічність, полікультурність, поліконфесійність завжди були однією з визначальних ознак українського соціуму.

Окреслені питання тісно пов’язані з більш загальною проблемою критеріїв включення до майбутнього українського національного біографічного зводу імен діячів неукраїнського походження, над якою науковці Інституту біографічних досліджень працюють уже тривалий час. Свого часу, головним критерієм занесення імен до електронної бази даних “Українська біографістика”, що продовжує формуватися Інститутом біографічних досліджень НБУВ, стала не етнічна приналежність і не власне українська мовна, культурна та політична самоідентифікація особи, а саме загальна

пов'язаність (у найрізноманітніших виявах) діячів минулого з історичним і культурним процесами в Україні [73, с. 11]. Тоді саме, на основі спеціального аналізу матеріалів “Польського біографічного словника” (ПБС), що дуже значною мірою стосуються України та польсько-українських зв'язків, було вироблено цілу низку допоміжних критеріїв включення осіб неукраїнського етнічного походження до майбутнього “Українського біографічного словника”, серед яких:

— походження особи з українських земель, генеалогія роду, його “коріння” (нерідко українське, “руське”) з відповідним самоусвідомленням себе “частково русинами” (українцями);

— виховання, здобуття освіти, проживання особи та її праця впродовж певного часу в Україні;

— ставлення до української мови: знання та використання її в практичній діяльності, оцінка, визнання тощо [40, с. 25].

Зазначені критерії розглядалися на той час насамперед як певні орієнтири для опрацювання польських біографічних видань із метою виділення в них імен, які репрезентують багатовікові українсько-польські історичні та культурні зв'язки. За результатами досліджень було визначено також, що більш поглиблений аналіз матеріалів, які стосуються осіб неукраїнського походження, доцільно здійснювати диференційовано, за сферами діяльності, оскільки вони значною мірою визначають специфіку критеріїв, ступінь їхньої “гнучкості”, починаючи від сфер діяльності, що вимагають досить прискіпливого відбору імен у силу їх приналежності до самої серцевини національного життя та великої політизованості, до більш нейтральних. Цю орієнтовну ієрархію сфер діяльності не-українців (як в Україні, так і за її межами), які становлять інтерес для української біографістики, було вибудовано у наступному порядку:

1. *Суспільно-політична та державницька діяльність.* Репрезентанти цієї сфери важливі тією мірою, наскільки їх зусилля спричинилися до розвитку громадського, суспільно-політичного життя та соціально-економічного поступу українського соціуму й українських земель (урядовці, представники органів місцевого самоуправління, станових організацій, учасники суспільно-політичних рухів, члени громадських комітетів, діячі політичних гуртків, партій і організацій, члени представницьких органів влади). При цьому було зроблено важливий у теоретичному та методичному плані висновок, що джерелознавчо-інформаційні функції українських довідкових біографічних видань вимагають не обмеження жорсткими критеріями, а навпаки — включення до цієї групи якомога більшої кількості неукраїнських імен, зокрема, і тих осіб, діяльність яких була спрямо-

---

вана в інтересах інших народів і держав (за винятком представників їх суто окупаційних адміністрацій). Без цього, враховуючи бездержавний у минулому статус України, було б важко досягнути перебіг подій суспільно-політичного життя, складні перипетії українсько-російських або українсько-польських історичних зв'язків, політику російської й австро-угорської монархії стосовно українства [40, с.26–27]. Слід враховувати, що за цілим спектром типологічних ознак до категорії державних діячів та управлінців неукраїнського походження тісно наближеною є специфічна група військовиків.

2. *Релігійна діяльність.* Стосовно цієї сфери було визнано, що всі релігійні діячі неукраїнського походження, незалежно від взаємних стосунків різних конфесій, повинні залучатися до розгляду, оскільки належать до ареалу культури та суспільного життя України як поліетнічного і полікультурного простору. До них повинні застосовуватися загалом такі самі критерії, що запропоновані вище стосовно громадських і політичних діячів неукраїнського походження. Звичайно, особливий інтерес становлять ті священнослужителі, які відігравали також помітну роль у суспільному та культурному житті.

3. *Література, музика, театр.* Ці сфери діяльності належать до визначальних у національному житті. Спрямовуючи зусилля на максимально повне відображення розвитку української літератури та мистецтва, українська біографістика не повинна обходити увагою імена тих представників інших національних культур, чия творчість міцно пов'язана з Україною. Водночас, слід враховувати, що в галузі літератури, де основним критерієм слугує мова творів, вона все ж не є й не може бути критерієм остаточним. В основі літературних творів, написаних іншими мовами, зокрема, російською, польською, німецькою, ідіш часто лежать власне українські явища (мотиви, образи, тематика, як і кальковані з української мовні звороти тощо). Що ж до музики, театрального мистецтва, то тут критерії віднесення творів і їх авторів до національної спадщини України мусять бути ще менше пов'язаними із суто етнічними вимірами, оскільки сфера професійного мистецтва (не етнічного, а національного за своїм характером і значенням) чи не найбільшою мірою належить до полікультурних явищ [40, с. 27–28].

4. *Образотворче та просторове мистецтво, архітектура та містобудування.* Це сфери діяльності, на які мотиви українського середовища накладали відчутний відбиток незалежно від етнічного походження, а іноді й суб'єктивної спрямованості творчості багатьох митців. Окрім того, їхній доробок, особливо твори просторового мистецтва та архітектури із пли-

---

ном часу органічно включилися в українське історико-культурне середовище й самі стали чинником його подальшого формування.

5. *Освіта та педагогіка.* Галузі, щодо яких головним критерієм відбору імен включення діячів мусить виступати вже сам факт їх участі в розбудові освітянської справи на теренах України, незалежно від мовних і національних характеристик. Це пов'язано як з фактом здобуття кількома поколіннями української молоді освіти у німецькомовних, польськомовних і російськомовних учбових закладах, так і з безпосередньою спадкоємністю цілої низки сучасних провідних університетів та інших науково-освітніх закладів України від тих інституцій.

6. *Наукова діяльність.* У цій галузі для української біографістики найбільший інтерес становлять учені неукраїнського походження, доробок яких безпосередньо присвячений вивченню України, проте тут не може бути жодних обмежень для вчених у галузі природознавства та точних наук, оскільки вони у всьому світі належать до найбільш інтернаціоналізованих сфер діяльності.

7. *Підприємництво, промисловість, ремесло, торгівля.* Сфери діяльності, щодо представників яких основним критерієм виступає результативність їх практичної діяльності, спрямованої на розбудову економіки та матеріальної культури України [40, с. 29–30].

Зрозуміло, перелічені сфери, за якими передбачалося визначати специфіку критеріїв можливого включення імен неукраїнських діячів, далеко не вичерпують усього проблемно-тематичного розмаїття. Своя специфіка є, скажімо, стосовно військових діячів, журналістів, видавців, діячів бібліотечної справи, а особливо — стосовно представників старих шляхетних родів.

Напрацьовані Інститутом біографічних досліджень критерії далеко не однозначно були сприйняті науковою громадськістю у складній ситуації першого десятиліття незалежності України, що знайшло відображення в гострих дискусіях на конференціях з історичної біографістики у Львові в 1996 та в Києві в 1998 рр. [67, с. 4–5, 91–92]. Головною причиною цього була на той час відсутність українсько-польського порозуміння, що кидала тінь “метафізичного зла” і на історичні стосунки українського народу з російським та іншими сусідніми народами. У наступні роки, завдяки взаємним зусиллям на міждержавному рівні, а також активному співробітництву вчених-гуманітаріїв України та Польщі, проведенню низки представницьких українсько-польських громадських і наукових форумів, вдалося досягти загального українсько-польського міжнаціонального та міждержавного взаєморозуміння. Це сприяло також утвердженню в українській

гуманітаристиці, зокрема, і в біографістиці, спокійної, толерантної атмосфери для розвитку досліджень проблем історичних і культурних взаємозв'язків України із сусідніми народами й державами, вивчення проблем міжкультурних взаємодій, явищ бі- і полікультуралізму в українському суспільстві, досить поширених як у історичному минулому, так і в наш час.

Дуже показовим є те, що підготовлені під егідою Президента України на рубежі століть історико-біографічні альманахи серій “Золота книга української еліти” та “Золоті імена України”²⁰, покликані презентувати Україну світові, ввібрали чимало як російських, так і польських, білоруських імен, невід’ємно пов’язаних з українською землею, що було визнано одним із концептуальних принципів подібних видань.

Водночас, зроблені 10 років тому В. І. Попиком і Н. П. Романовою висновки стосовно можливостей застосування методичних підходів, вироблених на основі вивчення матеріалів “Польського біографічного словника”, на загал, без суттєвих змін, для опрацювання російських біографічних видань, насамперед — словників і енциклопедій [40, с. 30–31] — із позицій сучасного досвіду виглядають вже дещо обмеженими. Дослідження українсько-російських історичних зв'язків і міжкультурних взаємодій свідчать, що переплетіння людських доль українців і росіян, як відомих діячів, так і широкого загалу, було значно інтенсивнішим і більше розмаїтим за своїми виявами. Якщо стосовно окремих історичних періодів можна говорити про певну замкненість, відгородженість польської громади від українців (принаймні на Галичині, частково й на Правобережжі), то між українцями та росіянами ніякої серйозної дистанції ні в Україні, ні у власне внутрішніх російських регіонах, ні на “околицях” Російської імперії та Радянського Союзу не існувало. Тому й говорити про саму можливість вибіркового підходу до включення в українські довідкові біографічні видання імен етнічних росіян, які жили й діяли в Україні, стосовно багатьох сфер виявляється мало продуктивним. У багатьох випадках, російських і українських за етнічною приналежністю діячів, особливо в таких сферах, як наука та техніка, освіта, управління, фінанси, промисловість і торгівля, будівництво, військова справа й чимало інших, дуже важко диференціювати. Зважаючи на поліетнічний і полікультурний характер українського суспільства, і нагальної потреби в цьому немає. Ось чому можливо створити біографічні словники діячів багатьох етнічних меншин і народів України —

---

²⁰ Йдеться насамперед про меморіальний альманах “Видатні діячі України минулих століть” (К., 2001), шеститомний інформаційно-іміджевий альманах “Золота книга української еліти” (К., 2001) та двотомний меморіальний альманах “Народжені Україною” (К., 2002).

поляків, євреїв, угорців, болгар, греків, кримських татар, але практично неможливо підготувати безспірний за змістом словник російських діячів в Україні й українських — у Росії, зокрема, як зважаючи на тісне переплетіння їх українських і російських етнічних коренів, так і через непрості проблеми з етнічною самоідентифікацією.

Розширення джерельної бази досліджень. Розбудова та дослідницьке використання електронних біографічних науково-інформаційних ресурсів.

Постановка нових дослідницьких завдань вимагає не лише суттєвого розширення кола джерел, що мають бути залучені до вивчення проблем українсько-російських історичних зв'язків і міжкультурних взаємодій. Необхідним є також запровадження принципово нових методик оперування великими масивами біографічної інформації, зокрема, матеріалами численних довідкових біографічних видань, текстами біографічних нарисів, монографічних досліджень, документальних публікацій. Якісний прорив у цьому плані може дати формування та комплексний аналіз масивів біографічних матеріалів на електронних носіях. Новітні дослідження українських вчених розкривають принципово нові можливості застосування новітніх інформаційних технологій для широких узагальнень історико-культурного, етнокультурного, етносоціального плану [5; 20; 28; 44]. На біографічному матеріалі багатьох поколінь українців і росіян вони дадуть змогу дослідити як на рівні окремих особистостей, крізь суто людські виміри спілкування в різноманітних групах; так і на матеріалах великих груп, стосовно яких може йтися про аналіз історико-соціологічного характеру та виявлення статистичних закономірностей, суперечливі процеси співіснування й взаємодії українського та російського етнокультурних просторів в умовах Російської імперії та Радянського Союзу, явища двокультурності та двомовності українців і росіян в Україні, характерні риси та стереотипи сприйняття та освоєння ними цінностей споріднених культур, часову динаміку формування модерного національного самоусвідомлення українців і росіян.

Процес формування сучасних електронних біографічних інформаційних ресурсів, потенційно здатних продукувати нове знання, знаходиться нині в Україні, як і в Росії, лише на початковій стадії. Маємо на увазі не стільки кількісні параметри цього явища (із цього погляду зроблено не так уже й мало), а те, що в більшості випадків нині спостерігаємо все ще лише “механічне” оприлюднення в електронній формі вже існуючих книжкових видань: старих і нових енциклопедій, біографічних словників і довідників,

альманахів [47, с. 477; 49, с. 501–504, 507–512]. Ідеться, фактично, про формування спеціалізованих електронних бібліотек із біографічної та суміжної з нею тематики. Такі інформаційні продукти ще зовсім незначною мірою використовують потенційні можливості, створені сучасними інформаційними технологіями і є мало придатними для машинної обробки та аналізу. Проте й вони суттєво активізують дослідницький процес.

Принципово нові перспективи для досліджень українсько-російських міжкультурних взаємодій на “масовому” матеріалі біографічних електронних ресурсів відкриваються тоді, коли відбудеться якісний перехід — до формування великих структурованих баз історико-біографічної інформації. Відкриті для користувачів (оприлюднені в мережі Інтернет) бази подібного характеру вже існують, але охоплюють вони в переважній більшості випадків сферу так званої “актуальної біографії”: дані про сучасників — політиків, урядовців, громадських діячів, функціонерів політичних партій і учасників виборчих змагань, бізнесменів, журналістів і, зовсім незначною мірою, — освітян, науковців, діячів культури. Деякі з них налічують сьогодні тисячі та навіть десятки тисяч імен. Недоліком зазначених ресурсів є відчутно недостатній методичний рівень і безсистемність — різючий різнобій у структурно-технічній побудові та змістовому наповненні. Для машинної обробки такі ресурси майже непридатні.

Проте не можна не враховувати різючих змін, що відбуваються в цій сфері впродовж останніх років. В інформаційний обіг увійшли, правда, напівлегально, нелегітимно, величезні бази персональної та ділової інформації про громадян²¹. Широко розгорнулося формування відкритих для наповнення й редагування читачами інформаційних баз культурно-освітнього та меморіального спрямування, на зразок “відкритої енциклопедії” — “Вікіпедії”²² та її аналогів, постійно поповнюваних біографічних архівів і

---

²¹ Наприклад, портал “Найдется все” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radarix.com>, із обсягом інформації 3,3 терабайта, подає величезний обсяг інформації про громадян країн СНД, котра за характером є конфіденційною. Показово, що домен www.radarix.com зареєстровано на нікому не відомого мешканця Панамі Manuel Carrera Lopez; а портал розміщено на хостингу провайдера www.redplaid.com (Сент-Луїс, штат Міссурі, США) (РІА “Новости”, Корреспондент.net Найдется все: в Интернете появился сайт с полной базой данных о жителях СНГ [Електронний ресурс] // Коммуникационный портал Украины. – 21.03.2008. – Режим доступу : http://krunews.com/main_topic7_8482.html.)

²² “Відкрити” або “народну” електронну енциклопедію “Вікіпедія” створено у 2001 р. На кінець 2006 р. її англійська версія містила 641 тисячу статей, друга за обсягом німецька — майже 270 тисяч, у французькій — понад 134 тисяч, у японській — більше 129 тисяч. Значну частину обсягів національних сегментів “Вікіпедії” займають біографічні статті. Недоліком цієї енциклопедії є те, що значну частину статей підготовлено дилетантами, статті публікуються без підписів і можуть містити недостовірну інформацію. Зважаючи на це, розробники проекту найближчим часом передбачають представити більш коректну з наукового погляду енциклопедію — “Сітізендіум” (Засновник Вікіпедії береться за наступний проект [Електронний ресурс] // УНІАН : Інформаційне агентство. – 17.09.2006. – Режим доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/news-166787.html>).

баз біографічної інформації найрізноманітніших форматів, зокрема, присвячених учасникам воєн, революцій, національно-визвольних рухів²³. Поширення набули бази генеалогічної інформації, оснащені інструментарієм для розбудови їх сегментів користувачами²⁴.

Несподіваним для громадськості й владних структур інформаційним проривом стало лавиноподібне зростання обсягів електронного ресурсу “Однокласники.Ру”, який на літо 2008 р. нараховував понад 20 млн. імен і колосальний фотоархів. Зручний і привабливий для забезпечення інформаційних інтересів користувачів, призначений для самостійного наповнення ними за наперед сформованою структурою, він розцінений багатьма аналітиками і як здобуток, і як потенційна небезпека. Ними відзначається, що потенційною метою організаторів “Однокласников.Ру”, може бути прагнення зібрати для власного оперування та здобуття нових знань, зокрема, — з розвідувальною метою, в інтересах спецслужб тощо, якомога більший обсяг стратегічно важливої, закритої раніше для широкого вжитку персональної інформації. Щодо цього достатньо лише зазначити, що, за оцінками спеціалістів, ресурс “Однокласники.Ру” фактично розкрив усю організаційну та територіальну інфраструктуру Збройних сил СРСР і його наступників²⁵. Проте нині швидко формуються також інші подібні бази персональної біографічної інформації й зупинити цей процес у відкритому демократичному суспільстві неможливо.

Відтак, стає очевидним, що ми є свідками появи справді інноваційних інструментів пошуку, систематизації та аналізу інформації, що можуть бути з успіхом використані й в інтересах гуманітарних наук — у різних аспектах, зокрема й для здійснення масштабних історико-біографічних, біографо-соціологічних, історико-культурних і етнокультурних досліджень, здобуття на їх основі знань принципово нового рівня. Можна висловити сподівання, що їм належить велике майбутнє й у вивченні взаємозв'язків українсь-

---

²³ До прикладу російські історико-меморіальні веб-сайти: Народная Воля [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://narodvol.narod.ru/Person/>; Герои страны [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.warheroes.ru/>; Международный объединенный биографический центр [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.biograph.ru/>

²⁴ До прикладу: My Heritage Research [Electronic resource]. – Режим доступа : <http://www.myheritage.com/>; Український центр генеалогічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.genealogicaltree.org.ua/>

²⁵ Власником веб-сайту “Однокласники” є британська компанія Odnoklassniki =Ltd. (Співвласники — Альберт й Ірина Попкови, естонська компанія Ou Tobias та фонд Digital Sky Technologies (DST) під керуванням Юрія Мільнера та Григорія Фінгера (Розкриті власники “Однокласників” [Електронний ресурс] // Главред. – 07.07.2008. – Режим доступа : <http://ua.glavred.info/print.php?news=/archive/2008/07/07/082318-7.html>)

кого та російського народів, історія, культура й людські долі яких так тісно переплетені впродовж багатьох століть.

Широкі можливості щодо цього покликаний створити електронний Український національний біографічний архів (УНБА), формування якого розпочато Інститутом біографічних досліджень НБУВ. У його основу покладено сформовану інститутом базу даних “Українська біографістика”, яка на літо 2009 р., у далекому від завершенні вигляді, охоплює вже понад 50 тисяч імен. Задуманий як інтегративний складно структурований науково-інформаційний ресурс, УНБА буде оснащений сучасними засобами навігації, систематизації й оперування матеріалами за багатьма параметрами й, зокрема, етнічними, конфесійними, регіональними. В УНБА передбачено наповнення персональних “сот” бібліографією та повнотекстовими публікаціями наукових досліджень, мемуарними та епістолярними документами, у яких проблеми історичних і культурних взаємодій народів відображено крізь призму окремих людських доль із найбільшою повнотою. Це відкриває реальні можливості дослідження етнокультурних процесів, міжкультурних взаємодій на основі аналізу значних масивів біографічної інформації. Подібним студіям сприятиме також майбутнє формування на технічній основі УНБА всеукраїнської Віртуальної біографічної лабораторії (ВБЛ) як координаційного центру та системотехнічного інструменту дослідницької роботи, що дасть змогу об’єднати навколо цілеспрямованих досліджень спеціалістів і аматорів не лише з різних регіонів України, а й із українського зарубіжжя [46, с. 271–281; 43, с. 103–107].

Водночас, слід розуміти, що головним науково-організаційним завданням у сфері сучасної історичної біографістики є не створення інтегративних ресурсів самих по собі, не досягнення надмірної централізації й уніфікації, що завдало б біографічним студіям прямої шкоди, а швидше — формування єдиного всеукраїнського дослідницького простору, об’єднаного системою високих науково-методичних вимог і передових підходів.

Біографічні дослідження, особливо в тому розрізі, де вони перетинаються з вивченням регіональної історії, краєзнавством, так званою “усною історією” є територіально та тематично розосередженими. Тому чи не найбільші потенційні можливості для вивчення ставлення нинішніх поколінь до історико-культурних проблем, зокрема — історичних і культурних зв’язків слов’янських народів — українців, росіян, білорусів, поляків, відображення їх крізь родинну історію, може відкрити формування у всіх регіонах електронних інформаційних ресурсів, банків і баз меморіальної історико-біографічної та персонологічної інформації, побудованих на

безпосередньому збиранні матеріалів від респондентів, анкетуванні, складанні родоводів, сімейних хронік, організації місцевих електронних “народних архівів” і приватних родинних архівів. Становлення таких ресурсів уже почалося непомітно та несподівано, і не стало ще, по справжньому, об’єктом наукового аналізу та дослідницького інтересу.

* * *

Є підстави сподіватися, що активізація біографічних досліджень, насамперед перенесення їх у принципово нову за кількісними параметрами площину, може зовсім по-новому розкрити масштаби та інтенсивність українсько-російських історичних зв’язків і міжкультурних взаємодій, пов’язаних не лише з тісним переплетінням історичних доль і культур обох народів, а й із особливим ступенем безпосередньої кровної спорідненості населення України та Росії, який має не так багато аналогів у світі. Це, безперечно, сприятиме подоланню певної заідеологізованості та мінливої політичної кон’юнктурності погляду на минуле як в українців, так і у росіян.

Історико-біографічні дослідження здатні зробити помітний внесок у розв’язання проблем, від яких багато в чому залежать як успішне формування єдиного полікультурного гуманітарного простору України, консолідація її внутрішньо солідарного поліетнічного громадянського суспільства, гармонізація етнокультурних і етноконфесійних стосунків усередині нашої держави, так і загальна тональність у взаємовідносинах між Україною та Росією, причому, — на всіх рівнях: особистісного спілкування людей, суспільному, міждержавному.

Зрозуміло, що народи та їхні політичні та інтелектуальні еліти мають право на своє, цілком незалежне й оригінальне трактування історичного минулого, взаємозв’язків народів і культур, зважаючи на національні інтереси, державницькі принципи. Тому не можна ставити питання про формування “єдиного погляду” на “спільне історичне минуле”, “спільну спадщину”. Але обов’язково повинно йтися про вироблення взаємоприйнятних, неконфронтаційних підходів до трактування подій і явищ минулого, ролі в ньому окремих осіб, етнічних груп, конфесій, громадсько-політичних організацій і державних установ.

1. Алфавітний словник Українського біографічного словника [Текст] // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К. : БМТ, 1996. – Вип. 1. – С. 45.
2. Бугаєва, Е. В. На пути к многотомному Украинскому биографическому словарю [Текст] / Е. В. Бугаева, В. И. Попик // Вестник Библиотечной Ассамблеи Евразии. – 2004. – № 3. – С. 81–84.

3. *Бугаєва, О. В.* В. С. Чишко – учений-історик, біографіст, організатор науки [Текст] / О. В. Бугаєва // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К. : НБУВ, 2005. – Вип. 3. – С. 7–14.
4. *Галькевич, Т. А.* Нові сторінки до творчої біографії В. О. Котарбінського [Текст] / Т. А. Галькевич // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К. : НБУВ, 2005. – Вип. 3. – С. 136–141.
5. *Горовой, В. Н.* Социальные информационные базы в процессе формирования общества, основаного на знаниях [Текст] / В. Н. Горовой // Б-ки нац. акад. наук : проблемы функционирования, тенденции развития : науч.-практич. и теорет. сб. – К. : [б. и.], 2006. – Вып. 4. – С. 16–25.
6. *Грабович, Г.* Українсько-російські літературні взаємини в ХІХ ст.: постановка проблеми [Текст] / Г. Грабович // Грабович Г. До історії укр. літератури : дослідження, есе, полеміка. – К. : Основи, 1997. – С. 196–237. – (Гарвардська серія ; вип. 1).
7. *Даниленко, В. М.* Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма [Текст] / В. М. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1981. – 190 с.
8. *Демкович-Добрянський, М.* Український внесок до розвитку російської культури [Текст] / М. Демкович-Добрянський // Демкович-Добрянський М. Україна і Росія: історичні нариси на теми російського імперіалізму. – Л. ; Краків ; Париж : Вид. спілка “Просвіта”, 1993. – С. 95–170.
9. *Дзюба, Е. Н.* Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина ХVI – первая половина ХVII в.) [Текст] / Е. Н. Дзюба ; АН УССР, Ин-т истории. – К. : Наук. думка, 1987. – 131 с.
10. *Дзюба, І. М.* Взаємодія двох культур і стереотипи її рецепції [Текст] / І. М. Дзюба // Дзюба І. Між культурою і політикою. – К.: Сфера, 1998. – С. 38–46.
11. *Дзюба, І. М.* Шевченко і Хомяков [Текст] / І. М. Дзюба // Дзюба І. З крилиці літ. : [в 3 т.] / [упоряд. Р. Корогодський] – К. : Обереги ; Гелікон, 2001. – Т. 2. – С. 54–280. – (Українська модерна література).
12. Диалог украинской и русской культур [Текст] : материалы I-й междунар. науч.-практич. конф. (24–25 октября 1996 г.) / отв. ред. Н. А. Шульга. – К. : [б. и.], 1997. – 235 с.
13. Диалог украинской и русской культур в Украине [Текст] : материалы II-й междунар. науч.-практич. конф. (Киев, 30–31 октября 1997 г.) / редкол. Н. А. Шульга (гл. ред.) и др. – К. : [б. и.], 1998. – 213 с.
14. Диалог украинской и русской культур в Украине [Текст] : материалы III-й междунар. науч.-практич. конф. (Киев, 12–13 ноября 1998 г.) / редкол.: Н. А. Шульга (гл. ред.) и др. – К. : [б. и.], 1999. – 256 с.
15. Диалог украинской и русской культур в Украине [Текст] : материалы IV-й междунар. науч.-практич. конф. (Киев, 9–10 декабря 1999) / науч. ред. Н. А. Шульга. – К. : [б. и.], 2000. – 359 с.
16. *Добко, Т. В.* Російський біографічний словник [Текст] / Т. В. Добко // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К. : РІО, 1999. – Вип. 2. – С. 266–273.

17. Дружба и братство русского и украинского народов [Текст] : в 2-х т. / редкол. : Ю. Ю. Кондуфор (отв. ред.) и др. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 1. – 480 с.
18. *Журба, О. І.* Персонологічні аспекти інституціоналізації української регіональної археографії (спроба порівняльного підходу) [Текст] / О. І. Журба // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К. : РІО, 1999. – Вип. 2. – С. 39–49.
19. *Зінченко, Ю. І.* Національні меншини України. Вивчення та створення біографічних видань [Текст] / Ю. І. Зінченко // Наук. праці НБУВ. – К. : [б. в.], 2005. – Вип. 14. – С. 802–809.
20. Использование современных технологий для обеспечения научно-технической информацией научных работников и специалистов Украины [Текст] / В. В. Петров, А. А. Крючин, С. М. Шанойло, Л. И. Крючина, И. В. Петров // Б-ки нац. акад. наук : пробл. функционирования, тенденции развития. – К. : [б. и.], 2003. – Вып. 2. – С. 83–90.
21. Історія української культури [Текст] : у 5 т. / голов. редкол. : Патон Б. Є. (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 2003–2008 ; Т. 3 : Українська культура XVII–XVIII століть / редкол. т. : Смолій В. А. (голов. ред.) та ін. – 2003. – 1246 с. ; Т. 4, кн. 1 : Українська культура першої половини XIX століття / редкол. т. : Скрипник Г. А. (голов. ред.) та ін. – К., 2008. – 1008 с. ; Т. 4, кн. 2 : Українська культура другої половини XIX століття / редкол. т. : Скрипник Г. А. (голов. ред.) та ін. – К., 2003. – 1293 с.
22. *Казарин, В. П.* Украина и Россия – Гоголь и Пушкин [Электронный ресурс] / В. П. Казарин // Единая Русь. – 2006. – Режим доступа : <http://www.edrus.org/content/view/1928/47>.
23. *Кизченко, В. И.* Первая русская революция и культурный процесс на Украине [Текст] / В. И. Кизченко. – К. : Наук. думка, 1984. – 189 с.
24. Кирило-Мефодіївське товариство [Текст] : у 3 т. / ред кол. : П. С. Сохань (гол. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 1–3.
25. *Коновалов, Э. Г.* Словарь русских художников : новый полный биографический: более 2700 прославленных имен [Текст] / Э. Г. Коновалов. – М. : Эксмо, 2008. – 572 с. – (Шедевры мирового искусства).
26. *Король, Н.* Українці та освіта Московії – Росії (XVIII–XX ст.) [Текст] / Н. Король // Визвольний шлях. – 1970. – № 7/8. – С. 778–807.
27. *Корчмарик, Б.* Духові впливи Києва на Московщину у добу Гетьманської України [Текст] / Б. Корчмарик. – Л. : [б. в.], 1993. – 164 с.
28. *Костенко, Л. Й.* Проблеми формування електронних бібліотек України [Текст] / Л. Й. Костенко // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація : наук. праці НБУВ. – К. : [б. в.], 1999. – Вип. 1. – С. 220–228.
29. *Любченко, В. Б.* Київські Шульгіни: національно розділена родина в історії України [Текст] / В. Б. Любченко // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К. : РІО, 1999. – Вип. 2. – С. 153–162.
30. *Ляшко, С. М.* Питання довідкових біографічних видань в монографії В. С. Чишка “Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України” [Текст] / С. М. Ляшко // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К. : НБУВ, 2008. – Вип. 4. – С. 41–49.

31. *Миллер, А. И.* “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) [Текст] / А. И. Миллер. – Спб. : Алетейя, 2000. – 268 с.
32. *Михутина, И.* Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века) [Текст] / И. Михутина. – М. : [б. и.], 2003. – 287 с.
33. *Москвофільство: документи і матеріали* [Текст] / ред. С. А. Макарчук ; вст. ст., комент., упоряд. О. Сухой. – Л. : Вид-чий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 236 с.
34. *Немировский, Е. Л.* Начало книгопечатания на Украине: Иван Федоров [Текст] / Е. Л. Немировский. – М. : Книга, 1974. – 362 с.
35. *Олійник, М.* Український інтелект в російській культурі: Як росіяни відплачуються за виведення їх в люди [Текст] / М. Олійник // *Визвольний шлях*. – 1994. – № 12. – С. 1422–1437 ; 1995. – № 1. – С. 66–77 ; № 2. – С. 212–221.
36. *Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.)* : зб. док. [Текст] / редкол. : О. Г. Мітюков та ін. – К. : Наук. думка, 1975. – 343 с.
37. *Попик, В. І.* Проблеми відображення в Українському біографічному словнику історичних і культурних зв’язків України з народами Європи та персоналій діячів неукраїнського походження [Текст] / В. І. Попик // *Укр. біографістика* : зб. наук. пр. – К. : БМТ. – Вип. 1. – 1996. – С. 18–29.
38. *Попик, В. І.* Деякі принципи питання підготовки Українського біографічного словника [Текст] / В. І. Попик // *Бібліотека. Наука. Культура. Інформація* : Наук. пр. НБУВ. – К. : НБУВ, 1998. – Вип. 1. – С. 397–402.
39. *Попик, В. И.* Полиэтничность украинского общества и проблемы создания Украинского биографического словаря [Текст] / В. И. Попик // *Диалог украинской и русской культур в Украине* : материалы III-й Международ. науч.-практич. конф. (Киев, 12–13 ноября 1998 г.) – К. : [б. и.], 1999. – С. 217–220.
40. *Попик, В. І.* Критерії добору імен діячів неукраїнського походження до Українського біографічного словника [Текст] / В. І. Попик, Н. П. Романова // *Укр. біографістика*: зб. наук. пр. – К. : РИО, 1999. – Вип. 2. – С. 18–34.
41. *Попик, В. И.* Консолидация нации и проблемы трансформации исторического сознания [Текст] / В. И. Попик // *Диалог украинской и русской культур в Украине* : материалы IV-й Международ. науч.-практ. конф. (Киев, 9–10 дек. 1999 г.). – К. : [б. и.], 2000. – С. 214–220.
42. *Попик, В. І.* Етнічне походження, самоідентифікація та етнокультурна приналежність особи [Текст] / В. І. Попик // *Наук. пр. НБУВ*. – К. : [б. в.], 2001. – Вип. 7. – С. 270–277.
43. *Попик, В. І.* Проблеми формування електронного українського біографічного архіву [Текст] / В. І. Попик // *Студії з архівної справи та документознавства*. – К. : [б. в.], 2004. – Т. 12. – С. 103–107.
44. *Попик, В. І.* Пріоритети розвитку сучасної української біографістики: вчора, сьогодні, завтра [Текст] / В. І. Попик // *Наук. пр. НБУВ*. – К. : [б. в.], 2005. – Вип. 14. – С. 717–727.

45. Попик, В. І. Проблеми розвитку біографічних досліджень та формування вітчизняних біобібліографічних інформаційних ресурсів [Текст] / В. І. Попик // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К. : НБУВ, 2005. – Вип. 3. – С. 15–27
46. Попик, В. І. Украинский национальный биографический архив — неотъемлемая часть электронных научно-информационных ресурсов славянского мира [Текст] / В. І. Попик // Українсько-македонський науковий збірник. – К. : [б. в.], 2006. – Вип. 2. – С. 272–281.
47. Попик, В. І. Всесвітня біографічна інформаційна система і завдання формування Українського національного біографічного архіву [Текст] / В. І. Попик // Наук. пр. НБУВ. – К. : НБУВ, 2006. – Вип. 16. – С. 467–481.
48. Попик, В. І. Крок до створення національного біографічного зводу [Текст] / В. І. Попик // Матеріали до Українського біографічного словника. Вип. 1 : Короткі біографічні довідки : А. – К. : [б. в.], 2006. – С. 3–8.
49. Попик, В. І. Вітчизняні електронні біографічні інформаційні ресурси: сучасний стан, проблеми і перспективи розвитку [Текст] / В. І. Попик // Наук. пр. НБУВ. – К. : НБУВ, 2007. – Вип. 19. – С. 501–513.
50. Попик, В. І. Проблема історичних і культурних взаємозв'язків слов'янських народів у довідково-біографічній літературі слов'янського світу [Текст] / В. І. Попик // Слов'янські обрії. – К. : [б. в.], 2008. – Вип. 2 : XIV Міжнар. з'їзд славистів (Охрид, Республіка Македонія, 10.09–16.09.2008) : доповіді. – С. 522–548.
51. Попик, В. І. Світоглядні засади розвитку української біографістики та формування національних ресурсів біографічної інформації ХХІ століття [Текст] / В. І. Попик // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К., : [б. в.], 2008. – Вип. 4. – С. 8–40.
52. Попович, М. В. Нарис історії культури України [Текст] / М. В. Попович. – 2-е вид., випр. – К. : АртЕк, 2001. – 727 с. : іл., портр. – (Освіта ХХІ століття).
53. Редакційна інструкція Українського біографічного словника [Текст] // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К. : БМТ, 1996. – Вип. 1. – С. 50–58.
54. Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів [Текст] : зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 1988. – 183 с.
55. Романова, Н. До проблеми двокультурних явищ в українській біографістиці : з досвіду опрацювання реєстру Українського біографічного словника (за матеріалами Польського біографічного словника) [Текст] / Н. П. Романова // Укр. біогр. словник : історія і проблематика створення : матеріали наук.-практ. конф. (Львів, 8–9 жовтня 1996 р.). – Л. : [б. в.], 1997. – С. 94–95.
56. Романова, Н. П. До питання про загальну концепцію Українського біографічного словника та проблему бі- і полікультуралізму як методологічну основу його створення [Текст] / Н. П. Романова // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація : наук. пр. НБУВ. – К. : [б. в.], 1998. – Вип. 1. – С. 471–479.
57. Россия – Украина: история взаимоотношений [Текст] / отв. ред. : Миллер А. И., Репринцев В. Ф., Флоря Б. Н. – М. : Языки рус. культуры, 1997. – 248 с.

58. *Сарбей, В. Г.* “Українське питання” в Російській імперії очима дослідників початку і кінця ХХ століття [Текст] / В. Г. Сарбей // УІЖ. – 1996. – № 2. – С. 35–46.
59. *Сарбей, В.* Національне відродження України [Текст] / В. Г. Сарбей ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с. – (Україна кризь віки ; т. 9).
60. *Сергійчук, В.* Український Крим [Текст] / В. І. Сергійчук. – К. : Укр. Видавнича Спілка, 2001. – 304 с.
61. *Смоліна, Н. О.* Український контекст творчості Анни Ахматової як предмет біографістики [Текст] / Н. О. Смоліна, В. І. Попик // Наук. пр. НБУВ. – К. : [б. в.], 2001. – Вип. 7. – С. 316–321.
62. *Ткаченко, А. Ф.* Российские деятели украинского происхождения: история отношений Украины и России в лицах за 337 лет (1654–1991) [Текст] : биограф. справочник / А. Ф. Ткаченко. – Луганск : [б. и.], 1998. – 485 с.
63. *Ткаченко, А. Ф.* Российские деятели украинского происхождения: история отношений Украины и России в лицах за 337 лет (1654–1991) [Текст] : энцикл. справочник. – К. : Аристей, 2005. – 604 с.
64. *Украина – Россия: концептуальные основы гуманитарных отношений* [Текст] / И. М. Дзюба и др. ; науч. ред. О. П. Лановенко. – К. : [б. в.], 2001. – 543 с.
65. *Україна і Росія в історичній ретроспективі* [Текст] : нариси в 3-х т. – К. : Наук. думка, 2004. – Т. 1–3.
66. “Українське питання” в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) [Текст] : в 3 ч. / НАН України, Ін-т історії України ; [відп. ред. В. Г. Сарбей]. – К. : [б. в.], 1999. – Ч. 1–3.
67. *Український біографічний словник: Історія і проблематика створення* [Текст] : Матеріали наук.-практ. конф. (Львів, 8–9 жовтня 1996 р.). – Л., 1997. – 120 с.
68. *Українсько-російські культурні зв’язки: історія і сучасність : міжрегіон. наук.-практич. конф. (Дніпропетровськ, 1997)* [Текст] : тези доп. та повідомл. / відп. ред. В. В. Іваненко та ін. – Д., 1997. – 61 с.
69. *Ходоровський, М. Д.* Українці у масонському русі Російської імперії ХVІІІ ст. [Текст] / М. Д. Ходоровський // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К. : НБУВ, 2005. – Вип. 3. – С. 239–248.
70. *Цимбалістий, П.* Українські культурно-релігійні впливи на Московщину, ХVІІ–ХVІІІ ст. [Текст] / П. Цимбалістий // ЗНТШ. – Мюнхен ; Рим ; Париж, 1966. – Т. 181 : Релігія в житті українського народу. – С. 157–178.
71. *Чишко, В. С.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України [Текст] / В. С. Чишко ; НАН України, НБУВ, Ін-т біограф. досліджень. – К. : БМТ, 1996. — 238, [1] с.
72. *Чишко, В. С.* Передмова [Текст] / В. С. Чишко // Біограф. словник “Греки в Україні” : іменний покажчик. – К. : [б. в.], 1996. – С. 4–8.

-
73. *Чишко, В. С.* Сучасні проблеми підготовки Українського біографічного словника [Текст] / В. С. Чишко // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К. : БМТ, 1996. – Вип. 1. – С. 10–18.
  74. *Чишко, В. С.* Основні принципи створення Українського біографічного словника [Текст] / В. С. Чишко // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К. : РИО, 1999. – Вип. 2. – С. 6–18.
  75. *Шандра, В.* Генерал-губернатор Д. Г. Бібіков : спроба політичного портрету [Текст] / В. Шандра // Третя Академія пам'яті професора Антоновича (Київ, 11–12 грудня 1995 р.) : доповіді і матеріали. – К. : [б. в.], 1996. – С. 242–252.
  76. *Шип, Н. А.* Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – I пол. XIX в. [Текст] / Н. А. Шип. – К. : [б. и.], 1988. – 110 с.
  77. *Шульга, Н. А.* Этническая самоидентификация личности [Текст] / Н. А. Шульга ; Ин-т социологии НАНУ. – К. : [б. и.], 1996. – 199 с.
  78. *Юхимець, Г. М.* Досвід біографічних та іконографічних досліджень Д. О. Ровинського [Текст] / Г. М. Юхимець // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К. : РИО, 1999. – Вип. 2. – С. 278–283.
  79. *Sevchenko, Ihor.* Ukraine between East and West : Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century [Text] / Ihor Sevchenko. – Edmonton ; Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1996. – XIX, 234 p.

БІОГРАФІЧНІ І ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

УДК 929:902:930 (477=470) Забелін І.Є.

*Світлана Миколаївна ЛЯШКО,
провідний науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ,
кандидат історичних наук (Київ)*

РОСІЙСЬКИЙ ІСТОРИК І. Є. ЗАБЕЛІН І УКРАЇНА

Досліджено життєвий шлях і багатогранну наукову діяльність відомого російського історика, археолога, організатора музейної справи, колекціонера та мецената Івана Єгоровича Забеліна (1820–1908), зокрема, значення його теоретичного та методичного внеску для становлення вітчизняної археології. Увагу зосереджено на органічному зв'язку долі та наукового поступу вченого з його діяльністю на теренах України.

Ключові слова: Забелін Іван Єгорович, археологія, українсько-російські зв'язки, міжкультурні взаємодії, біографічні дослідження.

The paper researches the life story and versatile scientific activity of a famous Russian historian, archeologist, organizer of museum business, collector and supporter Ivan Yegorovych Zabyelin (1820-1908), especially the significance of his theoretical and methodical contribution in formation of national archeology. The attention is paid to the fundamental unity between the fate and scientific development of the scientist and his activity in Ukraine.

Key words: Ivan Yegorovych Zabyelin, archeology, Ukrainian and Russian relations, intercultural interaction, biographic researches.

Исследованы жизненный путь и многогранная научная деятельность известного российского историка, археолога, организатора музейного дела, коллекционера и мецената Ивана Егоровича Забелина (1820–1908), в частности, значение его теоретического и методического вклада для становления отечественной археологии. Внимание сосредоточено на органической связи судьбы и научных достижений ученого с его деятельностью на украинской земле.

Ключевые слова: Забелин Иван Егорович, археология, украинско-российские связи, межкультурные взаимодействия, биографические исследования.

Іван Єгорович Забелін (1820–1908) — відомий російський історик, археолог, організатор музейної справи, колекціонер і меценат, різнопланова

наукова діяльність якого охоплювала період від стародавніх часів до історії Москви XIX ст., торкаючись як вивчення матеріальної культури, домашнього та господарського побуту, так і загальних і теоретичних питань історичної науки. Саме різноплановість наукової діяльності, своєрідність тематики досліджень і науково-методичних підходів, індивідуальність і оригінальність мислення, самостійність суджень при розгляді проблем виокремлюють І. Є. Забеліна із середовища істориків другої пол. XIX ст. І якщо його сучасник, Д. М. Анучин у некролозі написав про Івана Єгоровича як про вченого, котрий "... внес крупную лепту в дело русского исторического самосознания" та залишив по собі "вечную память в летописях русской науки и просвещения" [1, с. 200], то сучасний дослідник життя і творчості І. Є. Забеліна А. М. Сахаров характеризує його насамперед як людину та вченого, що "... силой обстоятельств, силой своей натуры, природной сбалансированностью ума и страстей всю жизнь старался в труднейших жизненных условиях реализовать те благородные качества, которые были ему отпущены природой" [2, с. 5].

Нині ім'я Івана Забеліна широко знане в Росії: його життя та діяльність висвітлені в численних історіографічних працях [2–7]; кращі дослідження вченого отримали друге життя та перевидаються у наш час [8; 9]; у школах Москви вивчається москвознавство, основи якого були закладені історичними дослідженнями й археологічними працями І. Є. Забеліна [10–13]. Музейній діяльності та внескові Івана Єгоровича в створення Московського історичного музею присвячуються наукові конференції.

Щодо української історіографії, то стосовно І. Є. Забеліна переважають праці, пов'язані з розкопками курганів, матеріальними здобутками, оцінкою його внеску в дослідження археологічних пам'яток, адже саме розкопки скіфських курганів на півдні Російської імперії в 1859–1876 рр. принесли вченому визнання археолога.

З ім'ям І. Є. Забеліна пов'язана ціла епоха в дослідженнях великих курганів скіфської знаті. У 1857 р. І. Є. Забелін, на той час відомий історик, член-змагальник Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті, прийняв запрошення графа С. Г. Строганова і в 1859 р. перейшов працювати до новоствореної Імператорської Археологічної комісії в Петербурзі, тим самим докорінно змінивши своє життя.

У щоденникових записах цей свій крок Іван Єгорович пояснює таким чином: *"Печально положение археолога неимущего и собственным трудом проложившего себе дорогу. Общество избирает его членом, просят для общей пользы работы, когда он затрудняется, некогда ему —*

они глядят косо, как на лень. Но никто не спросит его — что он ест, как добывает насущный кусок хлеба. Помочь ему, дать ему средства образовать себя — нельзя, денег нет. Я сделался чиновником для раскопок, в то время, как ваше сиятельство, при определении меня назначали, словом, быть членом для “русских древностей”. Держите нас весьма умеренной степени вознаграждения за отличие” [14, с. 89].

Гадаємо, на прийняття цього рішення вплинула також участь Івана Забеліна в діяльності Товариства історії та старожитностей російських (із 1842), де він, зокрема, познайомився з В. В. Пассеком¹ та його планом вивчення курганів, викладеним у статті “Рассуждение о городищах и курганах Южной России”. Йшлося про здійснення за певним планом ревізії курганів від Дунаю до Забайкалля та картографування археологічних пам’яток задля подальшого використання їх в історичних дослідженнях дописового періоду. Для Забеліна-історика це, певно, був шанс залучити, перевірити та використати археологічний матеріал як джерело для своїх історичних праць. Зазначимо, що упродовж ХІХ ст. дослідження курганів у степовій зоні півдня Росії здійснювалося саме за програмою В. В. Пассека [17, с. 228–230].

І. Є. Забеліну були доручені розкопки курганів на Катеринославщині, на місці стародавніх грецьких міст Північного Причорномор’я та на Тамані. Сім років учений плідно працював в Україні на території сучасних Запорізької, Дніпропетровської та Херсонської областей (усього Іван Єгорович займався практичною археологією близько 16 років). Ним були розкопані Гермесів (висотою 6 м) та Краснокутський (8,5 м) кургани, Гофра Томаківська могила (5 м), Близниця Слонівська (5 м), Кам’яна могила (5,7 м), Близниця Томаківська (4 м), Козел (близько 14 м), Велика Цімбалка (15 м), Довга могила, дві Товсті могили та багато інших курганів, що не мали або не зберегли власної назви. Серед найвизначніших польових здобутків археолога — розкопки двадцятиметрового кургану Чортомлик поблизу м. Нікополь (нині — Дніпропетровської області), де були знайдені всесвітньо відомі срібна ваза, прикрашена орнаментом і фризами із зображенням сцен з життя та міфології скіфів, та золоті пластини від горита і рукоятей мечів зі сценами з життя Ахілла та зображенням битви греків із варварами. За ці

---

¹ Пассек Вадим Васильович (1808, Тобольськ – 1842, Москва) — рос. історик, етнограф, археолог. Походив із давнього козацького роду, пов’язаного з Охтиркою. Закінчив Московський університет. Надавав великого значення стародавнім пам’яткам матеріальної культури як важливому джерелу історичної інформації. Здійснив археологічні розвідки у Харківській губ., які виклав у праці “Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов” (1839) [15; 16].

дослідження І. Є. Забелін отримав орден Станіслава другого ступеня та посаду старшого члена Археологічної комісії, що покращило матеріальний стан родини.

Упродовж роботи в Україні І. Є. Забеліну допомагав майбутній професор Новоросійського університету М. М. Вольський², а повідомлення про речі, що надходили до Ермітажу, готував відомий на той час знавець античності, епіграфіст, доктор філософії Лейпцігського університету, дійсний член ІАК та МАТ, академік Рудольф Едуард Стефані.

Результати розкопок були викладені Іваном Забеліним у щорічних “Отчетах Императорской археологической комиссии”, “Трудах Московского археологического общества” та значних за обсягом працях “Древности Геродотовой скифии” (1866 та 1873) і “История русской жизни с древнейших времен”, низці статей, зібраних у другому томі книги “Опыты изучения русских древностей и истории” [12] тощо.

Багато цінної просопографічної інформації щодо українського періоду діяльності вченого містять його щоденники та записники (1831–1908), опубліковані 2001 р. Скажімо, під час розкопок учений жив в українських селах, тому на сторінках щоденника з’являються цікаві для нього українські слова, прислів’я, легенди, які він запам’ятав, описи подій, враження від української природи тощо. Так, порівнюючи красу Італії і Томаківки (зараз населений пункт в Дніпропетровській області), Іван Єгорович констатує, що природа всюди є джерелом поезії, викликає однакові естетичні почуття, тішить людину [14, с. 250].

Так само поетично пише вчений у записнику про красу українського степу: *“Степь. Кругом горизонт, точно сидиши на поверхности огромнейшего муравейника. Жайворонки поют без умолку. Много пород. Вот бежит с острым хохолком такая изящная благородная фигура, точно какой-нибудь камер-юнкер. Вот другой несетя величиною, как перепел. И все в одиночку или редко паркой. Там торжественно махает крыльями ястреб-лунь, отыскивая молоденькую птичку или молоденького суслика. Вот другой поменьше давно уже сидит на шляху и терпеливо дожидает тоже молодого жайворонка. Подле вас с разных сторон*

---

² У деяких працях дослідники називають М. М. Вольського “титулярним радником” (А. І. Мелюкова), “проректором Новоросійського університету” (А. Ю. Алексеев).

Вольський Михайло Мартинович (1834–1876), народився у Таврійській губ., вихованець Рішельєвського ліцею. У 1857 р. склав іспит на кандидата Московського університету, у 1865 р. — на магістра політичної економії, захистив дисертацію та був призначений доцентом політичної економії і статистики в Новоросійському університеті, де в 1869 р. захистив дисертацію на ступінь доктора, був обраний екстраординарним, а згодом і ординарним професором [18, с. 279]. Між 1859 і 1865 рр. під час розкопок працював помічником І. Є. Забеліна.

почувствовали ваше присутствие ховражки. Выскочит из норы станет недвижимым столиком, сияет светлый глазок и как Будда отыскивает ваш глаз, свиснет раз-другой, а сам скорей юркнет опять в нору”.

Шістнадцять років польової діяльності, десятки розкопаних курганів, зокрема великих, дозволяють вважати розкопки І. Є. Забеліна першими планомірними науковими розкопками в причорноморських степах, що, разом із його працями археологічної та історичної тематики, сприяли становленню вітчизняної археології. З накопичуванням археологічних знань і польового досвіду, можливістю порівнювати методичний рівень аналогічних розкопок того часу, стали очевидними якість, високій рівень, ретельність і точність спостережень під час виконання та керування роботами І. Є. Забеліним [7].

Проте упродовж останніх 150 років його археологічна діяльність оцінювалася неоднозначно. Так, сучасник Івана Забеліна відомий російський етнограф, антрополог, археолог, географ Д. М. Анучин, прихильник антропологічної орієнтації археології, який одним із перших присвятив археологічної діяльності І. Є. Забеліна нарис — “И. Е. Забелин как археолог в первую половину его научной деятельности (1842–1876)” [19], — наголошував складний шлях становлення Івана Єгоровича як самостійного різнопланового вченого, дослідника старожитностей у широкому сенсі. Основну увагу автор зосереджував на описові розкопок “південно-руських” (за його визначенням), курганів.

Нарис містить багато фактичного матеріалу, як суто біографічного, так і археологічного. Завдяки цьому, він довгий час використовувався як зведення, узагальнююче джерело про розкопки І. Є. Забеліна³.

В аналітичній частині нарису, що стосується інтерпретації отриманого в ході робіт матеріалу, Д. М. Анучин зазначив, що І. Є. Забеліну не вдалося “зняти” з античного мистецтва “покривало” таємниці та “відкрити” потаємний зміст життя та релігійних поглядів стародавнього населення південної Росії, пов’язати отримані скіфські матеріали з попередніми та наступними культурами.

У висновках Д. М. Анучин відзначає, що “несмотря на то, что за последние 40 лет сведения о скифских древностях значительно умножились, И. Е. игнорировал их и продолжал основываться только на том, к чему пришел на основании своих раскопок в 60-х годах” [19, с. 69].

---

³ Така докладність загалом притаманна багатьом працям Д. М. Анучина, для якого факти мали самостійне цінне значення. Його археологічні статті являють собою, зазвичай, своєрідні коментарі та інтерпретацію отриманих іншими матеріалів, як того вимагало використання ним методу етноархеологічних досліджень.

На наш погляд, у цьому висновку справедливою щодо І. Є. Забеліна є лише перша частина. Справді, за 40 років історичні й археологічні знання пішли далеко вперед і на початку ХХ ст. для успішної роботи були необхідні інші знання та інша археологічна підготовка, ніж та, що мали археологи середини ХІХ ст. Але після 1876 р. Іван Забелін уже не повертався до активної практичної діяльності польового археолога. Археологічний матеріал він свідомо використовував для історичних досліджень суспільного, “морального та розумного життя”, духовної культури, побуту (“История русской жизни”, т. 1, кн. 5), бо вважав, що археологія “должна излагаться слитно с историческим изложением”.

У нарисі Д. М. Анучина привертає увагу також просопографічний аспект, пов’язаний із науковою діяльністю І. Є. Забеліна, а саме — невизнання де-юре московською та Санкт-Петербурзькою професурою наукових досягнень ученого за його життя, про що йтиметься далі.

Після довгого мовчання⁴, з середини ХХ ст. почали з’являтися праці, пов’язані з різнобічною діяльністю І. Є. Забеліна, зокрема — “Забелін — археолог” відомого російського археолога А. В. Арциховського, в якій означено три періоди життя та діяльності вченого. Характеризуючи другий період (археологічна діяльність), автор окремо відзначає методику розкопок великих скіфських курганів, яку започаткував і використовував Іван Забелін — вміння “читати” земляні шари, точні та виразні креслення, організаційну чіткість процесу розкопок — і доходить висновку, що “для того времени раскопочные приемы Забелина были более чем передовые” [4, с. 5–8]. Водночас, як науковий редактор збірки нарисів Д. М. Анучина “О людях русской науки”, А. В. Арциховський свідомо значно скоротив нарис про І. Є. Забеліна в частині, де критикувалася його методика розкопок⁵.

---

⁴ Довге замовчування в спеціальній літературі радянських часів діяльності І. Є. Забеліна, зокрема й археологічної, пов’язане з його симпатіями до ідеології та діяльності чорносотенних організацій у Росії.

⁵ Праця Анучина Д. Н. “И. Е. Забелин как археолог в первую половину его научной деятельности (1842–1876)” [19] перевидана (зі скороченнями) у збірнику: *Анучин, Д. Н. О людях русской науки и культуры [статьи, некрологи и заметки] / Д. Н. Анучин ; [под ред. А. В. Арциховского]. – М. : Гос. изд-во геогр. лит. – М., 1952. – С. 189–212.* З перевидання вилучені: ставлення І. Є. Забеліна до слов’янофільства та “західництва”, що визначали основні напрямки у тогочасному вивченні історії; вплив на формування історичного світогляду вченого К. Д. Кавеліна; частина нарисів, в якій Д. Н. Анучин аналізує й оцінює працю Івана Забеліна щодо прийомів і методів розкопок, опису й інтерпретації знахідок (серед недоліків він виокремлює не повністю розкопані кургани, недосліджені могили та поховання, не достатню повноту опису та фіксації процесу розкопок, що в сукупності не дає змоги встановити стратиграфію поховань у курганах, датувати поховання та знахідки, визначити їх культурну належність тощо).

Більш критично та різнобічно оцінював досягнення І. Є. Забеліна інший російський дослідник історії археології О. О. Формозов, який вважає, що одним із головних досягнень Забеліна-археолога, котрий, на його думку, “был археологом своего времени, не ниже, но и не выше среднего уровня” [6, с. 114], є те, що вчений увів до наукового обігу першокласні археологічні пам’ятки, зробив їхній опис, подав креслення, що в сукупності дало змогу наступним археологам відбудувати загальну картину розкопок і стратиграфію курганів.

Російські й українські історики й археологи радянських і пострадянських часів оцінювали переважно польові досягнення Івана Забеліна, вивчали та інтерпретували матеріал, отриманий ним під час розкопок [2; 3; 5; 7]. Так, низка праць українських археологів, пов’язаних із біографією І. Є. Забеліна, дослідженням ним курганів на теренах України, міркуваннями щодо історії й археології з’явилася в зв’язку з новими дослідженнями в 1979–1986 рр. кургану Чортомлик та інших, розташованих поблизу курганів, які розкопав Іван Забелін [20; 21]. У більшості праць в оціночній частині автори наголошують на недосконалості методики розкопок І. Є. Забеліна, незавершеності робіт, пов’язуючи це із загальною орієнтацією розкопок на отримання експозиційних коштовностей та недостатнім фінансуванням розкопок курганів, які не можуть дати цінних з художнього боку знахідок. Водночас, автори зазначених праць бачать також позитивні моменти в археологічних дослідженнях І. Є. Забеліна і вважають його одним із кращих польових дослідників дореволюційної Росії (О. Ю. Алексєєв [22, с. 11]), рівень знань і методики якого відповідали своєму часові, а якість робіт була бездоганною (Б. М. Мозолевський [23, с. 6]). Високу оцінку звітам та іншим працям щодо розкопок Чортомлика дав наступний дослідник цього кургану — Б. М. Мозолевський (1979–1986), який прискіпливо вивчав документальні свідоцтва, залишені І. Є. Забеліним [23, с. 6].

А. І. Мілюкова присвятила аналізу розкопок І. Є. Забеліним Краснокутського (Товстого) кургану (1860) поблизу м. Нікополь монографію “Краснокутский курган”. Дослідниця вважає критику з боку сучасних дослідників на адресу І. Є. Забеліна не достатньо обґрунтованою, особливо в частині, що стосується методики. На її думку, Іван Забелін працював у повній відповідності з тогочасними методичними вимогами Археологічної комісії, а польова документація, яку він надав, виконана ретельно і дає змогу отримати досить повне уявлення про розкопану частину кургану [24, с. 6].

Історії дослідження курганів в Придніпров’ї в 1859–1868 рр., стану археологічних знань, організації розкопок у Російській імперії загалом і І. Є. За-

---

беліним, зокрема, результатам і оцінці роботи присвячена праця С. П. Шевчука [25]. Серед висновків історика, привертає увагу наступне. Поділяючи загалом оцінки польової діяльності Івана Забеліна, автор наголошує на малочисельності та невизначеності нормативних документів щодо проведення розкопок, зокрема, Інструкції [26], що зрештою проливає світло на окремі аспекти практичної діяльності Забеліна–археолога, який суворо їй слідував.

Відтак, оцінюючи творчий доробок І. Є. Забеліна, більшість дослідників зійшлися у тому, що в археології він був більше практиком, ніж теоретиком. Та поступово, з вивченням наукової спадщини вченого, зокрема в контексті історії археологічної дисципліни, думки археологів та істориків змінилися.

За визначенням В. Ф. Генінга та В. Н. Левченка, час, коли І. Є. Забелін обіймав офіційну посаду в Імператорській археологічній комісії та проводив розкопки, можна назвати періодом “археології старожитностей”, під якими автори пропонують розуміти комплекс пам’яток мистецтва, літописних, нумізматичних, епіграфічних, етнографічних, фольклорних, палеозоологічних, археологічних та інших джерел. Археологічні пам’ятки включають матеріальні рештки життєдіяльності давніх суспільств, отримані в процесі розкопок і пов’язані з людською діяльністю. Змістом періоду, на думку вчених, було початкове накопичення джерел і формування методів роботи з ними, конституювання археологічного знання. На цьому етапі домінують антична археологія, питання походження людини. В центрі уваги перебувають речі або сукупність речей, що характеризують стародавні суспільства. Тому головною метою істориків і археологів на цьому етапі є виявлення пам’яток, речей, визначення їхніх соціальних функцій, хронології, періодизації, виділення різних археологічних культур і епох [27, с. 4–5].

У другій половині ХІХ ст. створюються державні та громадські структури з організації, координації та фінансування розкопок і наукові центри (Імператорська археологічна комісія, Московське археологічне товариство тощо). Розширюється діапазон археологічних розкопок. Розпочинаються великомасштабні розкопки пам’яток у різних регіонах Російської імперії. Формуються прийоми та методи проведення розкопок на пам’ятках різних типів (поселення, античні міста, кургани тощо), їхня фіксація, що закріплюється у відповідних Інструкціях [28]. Водночас, результати археологічних робіт ще не вимагають від дослідників систематизації та узагальнення результатів. У працях переважають описи ходу розкопок, пам’яток, окремих знахідок, їхнє візуальне порівняння, датування в межах існуючої пері-

---

одизації. В сукупності ці та інші кроки поклали початок розкопкам з науковими цілями і, відповідно, початок професійної наукової діяльності. Результати розкопок використовуються для вивчення стародавньої історії та історичного процесу в цілому. Термін “археологія” остаточно затвердився в середовищі істориків і дослідників старожитностей на теренах Російської імперії, хоча ще тривалий час він залишався досить широким і невизначеним [29]. У науковому середовищі намічаються тенденції розподілу історичних, археологічних, етнографічних, антропологічних та інших галузей знань. Розрізнення на той час засновувалися насамперед на методиці досліджень відповідної групи джерел. Характер джерел визначав напрямок розвитку їхнього вивчення – історико-філологічний (“побутоописовий”) чи археологічний, що мали свої методи вивчення джерел. І. Є. Забелін схилився до першого напрямку.

Цікавістю до російської історії пояснюється увага І. Є. Забеліна до матеріальної культури стародавніх суспільств, можливостей використання її здобутків як джерела для історичних праць. Тому не випадково він приділяв увагу з’ясуванню співвідношення історії й археології як галузей знання. Деякі міркування з цієї проблеми вчений висловив ще до початку діяльності в практичній археології. Так, у рецензії на 1-й том “Записок Отделения русской и славянской археологии” [30] Іван Забелін виступив із критикою тези “про беззаперечну достовірність” археологічних пам’яток і “неупередженість” археологічної науки: *“Мы думаем, что памятники, хотя и чуждые всех личностей, как факты, действительно носят в себе бесспорную достоверность; но кто же из этого будет заключать, что археология правдива и беспристрастна? Археология уже не факт, а наука, то есть понимание факта: а понимание бывает нередко и даже часто весьма далеко от той правды, которую носит в себе факт или памятник”*. Таким чином, вважають окремі дослідники, вчений поставив питання про ступінь вірогідності знання та його залежність від рівня розуміння предмета науки [5].

Проблеми “внутрішнього побуту” чи “домашнього побуту” Іван Забелін вважав основною темою археології. З цих позицій він критикує і сучасну йому археологію. У 1850 р. у програмовій статті для “Русского археологического сборника”, який він задумав видавати, вчений пише: *“Главная задача Русского археологического сборника привести в известность и постепенно разрабатывать материалы, объясняющие древнюю русскую жизнь с ее внутренней, домашней стороны. До сих пор наша археология не обращала еще должного внимания на такие материа-*

лы ... Современная археология есть рассказ о вещах, так же как история — рассказ о событиях, позабыли о человеке” [31, д. 260, лл. 2, 4].

Свої погляди на археологію як спеціальну науку та співвідношення історії та археології він продовжував розвивати і після завершення активної археологічної діяльності. Окремі міркування вчений висловив на III Археологічному з’їзді в Києві 1874 р. У центральних доповідях І. Є. Забеліна “В чем заключаются основные задачи археологии как самостоятельной науки” [32] та О. С. Уварова “Что должна обнимать программа для преподавания русской археологии и в каком систематическом порядке должна быть распределена эта программа?” були висловлені два протилежні підходи до визначення предмета археології та формулювання мети досліджень: “індивідуально-творчий” (Забеліні) “суспільно-побутовий” (Уваров) [33, с. 226].

І. Є. Забелін вважав “старожитності” пам’ятками творчості людини, залишками її життєдіяльності, сукупність яких, в свою чергу, можливо поділити на одиничні та родові дії. Зважаючи на це, він вирішував і завдання історії й археології. Іван Забелін міркував: “*Имеет ли она свой отдельный, определенный предмет познания ? Есть ли у ней какая-либо система, какой-либо метод в определении и изучении познаваемого предмета?*” [32]. Відповідь на поставлене запитання він шукав у співвідношенні історичних і археологічних знань, намагаючись водночас визначити місце археології в складі історичної науки. Вчений вважав археологію частиною, розділом історії, що має рівноцінні завдання. Але історія займається народом, законами загального життя, “родовою творчістю” (скажімо, держава), натомість археологія — окремою людиною, її життям, тобто “одиничною творчістю” і “должна излагаться слитно с историческим изложением” [14, с. 226–231; 34, с. 59–60].

Відтак, І. Є. Забелін визначав предмет археології як “... *единичное творчество человека в бесчисленных разнородных и разнообразных памятниках, вещественных и духовных*” [32, с. 17]. Через пам’ятки археологія пов’язана з людиною. Цю позицію вчений сформулював наступним чином: “*Памятники интересны только потому, что в них есть человек. Каждый камень — достаточная древность, но здесь нет человека, и он теряет для нас всякий смысл. Тот же камень, обтесанный грубо ... есть памятник. Памятник человека, человеческой мысли, чувства ... ? ... Все же то, о чем могли свидетельствовать эти памятники, — нравы, обычаи — отлагались в сторону как посторонняя, едва нужная вещь*”. [14, с. 55]. У своїх історико-археологічних працях учений оперує поняттям “факт”, підходить до пам’ятки як до факту й оцінює його правдивість [12, ч. 2, с. 81]. Окремі дослідники пов’язують погляди І. Є. Забеліна на археологічні

пам'ятки зі спробою визначення понять “археологічна пам'ятка” та “археологічний факт” [7, с. 274].

Як свідчать дискусії, що тривають, ці питання залишалися дискусійними впродовж ХХ ст. та не вирішені й досі [35–37]. Відтак, можемо твердити, що І. Є. Забелін був одним із тих учених, у працях яких поставлені головні для кожної науки питання, зокрема щодо її предмета та об'єкта. Зрештою, пошуки відповідей на ці питання сприяли формуванню археології як науки.

Особливість підходів І. Є. Забеліна до інтерпретації археологічного матеріалу та історичних узагальнень, зроблених на його основі, засновувалася на його розумінні головного завдання археології — поступово розробляти матеріали, що пояснюють стародавнє життя з внутрішнього, домашнього боку, тобто відтворення *“минувшей действительности во всех подробностях народного быта”* [14, с. 226, 231]. Матеріальні рештки, отримані під час розкопок, вчений розглядав як самостійне історичне джерело та використовував у своїх працях нарівні з писемними.

У цьому сенсі його прихильність до збирання матеріальних решток слід пов'язувати не тільки з антикварною археологією та збиранням стародавніх речей для створення музейних експозицій, а й з ідеєю використання археологічного матеріалу для історичних досліджень в сфері суспільного життя, вивчення життєдіяльності окремих спільнот минулого, що впливає з його переконань в призначені археології, яка *“должна излагаться слитно с историческим изложением”* [31, д.7, лл. 255–265]. Зрештою, такий шлях веде до розкриття духовної культури, морального та “розумного” життя. Цими положеннями вчений із успіхом користувався в своїх історичних дослідженнях [32, с. 11] і під час створення експозиції Московського історичного музею. Думки, які він висловив у середині ХІХ ст., надзвичайно актуальні й нині, бо довгий час серед археологічних праць значне місце посідали “розповіді про речі”.

Доробок російського вченого був добре знаний і належно поцінований українськими науковцями. Зокрема, у відгукові професора Київського університету В. С. Іконникова та доцента В. Б. Антоновича на статтю І. Є. Забеліна “Размышления о современных задачах русской истории и древностей”, надруковану в “Университетских известиях” за 1872 р., зазначено: *“Это, так сказать, теоретические выводы автора из состояния современной историографии России и его собственных наблюдений над изучаемым материалом. При недостатке теоретических работ в нашей историографии эта статья составляет значительное явление в ученой литературе как серьезная попытка уяснить критические приемы обработки русской истории”* [38].

Саме в Україні І. Є. Забеліна вперше було визнано як серйозного науковця. За поданням декана історико-філологічного факультету університету Св. Володимира, що ґрунтувалося на представленні професора В. С. Іконникова та доцента В. Б. Антоновича, Рада університету 19 листопада 1871 р., бажаючи ушанувати багатолітню корисну діяльність ученого, монографію про домашній побут допетровської Росії та видатні археологічні досягнення, а також у зв'язку з 25-річним ювілеєм Імператорського археологічного товариства, надала “известному русскому археологу и историку” І. Є. Забеліну почесну ступень доктора руської історії. В представленні зокрема зазначено, що І. Є. Забелін першим серед істориків “усвідомив та висловив” шляхи розробки побутової сторінки російської історії; при вивченні внутрішньої історії Росії XVII–XVIII ст. використав прийоми критики; при написанні історичних праць врахував роль фактів; став прихильником строгої документальності тощо [38].

Зазначимо, що в працях російських дослідників цей факт або замовчується зовсім, або не вказується, яка саме інституція першою надала вченому науковий ступень доктора руської історії [4, с. 9]. А вже у Росії І. Є. Забеліна було удостоєно звання почесного доктора історії Московського університету та обрано членом-кореспондентом Академії наук лише за 13 років по тому (1884). А ще за рік (1885) його було обрано почесним доктором історії Петербурзького університету, а 1907 р. — почесним членом Петербурзької Академії наук.

Про нерівноправний стан І. Є. Забеліна як ученого серед московської професури та зневажливе ставлення до нього свідчать записи в щоденнику вченого [14, с. 109, 100]. Спричинилося до цього те, що відомий російський науковець закінчив лише п'ять класів сирітського училища, не маючи змоги в силу життєвих обставин навчатися в Московському університеті. Завдяки сприянню відомих російських учених Т. М. Грановського, А. В. Станкевича, С. П. Боткіна, Б. Н. Чічерина, К. Д. Кавеліна Іван Єгорович отримав не тільки моральну підтримку, а й фахові знання, посівши згодом гідне місце серед тогочасних визнаних істориків.

І. Є. Забелін був членом багатьох наукових товариств, зокрема й тих, що діяли в Україні (Одеського товариства історії та старожитностей, Історичного товариства Нестора-літописця, Таврійської вченої архівної комісії).

Так склалося в археології, що найбільш значущі знахідки відомі за ім'ям автора розкопок. Відомість І. Є. Забеліну принесли розкопки кургану Чортотлик і знахідка неперевершеного шедевру античного мистецтва — срібної вази. І. Є. Забелін посідає особливе місце в археології другої половини XIX ст. Його визнають як одного з творців практичної археології та вчено-

го, який намагався ставити та розв'язувати складні питання методики цієї нової на той час галузі знання. Він був, передусім, істориком, який в своїх наукових працях показав можливості використання археологічних матеріалів як джерела історичних досліджень. Відтак, частину своїх історичних праць, він уважав археологічними. Заслуги вченого перед археологічною наукою, зокрема українською, ще не до кінця оцінені та потребують подальшого ретельного вивчення.

1. *Анучин, Д. Н.* И. Е. Забелин (1820–1908) [Текст] / Д. Н. Анучин // Этнографическое обозрение. – 1908. – № 4. – С. 197–201.
2. *Сахаров, А. Н.* И. Е. Забелин: новая оценка творчества [Текст] / А. Н. Сахаров // Вопросы истории. – 1990. – № 7. – С. 3–17.
3. *Кузьминский, К. С.* Забелин и его печатные труды [Текст] / К. С. Кузьминский. – М. : [б. и.], 1912. – 12 с.
4. *Арциховский, А. В.* Забелин — археолог [Текст] / А. Арциховский // Историко-археологический сборник / под ред. А. П. Смирнова. – М. : [б. и.], 1948. – С. 5–11.
5. *Рубинштейн, Н. Л.* И. Е. Забелин : исторические воззрения и научная деятельность (1820–1908) [Текст] / Н. Л. Рубинштейн ; предисл. С. С. Дмитриева // История СРСР. – 1965. – № 1. – С. 54–74.
6. *Формозов, А. А.* Историк Москвы И. Е. Забелин [Текст] / А. А. Формозов. – М. : Моск. рабочий, 1984. – 237 с.
7. *Литовченко, Л. А.* И. Е. Забелин — историк и археолог [Текст] / Л. А. Литовченко // *Алексеев А. Ю.* Чертомлык (Скифский курган IV в. до н. э.) / А. Ю. Алексеев, В. Ю. Мурзин, Р. Ролле. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 270–285.
8. *Кузьминский, К.* Список печатных трудов И. Е. Забелина с 1842 по 1908 год [Текст] / К. Кузьминский // Отчет Рос. Ист. музея за 1883–1908. – М. : [б. и.], 1916. – С. 23–34.
9. *Забелин, И. Е.* Библиографический указатель [Текст] / сост. О. Ф. Бойкова; авт. вступ. ст. А. А. Формозов. – М. : [б. и.], 1988. – 63 с.
10. *Забелин, И. Е.* Историческое описание московского Донского монастыря [Текст] / И. Е. Забелин. – М. : [б. и.], 1865. – 160 с.
11. *Забелин, И. Е.* Материалы для истории, археологии и статистики города Москвы по определению Московской городской думы, собранные и изданные руководством и трудами Ивана Забелина [Текст] : в 2 ч. / И. Е. Забелин. – М. : изд. Москов. город. думы, 1884–1891. – Ч. 1–2.
12. *Забелин, И. Е.* Опыты изучения русских древностей и истории [Текст] : исследования, описания и критические статьи : в 2 ч. / И. Е. Забелин. – М. : [б. и.], 1872–1873. Ч. 1–2.
13. *Забелин, И. Е.* История города Москвы [Текст] / И. Е. Забелин. – 2-е изд. – М. : [б. и.], 1902. – Т. 1. – 635 с.

14. *Забелин, И. Е.* Дневники. Записные книжки [Текст] / И. Е. Забелин. – М. : Изд-во им. Сабашникова, 2001. – 384 с.
15. *Звагельський, В. Б.* Пассек Вадим Васильович [Текст] / В. Б. Звагельський // *Енциклопедія Сумщини : матеріали / Сум. держ. ун-т ; за ред. В. Б. Звагельського.* – Суми, 1999. – Вип. 3 : Діячі науки. – 1999. – С. 61.
16. *Новохатский, К. Е.* “Прошедшее в настоящем ...” : Вадим Васильевич Пассек, 1808–1842 [Текст] / К. Е. Новохатский // *Краеведы Москвы.* – М. : [б. и.], 1991. – Вып. 1. – С. 61–76.
17. *Тункина, И. В.* Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII – середина XIX в.) [Текст] / И. В. Тункина. – СПб. : Наука, 2002. – 675 с.
18. Професори Одеського (Новоросійського) університету [Текст] : біогр. словник / відп. ред. В. А. Сминтина ; заст. відп. ред. М. О. Подрезова ; упоряд. та бібл. ред. В. П. Пружина, В. В. Самодурова. – 2-е вид. – О. : Астропринт, 2005. – Т. 2. : А – І. – 509 с.
19. *Анучин, Д. Н.* И. Е. Забелин как археолог в первую половину его научной деятельности (1842–1876) [Текст] : речь произнесенная в заседании Московского археологического общества 10 февраля 1909 г. в связи со смертью Забелина / Д. Н. Анучин // *Древности : Тр. Моск. археол. о-ва.* – 1909. – Т. 22, вып. 2. – С. 29–70.
20. *Тереножкин, А. И.* Скифские курганы Никопольщины [Текст] / А. И. Тереножкин, В. А. Ильинская, Е. В. Черненко, Б. Н. Мозолевский // *Скифские древности : сб.* – К. : Наук. думка, 1973. – С. 113–186.
21. *Мозолевський, Б. Н.* Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине [Текст] / Б. Н. Мозолевский // *Скифские древности : сб.* – К. : Наук. думка, 1973. – С. 187–234.
22. *Алексеев, А. Ю.* Исследователь Чертомлыка И. Е. Забелин [Текст] / А. Ю. Алексеев // *Алексеев А. Ю. Чертомлык (Скифский курган IV в. до н. э.) / А. Ю. Алексеев, В. Ю. Мурзин, Р. Ролле.* – К. : Наук. думка, 1991. – С. 10–14.
23. *Мозолевський, Б. М.* Товста могила [Текст] / Б. М. Мозолевський. – К. : Наук. думка, 1979. – 249 с.
24. *Мелюкова, А. И.* Краснокутский курган [Текст] / А. И. Мелюкова. – М. : Наука, 1982. – 110 с.⁶
25. *Шевчук, С. П.* Археологические исследования в Приднепровье [Текст] : И. Е. Забелин в 1958–1968 гг. [в пределах современной Запорожской области] / С. П. Шевчук. – Запорожье, 1993. – 29 с.
26. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1856. – Собрание второе, т. 31 : 1856 [Электронный ресурс] // Полное собрание законов

---

⁶ Звіт про розкопки кургану надруковано в “Древностях Геродотовой Скифии” [ДГС, II, гл. IV, с. 43–53], щоденник і рукописний звіт зберігаються в архіві ЛВІА [Архив ЛОИА АН СССР, д. АК, 1860, № 13], речі – у відділі первісної археології Державного Ермітажу. Спеціальна праця, присвячена Краснокутському кургану, написана С. А. Семеновим-Зусером (Семенов-Зусер, С. А. Краснокутские курганы [Текст] / С. А. Семенов-Зусер // *Ученые записки Харьк. гос. ун-та за 1939 г.* – X., 1939. – Вып. 15. – С. 63–88).

- Российской империи . – Режим доступа : <http://www.nlr.ru/e-res/law/content.html>
27. *Генинг, В. Ф.* Археология древностей — период зарождения науки (конец XVIII – 70-е г. XIX в.) [Текст] / В. Ф. Генинг, В. Н. Левченко. – К., 1992. – С. 4–5⁷.
  28. *Самоквасов, Д. Я.* Инструкция для описания городищ, курганов и пещер и для проведения раскопок курганов [Текст] / Д. Я. Самоквасов // Труды III Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. – К., 1878. – Т. 1. – Протоколы. – С. LXIX–LXXIII.
  29. *Формозов, А. А.* История термина “археология” [Текст] / А. А. Формозов // Вопросы истории. – 1975. – № 8. – С. 214–218.
  30. *Забелин, И. Е.* Рецензия [Текст] / И. Е. Забелин // Отечественные записки. – 1852. – Т. 83. – № 8. – Отд. V. – С. 31–52. – Рец. на кн. : Записки отделения русской и славянской археологии Императорского Археологического Общества. – СПб., 1851. – Т. 1. – Отд. I–IV [С приложениями].
  31. ГИМ ОПИ. – Фонд 440 (И. Е. Забелин).
  32. *Забелин, И. Е.* В чем заключается основная задача археологии как самостоятельной науки? [Текст] / И. Е. Забелин // Труды III Археологического съезда в России бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – Т. 1. – С. 1–17.
  33. *Ганжа, А. И.* Методологические вопросы на III Археологическом съезде в Киеве (1874) [Текст] / А. И. Ганжа // Новые методы археологических исследований : сб. науч. тр. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 225–233.
  34. *Забелин, И. Е.* Размышления о современных задачах русской истории и древностей [Текст] / И. Е. Забелин // Отечественные записки. – 1860. – Т. 133, № 11. – Отд. 1. – С. 95–144.
  35. *Захарук, Ю. Н.* Спорные вопросы объекта и предмета археологии [Текст] / Ю. Н. Захарук // КСИА АН СССР. – М., 1978. – Вып. 152. – С. 7–17.
  36. *Генинг, В. Ф.* Предмет и объект в археологии [Текст] / В. Ф. Генинг. – К. : Наук. думка, 1983. – 224 с.
  37. *Клейн, Л. С.* Введение в теоретическую археологию [Текст] : учеб. пособие / Л. С. Клейн. – СПб. : Бельведер, 2004. – Кн. 1 : Метаархеология. – 467 с.
  38. Протоколы заседаний Совета университета Св. Владимира 5-го и 19-го ноября и 3-го декабря 1871 г. // Университетские известия. – 1872. – № 1 (январь). – С. 39–48.

---

⁷ В окремих джерелах цей період зветься віком класичних старожитностей, на основі яких проходило відокремлення різних відділів археології (*Жебелев, С. А.* Введение в археологию [Текст] / С. А. Жебелев. – Пг., 1923. – Ч. 1 : История археологического знания. – С. 32). Г. С. Лебедєв називає цей період (1846–1884) “Уваровским” і пов’язує його з побудовою “наукової картини світу” на ідеї еволюції, закономірного розвитку природи та суспільства (*Лебедєв, Г. С.* История отечественной археологии : 1700–1917 гг. [Текст] / Г. С. Лебедєв. – СПб., 1992).

*Інна Володимирівна СТАРОВОЙТЕНКО,
науковий співробітник Інституту
української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського НАН України (Київ)*

СТЕПАН ЕРАСТОВ — ОРГАНІЗАТОР УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ НА КУБАНІ ПОЧ. ХХ СТ.: ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ

Висвітлено результати досліджень життєвого шляху маловідомого на наш час українського громадсько-політичного та культурного діяча на Кубані Степана Ерастова — організатора “Просвіти”, філії РУП, низки українських культурних товариств. На основі опрацювання матеріалів особового фонду С. І. Ерастова в Інституті рукопису НБУВ розкрито нові сторінки його біографії, що дає підстави говорити про нього як про автора цінних історичною інформацією мемуарів і майстра оригінального жанру української літератури 1920-х рр. — белетристичної утопії.

Ключові слова: Ерастов Степан Іванович, історія українців Кубані, “Просвіта”, українсько-російські зв’язки, міжкультурні взаємодії, біографічні дослідження.

The paper enlightens the results of the researches of the life story of a little known Ukrainian public political and cultural man in Kuban Stepan Erastov – the organizer of “Prosvita”, the branch of the Revolutionary Ukrainian Party and a number of Ukrainian cultural organizations. Some new pages of Stepan Erastov’s biography were revealed based on processing the data from the personal fund of S. Erastov at the Manuscript Institute of the National V.I. Vernadskyi Library of Ukraine. This fact allows to speak of S. Erastov as an author of rich in historical information memoirs and master of an original genre of Ukrainian literature of 1920s – belletristic utopia.

Key words: Stepan Ivanovych Erastov, history of the Ukrainians in Kuban, “Prosvita”, Ukrainian and Russian interconnections, intercultural interaction, biographic researches.

Освещены результаты исследований жизненного пути малоизвестного в наше время украинского общественно-политического и культурного деятеля на Кубани Степана Эрастова — организатора “Просвиты”, филиала РУП, ряда украинских культурных обществ. На основе изучения материалов личного фонда С. И. Эрастова в Институте рукописи НБУВ раскрыты новые страницы его биографии, что дает основания говорить о нем как об авторе ценных исторической информацией мемуаров и мастере оригинального жанра украинской литературы 1920-х гг. — беллетристической утопии.

Ключевые слова: Эрастов Степан Иванович, история украинцев Кубани, “Просвита”, украинско-российские связи, межкультурные взаимодействия, биографические исследования.

Ім'я Степана Івановича Ерастова (1856–1933) — громадсько-політичного та культурного діяча, революціонера, публіциста та мемуариста, кооператора, популяризатора української книги на Кубані, фундатора культурних і громадських товариств, поступово повертається до літопису української біографістики. Потреба у відтворенні його життєпису викликана тим, що Степан Ерастов і досі залишається однією з найзначиміших “фігур замовчування” передреволюційної історії кубанської україніки (послужний список його справ у довідкових виданнях обмежувався лише скупюю інформацією про громадську діяльність). Короткий біографічний нарис діячеві присвятив Б. М. Городецький [1–3], стислі довідки містять енциклопедичні видання [4, с. 547–548; 5, с. 641], згадки про нього залишили Олександр Лотоцький [6, с. 254] і Євген Чикаленко [7, с. 263]. Зокрема, Б. М. Городецький наголошував, що, не зважаючи на захоплення С. І. Ерастова з молодих літ революційними ідеями, основною ареною його діяльності все життя була національна справа: організація українських гуртків, поширення національних ідей і вкорінення їх у Кубанському краї. За радянської доби С. І. Ерастов був мало знаний, як в Україні, так і на Кубані, про що свідчить збережене листування Ю. П'ядика, який розшукував у 1980-і рр. світлина Сергія Івановича, щоб ідентифікувати його особу на груповій світлині учасників свята відкриття пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві в серпні 1903 р. Державний архів Краснодарського краю (далі — ДАКК) на його запит відповів 8 вересня 1983 р., що у матеріалах їхньої установи Сергій Ерастов значиться як діяч української націоналістичної партії та що жодних фотографічних матеріалів про нього архів не має. Краєзнавець Кубані, родом із Васюринської станиці, Василь Орел, який жив у Миколаєві та щороку відвідував Кубань, повідомляв, що на батьківщині С. І. Ерастова його дослідженням ніхто ніколи не займався, а тому там важко було знайти про нього хоча б скупю інформацію. Про замовчування імені українського діяча свідчить і той факт, що по його смерті жодна місцева радянська газета не вмістила некролога. А редакція “Советской Абхазии”, за словами П. Понятенка, вимагала від нього надати документи, що підтверджували б симпатії та сприяння покійного радянській владі.

За таких обставин основний біографічний матеріал для відтворення колоритної долі Сергія Ерастова містять матеріали його особового архіву, що, завдяки клопотанням приятеля П. Понятенка, у 1930-і рр. потрапив через М. Могилянського до України, у комісію ВУАН для складання біографічного словника діячів України та нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Окремі матеріали С. І. Ерастова відклалися також в інших фондах

ІР НБУВ: І (“Літературні матеріали”) та Х (“Всеукраїнська академія наук”). Це — автобіографія, написана власною рукою Сергія Івановича для вищезазваної комісії ВУАН, рукописи його окремих белетристичних творів, фрагменти спогадів про різні періоди життя, відомих сучасників, діяльність філії Революційної Української партії (далі — РУП) у Катеринодарі, громадсько-культурний український рух, що розгорнувся на Кубані на початку ХХ ст. завдяки його зусиллям.

Окремі фрагменти спогадів були опубліковані ще за життя автора [8–12]. Та основний їхній масив почав опрацьовувати й активно вводити до наукового вжитку в 1990-і рр. відомий кубанський україніст В. Чумаченко, використовуючи матеріали фондів ІР НБУВ. Дослідник подав на сторінках кубанських видань “Родная Кубань” і “Кубань: Проблемы культуры и информатизации” цикл фрагментів спогадів С. І. Ерастова з біографічною передмовою про їхнього автора [13, с. 112–130; 14–20]. В Україні автором даного нарису в 2005 р. також розпочата публікація мемуарів Сергія Ерастова [21, с. XVIII–XXXIV], упорядковані та подані до друку фрагменти спогадів мемуариста, що висвітлюють як історичний контекст доби кінця ХІХ – початку ХХ ст., так і біографічні сюжети щодо самого автора.

Із зазначених архівних джерел стає відомо, що народився С. І. Ерастов у Катеринодарі 19 грудня 1856 р. (за новим стилем — 1 січня 1857 р.) у родині священика Івана Ерастова¹ та козачки Євдокії з роду кубанських Щербин, дочки військового старшини Кубанського козачого війська. Мабуть, цей родинний корінь і зв’язав навіки Сергія Ерастова з Україною, бо з дитинства йому запали в душу українські пісні, які виконував хор Старого Собору в Катеринодарі, народні звичаї, рідна материнська мова, повага до героїчного минулого козацтва та загадкові розповіді про звитязних лицарів-запорожців, відразу до “москалів”. Родинні чинники та переважно козацьке оточення, у якому зростав хлопчик, сформувало із Сергія Ерастова українця, який називав себе “повним українського патріотизму і навіть шовінізму”. Діах зізнавався: *“З самих ранніх літ я був захоплений симпатіями до українського народу, а до Києва в університет [у 22 роки — І. С.] їхав цілком свідомим і щирим українцем”* [21, с. XVIII].

Рано долучившись до політичної діяльності, захопившись популярними ідеями революційного народництва, С. І. Ерастов, отримавши в 19 років статус “політично неблагонадійного”, не зміг здобути бажаної освіти: не закінченими залишилися Ставропольська гімназія, Катеринодарське

---

¹ Росіянин зі Ставропольського краю, педагог, законовчитель Катеринодарського Маріїнського училища для шляхетних дівчат.

повітове училище, Київський і Петербурзький університети, хоча в першому закладі він навчався аж 6 років, в училищі — 2 роки, а в університетах — по 1,5 року. Повний курс навчання Сергію Ерастову вдалося пройти лише в кубанській військовій гімназії. Ще на гімназійній лаві хлопця привабила революційна діяльність. Він писав, що в 6-му класі гімназії познайомився із провідними діячами революційного руху півдня Росії: народовольцями-пропагандистами, а в 19 років у нього був проведений перший обшук на виявлення нелегальної літератури.

Після гімназії С. І. Ерастов вступив на математичний факультет Київського університету Св. Володимира, де активно включився в студентське громадське життя: став членом нелегальної спілки студентів-українців “Кіш”, завідував коштами організації, познайомився із кращими представниками української інтелігенції міста. Восени 1878 р. Сергій Ерастов зустрівся з Миколою Лисенком, родину якого часто після знайомства відвідував, брав участь у “словарних сходках”, що відбувалися в оселях професора Володимира Антоновича чи В. Беренштама, і на яких, разом з іншими студентами, С. І. Ерастов працював із матеріалами до словника української мови, що їх багато років збирали члени київської Старої Громади. Допитливий юнак відвідував літературні журфікси, що, як правило, відбувалися в оселі Олександра Кониського, часто в супроводі незабутніх спектаклів, був учасником аматорських гуртків, актором вистав. На літературних зустрічах читалися лекції з української літератури, обговорювалися новинки. Незабутніми для Сергія стали також різдвяні походи студентів-колядників із новорічними вітаннями до відомих київських українських родин.

Поряд з активним українським громадським життям, у Києві С. І. Ерастов продовжує симпатизувати революційним ідеям народовольців: відновлює зв'язки з ними, поширює нелегальну агітаційну літературу, відвідує революційні сходки, за що, зрештою, був виключений із університету.

Уникаючи неприємностей з адміністрацією, Степан Ерастов виїздить за кордон, до Женеви, де проживає півроку (із кінця 1880 — до початку 1881 р.). Там він знайомиться з Михайлом Драгомановим і його політичною концепцією, стає його “щирим учнем” і “відданим співробітником”. З-за кордону Степан Іванович повертається до Петербурга, щоб відновити навчання вже на правничому факультеті університету. Там також зближується з українською молоддю й ініціює (спільно зі студентами-українцями Літевським та Янченком) організацію серед студентів української “Громади”. В її діяльність була запрограмована організаційно-культурна робота:

залучення української молоді до “Громади”, проведення українських вечорів, збір бібліотеки з українською літературою. Згодом Степан Ерастов з односторонніми ввійшли до таємного гуртка, що ставив завдання об’єднати українські революційні елементи в самостійну українську партію на зразок “Народної волі”. Цей факт засвідчує, що й у петербурзький період С. І. Ерастов, не зважаючи на підозри та виключення з Київського університету, залишається на революційних позиціях народництва. Він отримує з-за кордону та поширює нелегальну літературу, зокрема, видання “Вольное слово” (зі статтями М. Драгоманова, П. Аксельрода, хронікою), зустрічається з редактором часопису та домовляється з ним про перевезення з-за кордону української літератури, яку його односторонці поширювали як у Петербурзі, так і в Києві та Одесі. У петербурзький період Степан Іванович листувався з Михайлом Драгомановим. Згодом, у мемуарах він згадував, що кілька його палких листів були використані останнім як теми для окремих статей.

У 1882 р. за збереження нелегальної газети “Народна воля”, розповсюдження заборонених українських видань, зносини з еміграцією, організацію українського революційного гуртка, С. І. Ерастов був арештований. Після 10-місячного перебування в одиночній камері 27 липня 1883 р. був засланий на 3 роки до Західного Сибіру (Акмолинська область). Окремі епізоди перебування в неволі діяч описав у белетристичному нарисі “В заслання” [22].

Відзначимо й такий біографічний факт. Ще до навчання в Петербурзі Степан Ерастов одружився з місцевою заможною козачкою Ольгою Кулябко, та, не знайшовши з нею духовної спорідненості, у 1901 р. розлучився та вдруге одружився з Оленою Виноградовою, освіченою дівчиною, яку зустрів у Петербурзі, де вона також навчалася на Вищих жіночих курсах (Бестужевських), які закінчила в один рік із Н. К. Крупською. Олена була дворянкою. Маючи велику родину (6 дітей), жінка працювала: утримувала приватну гімназію, у якій певний час викладав Ф. Гладков.

28 серпня 1886 р. С. І. Ерастов повернувся із заслання до Катеринодара. Там, як і по всій Росії, тоді панувала апатія, байдужість, деморалізація після розгрому революційних ідеалів, і вчорашнього заслання з репутацією “патентованого революціонера” чекала неприваблива перспектива: вимушена бездіяльність і безпідставні підозри. Та Степан Іванович зумів знайти своє місце й за таких умов. Незабаром навколо нього почала гуртуватися молодь. Та, повсякчас стикаючись із байдужістю місцевої інтелігенції до духовного життя, повсюдним захопленням ідеями Л. М. Толстого, що його зовсім не приваблювали, 1892 р. С. І. Ерастов виїжджає до Харкова, де гро-

---

мадське життя було активнішим. Там діяч приєднався до гуртка народо-вольців і молодих українців, познайомився з родиною Русових, Л. Жебуньовим, відвідав шевченківський вечір. Але прожити в Харкові довелося лише 3 місяці. З початком арештів українців за збереження нелегальних видань у березні 1893 р. Степан Ерастов переїхав до Ростова.

Оселившись у Ростові, зблизився з колишніми засланнями-народовольцями, зустрів там Миколу Вороного, а коли містом прокотилася хвиля арештів, наприкінці 1894 р. переїхав до Катеринодара, розпочавши новий тривалий етап своєї діяльності на батьківщині. С. І. Ерастов працює над гуртуванням української інтелігенції, знайомиться із кращими представниками українства міста — С. Вагановим, М. Дикаревим, Я. Бігдаєм. Та байдужість місцевого населення до громадської роботи, брак національно свідомих діячів, спонукали його шукати однодумців в Україні, пропонувати вакансії тим, хто на батьківщині втратив із різних причин посаду чи потрапив у немилість до адміністрації. На його заклики та прохання відгукнулися українські поети, публіцисти, народні вчителі: М. Вороний, В. Самійленко, Я. Жарко, Л. Мельников, М. Доброскок, І. Ротар, О. Левитський, О. Кошиць та інші. Вихідці з України значно активізували громадсько-політичне та культурне життя в краї: сформували українську Громаду, заснували філію РУП та “Просвіту” в Катеринодарі, влаштували аматорські спектаклі, пошвавили поширення української літератури, встановили тривкі зв’язки з українцями Петербурга, Києва та інших міст України.

У центрі всієї цієї кропіткої праці чітко проглядається постать Сергія Ерастова. Його громадську позицію характеризує таке зізнання: “До громадської діяльності я був “лютий”. “Українство” провадив і де можна, й де не можна” [23]. Так, з 1890-х рр. він почав приділяти значну увагу легальній громадській роботі. У 1903 р. відвідав св’ято української літератури з нагоди відкриття пам’ятника І. П. Котляревському в Полтаві, став членом новозаснованих українських організацій у Петербурзі: видавничого Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг для народу та Товариства імені Т. Г. Шевченка для допомоги українській молоді, що навчалася в Петербурзі. У 1897 р. відвідав перший конспіративний з’їзд українських громад, що проходив у Києві та мав їх об’єднати в загальну українську позапартійну організацію.

У 1901 р. завдяки С. І. Ерастову в Катеринодарі виникає філія Револьюційної української партії [24]. Як засвідчують його спогади, доля подарувала Сергієві Івановичу безцінних однодумців, які стали ядром політичної та культурної діяльності на Кубані. Так, з теплотою мемуарист згадував: учи-

---

теля єпархіального училища І. Ротара, якого поважала як інтелігенція, так і учнівська молодь; народного вчителя К. Безкровного; відомого педагога, організатора та пропагандиста О. Левицького, “випсаного” з Одеси. Згодом до цього осередку приєдналися десятки народних учителів, запрошених з України та група колишніх семінаристів, виключених із Полтавської духовної семінарії за радикальні настрої: С. Петлюра, Г. Ткаченко, Корнієнко, Огородній та ін.

Члени Кубанської філії РУП друкували та поширювали прокламації, українську літературу, вели пропагандистську роботу, працювали в громадських організаціях Катеринодара: Товаристві красних мистецтв, музично-драматичному гуртку, недільній школі, добродійному товаристві, Товаристві прикажчиків (очолював Сергій Ерастов), Товаристві любителів вивчення кубанської області, Комітеті народної тверезості, що (за секретарства в ньому Ерастова) став подібним до штабу кубанських рупівців.

У чайній-читальні комітету проводилися партійні збори, друкувалися відозви, зберігалася заборонена література, переховувалися неблагонадійні особи, звідси поширювалася чотирма молодими, відданими книгоношами українська та російська література. Поза тим, читалися реферати, проводили нелегальні вечори з дискусіями за участю представників усіх громадсько-політичних течій краю: соціал-революціонерів, соціал-демократів та українців.

У 1906 р., завдяки тривалим наполегливим заходам С. І. Ерастова, українці одержали дозвіл на організацію “Кубанського просвітнього товариства” (“Просвіти”), яке він очолив. Сергій Іванович розгорнув широку діяльність щодо створення філій організації в станицях. Кубанськими просвіттянами влаштовувалися відзначення роковин Т. Г. Шевченка, ставилися спектаклі, організовувалися концерти, національно-етнографічні вечори, було відкрито також 2 книжкових кіоски (офіційна назва: “Книжные киоски в Екатеринодаре”) переважно з українською літературою. Але активне життя організації тривало лише 2 роки. Обшук в одному з кіосків і вилучення з нього нелегального “тючка книг” у 1908 р. спровокував закриття організації, а С. І. Ерастову за цей інцидент довелося відсидіти 6 місяців у Новоросійській в’язниці.

Того самого року він переїхав до Новоросійська, де також розгорнув широку громадсько-організаційну діяльність: створив у місті музично-драматичний гурток, Громаду, “Просвіту”, “Український кооператив”, кооперативне товариство “Запомога”, став директором місцевого банку. Діяч був серед ініціаторів проектів будівництва додаткової залізничної лінії в

Новоросійську та цементного заводу, що були втілені в життя, і, таким чином, українці отримали робочі місця.

Маловідомим є також факт, що С. І. Ерастов з 1910 р. виношував ідею заснування самостійного українського національного акціонерного банку в Києві, розробив проект його організації, який поширював листами, сподіваючись знайти серед українців однодумців. Він писав П. Стебницькому, що розіслав відомості в усі кінці України та зізнавався, що був “дуже захоплений своїм проектом, наважився усіма силами провести його до життя: “здобути або дома не бути” [21, с. 77, 81–81, 88–89]. Окрім того, Сергій Іванович виношував ідею організувати на чорноморському узбережжі санаторій для українських діячів, і мав намір відвести для нього 10–20 десятин землі власного хутора, який розкинувся біля Михайлівського перевалу Кавказьких гір [21, с. 79].

Окрім громадської діяльності, С. І. Ерастова приваблювало також перо публіциста та мемуариста. Він активно друкувався в українських виданнях (“Літературно-науковому віснику”, “Раді”, “Зорі”, “Кубані”, “Приазовском крае”, “Кубанських ведомостях”, “По морю и суше”) під псевдонімами (Ст. Закубанський, С. Попенко, С. П-ко), що засвідчує його автобіографія [25].

У 1917 р. на першому Всеукраїнському національному конгресі в Києві Сергія Ерастова обрали головою. У радянський період діяч брав активну участь у проведенні політики українізації на Кубані.

Із листа П. Понятенка до М. Могилянського [26] стала відомою дата смерті Сергія Ерастова: він помер у ніч із 13 на 14 квітня 1933 р. у м. Сухумі від висипного тифу. Із цього самого листа також дізнаємося, що дочка Степана Івановича, Оксана, віддала в розпорядження П. Понятенка невеличкий архів батька з листами, розпочатими мемуарами, незакінченими драматичними та белетристичними творами. Очевидно, якась частина цього архіву залишилася в родини, бо з відповідей співробітників ДАКК Ю. П’ядика відомо, що єдина спадкоємниця родини Ерастових — онука Степана Івановича Ірина Михайлівна Грибкова мала світлини, збережені родиною, особисті речі, рукописи та мала намір передати їх до ДАКК.

Також із листа І. Грибкової до Ю. П’ядика за 8 червня 1985 р. відомо про трагічну долю дітей С. І. Ерастова. Його старший син Андрій, гірничий інженер за фахом, який мав дві вищі освіти, у 1935 р. був репресований і помер 1942 р. у в’язниці. У 1938 р. арештували також і молодшого сина Степана Івановича — Богдана, який служив командиром Червоної Армії. У 1944 р. його реабілітували та він загинув на фронті під Донецьком у першому ж бою. Син Валерій емігрував у 1920 р. до Чехословаччини, за-

---

кінчив у Празі університет, 1938 р. виїхав до Канади, згодом — США, де й помер у Філадельфії у 1981 р. Репресованими були також зяті Сергія Ерастова: М. Грибков (чоловік старшої дочки Оксани) і М. Автономов (чоловік молодшої дочки Надії). Обидва загинули в 1937 р. Із дітей С. І. Ерастова лише в дочки Оксани була донька, згадана вище Ірина Михайлівна, яка в 1980-і рр. проживала в Москві, закінчила філософський факультет Московського Державного університету. Отримавши заповіт від дядька Валерія, вона збирала документи, щоб підтвердити своє родинне походження, очевидно, для виїзду за кордон.

Кілька слів додамо про Сергія Ерастова як про автора мемуарів, який писав спогади все життя, та щоразу вони гинули на шляху до читача. У передмові до “Споминів кубанського українця” С. І. Ерастов зазначав, що спробував писати мемуари на замовлення Олександра Кониського ще на засланні в Сибіру (між 1882 і 1886 рр.). Проте, вони не дійшли до замовника, загубившись у далекій дорозі. Удруге він взявся за спогади, проживаючи в Катеринодарі в 1894–1908 рр. Та свій особовий архів із цінною кореспонденцією до нього відомих українських діячів і записами спогадів, як особа неблагоннадійна, зберігав не вдома, а в благоннадійних знайомих, які спалили всі документи без попередження в тривожні часи обшуків і переслідувань, глибоко збентеживши власника безповоротною втратою цінного історичного матеріалу. Та за короткий час по тому Сергій Ерастов знову взявся за перо, щоб згадати про Михайла Драгоманова. Ці спогади йому замовила редакція журналу “Украинская жизнь”, що виходив у Москві російською мовою. Та й цій частині записів судилася доля попередніх — вона була конфіскована під час обшуку та безслідно згинула в жандармських архівах. Окремі розділи С. І. Ерастов переслав до Києва Сергієві Єфремову, запропонувавши їх для публікації в ЛНВ. Але з посланого в названому виданні був опублікований лише белетризований нарис “В засланні”. Інші фрагменти залишалися зберігатися в архіві Сергія Єфремова. У 1919 р. записи С. І. Ерастова із цього архіву потрапили до Кам’янця, а в 1920 р. їхній новий власник, М. Мухін при відході українців із міста за Збруч загубив нещасливий рукопис. Та на початку 1920 рр. перші їхні розділи надрукувала газета “Наш шлях”, не зазначаючи автора, лише допускаючи, що ним міг бути С. І. Ерастов. Короткий уривок із цих спогадів був також опублікований 1928 р. в ювілейному збірнику на пошану Михайла Грушевського [9]. Він був названий М. Мухіним “найталановитішими сторінками української мемуарної літератури” [20, 41].

Четверта спроба Сергія Ерастова написати й опублікувати спогади також не увінчалася успіхом. Уп’яте автор взявся за мемуари лише після

революції та писав їх у 1920-і рр., перебуваючи вже на певній відстані від подій і відомих людей, і ставлячи перед собою риторичне запитання: “Чи скінчу хоч нині свої я мемуари?”.

Окрім мемуарів і публіцистики, С. І. Ерастов писав і неповторні белетристичні речі, зокрема, зразком його оригінального жанру став нарис “Мої мрії” [27], що нині впорядковується для публікації. У ньому автор відобразив у жанрі утопії встановлення влади Директорії Української Народної Республіки на Кубані навесні 1919 р. Писав про майже безкровне взяття експедиційним загоном Чорноморської повітряної ескадри та морського флоту Української Республіки (7 літаків і 5 крейсерів) Новоросійська, безоборонну здачу міста та вхід до нього українських військових загонів, про призначення себе комісаром Чорноморської губернії. Автор видавав бажане за дійсне, мрії — за реалії, щиро бажав, щоб колесо драматичної історії початку 1920-х рр. ще раз повернулося до України. Усе в зображуваних ним подіях почалося з того, що українці в ході партійної боротьби відокремилися від російських течій та організацій, політичні сили правої та лівої орієнтацій консолідувалися, відкинувши будь-які амбіції, непримиренність, партійну конкуренцію, та виступили єдиним фронтом “боротьби за самостійну Україну” будувати державність. Це сталося в 1918 р. на конференції українських політичних сил за кордоном і в Києві, де відбулося об’єднання та була проголошена Директорія з 7 чоловік. До неї ввійшли по одному представникові від Галичини, Кубані, війська — Михайло Грушевський, Михайло Шаповал, Симон Петлюра, Володимир Винниченко. Директорію створювали як тимчасовий орган для визволення України та закріплення її державності. Засади ж державної організації мали виробити Установчі збори, що запроваджували державний лад і формували уряд. Директорія повинна була винищити всі шкідливі елементи та просвітити народ: він мав прийти до виборів в Установчі збори національно та державно свідомим, освіченим, а не анархічним, яким став за роки революції. Директорія провела велику роботу з організації та об’єднання національного фронту. Важливу роль у здобутті української державності зіграв і зовнішній фактор — допомога Томаша Масарика, Чехословаччини та Югославії, що сприяли Директорії в організації війська в 300 тис. чоловік з українців і добровольців різних націй. Військовою технікою та грошима допомогли Франція, Англія й Америка. С. І. Ерастов підтримував ідею слов’янської інтеграції та бачив Україну в складі Слов’янської федеративної республіки, на зразок Швейцарії, але з більшою самостійністю суб’єктів федерації. Базовою в цьому проекті була ідея самостійних держав у етнографічних межах.

Для утримання влади Директорії в кожний регіон призначався губернський комісар із диктаторськими повноваженнями. С. І. Ерастов призначили комісаром Чорноморщини й він описує програму своєї діяльності на цій відповідальній посаді. Основними її пунктами були: 1) Україна для українців, жорстока боротьба з ворогами української державності без жодної гуманності; 2) в економічній сфері — проведення соціалістичних реформ, всебічна підтримка індивідуальної ініціативи в промисловості та виробництві, заведення громадських їдалень, праця урядовців на громадських засадах, за харчі, помешкання, ліки, театр, бібліотеки, навчання; 3) ліквідація контрасту в розмірах заробітної плати, коли вона коливалася від 20 до 500 крб. (часто максимум платили за партійність, або походження); 4) націоналізація землі, торгівлі, виробництва, підприємств і заводів, медицини, сфер культурного життя; 5) державні посади для українців і вірних людей; 6) держава без трутнів і безробітних, загальна зайнятість, але без насильства; 7) заборона спекуляції, торгівля лише виробленим власною працею; 8) обов'язкова та безкоштовна освіта; 9) праця — не із примусу, а з бажання; 10) здоровий спосіб життя, спортивне виховання.

Саме таким Сергій Ерастов бачив майбутнє української державності, запорукою її закріплення вважав консолідацію та примирення українців, чого, на жаль, бракує й теперішнім політикам.

1. *Городецький, Б. М.* С. И. Эрастов [Текст] / Б. М. Городецкий // Северо-Кавказский альманах на 1908–1909 гг. / [ред. Б. М. Городецкого и Я. В. Борисова]. – Екатеринбург : Основа, 1908. – С. 273–274.
2. *Городецький, Б. М.* Материали для библиографии Северного Кавказа [Текст] / Б. М. Городецкий. Литературные и общественные деятели Северного Кавказа : Биобиблиогр. очерки. – Екатеринбург: [б. и.], 1913. – 62 с.
3. *Городецький, Б. М.* Очерки развития русской периодической печати на Северном Кавказе [Текст] / Б. М. Городецкий. – Екатеринбург : [б. и.], 1914. – Т. 19. – С. 55–87.
4. Энциклопедический словарь по истории Кубани [Текст] : с древнейших времен до октября 1917 года. – Краснодар : [б. и.], 1917. – 557 с.
5. Енциклопедія українознавства : словникова частина / [гол. ред. В. Кубійович]. – Париж; Нью-Йорк : Молоде життя, 1957. – Т. 2.
6. *Лотоцький, О.* Сторінки минулого [Текст] / О. Лотоцький . – Варшава : [б. в.], 1933. – Ч. 2.
7. Щоденник : [у 2 т.] / Євген Чикаленко ; [ред. І. Давидко]. – К. : Темпора, 2004. – Т. 1 : (1907–1917). – 426, [1] с. : іл. – (Vita Memoriae).
8. *Закубанський, Ст.* [Ерастов С.] В заслання [Текст] / С. І. Ерастов // Літературно-науковий вістник. – 1911. – Т. 53, № 2. – С. 306–316.

9. *Ерастов, С.* “Вільне слово” та “Пан” [Текст] / С. І. Ерастов // Ювілейний зб. на пошану акад. М. С. Грушевського. – К., 1928. – Т. 2. – С. 473–476.
10. *Ерастов, С.* Спомини [Текст] / С. І. Ерастов // Наш шлях. – Кам’янець, 1920. – Ч. 127 [27 червня]. – С. 2, 3.
11. *Ерастов, С.* Спомини [Текст] / С. І. Ерастов // Наш шлях. – Кам’янець, 1920. – Ч. 131 [2 липня]. – С. 1, 2.
12. *Ерастов, С.* Спомини [Текст] / С. І. Ерастов // Наш шлях. – Кам’янець, 1920. – Ч. 133 [4 липня]. – С. 2, 3.
13. *Чумаченко, В.* Без грима и умолчаній [Текст] / В. Чумаченко // Родная Кубань. – 1998. – № 2.
14. *Ерастов, С. И.* Воспоминания : Михайло Драгоманов [Текст] / С. И. Эрастов // Кубань : проблемы культуры и информатизации. – 1999. – № 1 (12). – С. 46–48.
15. *Ерастов, С. И.* Воспоминания : Микола Лисенко [Текст] / С. И. Эрастов // Кубань : проблемы культуры и информатизации. – 1998. – № 2 (11). – С. 26–30.
16. *Ерастов, С. И.* Воспоминания : “Пан” [Текст] / С. И. Эрастов // Кубань : проблемы культуры и информатизации. – 1998. – № 4 (15). – С. 55–57.
17. *Ерастов, С. И.* Воспоминания : Из петербургской жизни [Текст] / С. И. Эрастов // Кубань : проблемы культуры и информатизации. – 1999. – № 2–3 (15). – С. 29–32.
18. *Ерастов, С. И.* Воспоминания : Возвращение на Кубань [Текст] / С. И. Эрастов // Кубань : проблемы культуры и информатизации. – 2000. – № 1 (16). – С. 35–41.
20. *Ерастов, С. И.* Воспоминания : В РУП [Текст] / С. И. Эрастов // Кубань : проблемы культуры и информатизации. – 2000. – № 2 (17). – С. 35–41.
21. *Ерастов, С.* Спогади : Спомини кубанського українця [Текст] / С. І. Ерастов; публ. І. Старовойтенко // Пам’ятки України. – 2005. – № 3–4.
22. У засланні [Текст] / С. І. Ерастов // Літературно-науковий вісник. – 1911. – Т. 53. – № 2.
23. ІР НБУВ. – Ф. 1. – № 26576. – Арк. 2.
24. У “Революційній українській партії” [зі спогадів С. І. Ерастова-Щербини] [Текст] / С. І. Ерастов // Схід. – 1999. – № 7 (31) [Жовтень-грудень]. – С. 46–52.
25. ІР НБУВ. – Ф. 10. – № 5123. – Арк. 1–1 зв.
26. ІР НБУВ. – Ф. 10. – № 5429.
27. ІР НБУВ. – Ф. 181. – № 44.

*Ганна Вадимівна ПУТОВА,
провідний спеціаліст Центрального
державного історичного архіву України в м. Києві*

ДЕКІЛЬКА СТОРІНОК ІЗ КИЇВСЬКОГО ПЕРІОДУ БІОГРАФІЇ ГЕНЕРАЛА М. А. МИЛОРАДОВИЧА

На основі документальних матеріалів висвітлено маловідомі епізоди з діяльності прославленого воєначальника, героя війни 1812 р., згодом — генерал-губернатора Санкт-Петербурга генерала М. А. Милорадовича (1771–1825) під час перебування його на посаді київського генерал-губернатора в 1810–1812 рр. Значну увагу приділено заходам М. А. Милорадовича щодо допомоги постраждалим від пожежі на Київському Подолі у 1811 р., що характеризують не лише його адміністративні здібності, а й людські якості.

Ключові слова: Милорадович Михайло Андрійович, історія Києва, українсько-російські зв'язки, міжкультурні взаємодії, біографічні дослідження.

The research of documental materials revealed some little known episodes of the activity of a famous commander, hero of the war of 1812, in time – governor-general of St. Petersburg general M.A. Myloradovych (1771–1825) in the period of his service as the governor-general of Kyiv in 1810–1812. Much attention is paid to the measures M.A. Myloradovych took to help the victims of the fire in Kyiv Podil in 1811, which characterizes not only his administrative qualities, but also his human features.

Key words: Mykhailo Andriyovych Myloradovych, history of Kyiv, Ukrainian and Russian interconnections, intercultural interaction, biographic researches.

На основе документальных материалов освещены малоизвестные эпизоды из деятельности прославленного военачальника, героя войны 1812 г., впоследствии — генерал-губернатора Санкт-Петербурга генерала М. А. Милорадовича (1771–1825) во время пребывания его на должности киевского генерал-губернатора в 1810–1812 гг. Значительное внимание уделено мерам М. А. Милорадовича по оказанию помощи пострадавшим от пожара на Киевском Подоле в 1811 г., которые характеризуют не только его административные способности, но и человеческие качества.

Ключевые слова: Милорадович Михаил Андреевич, история Киева, украинско-российские связи, межкультурные взаимодействия, биографические исследования.

Ім'я графа Михайла Андрійовича Милорадовича добре знане будь-кому, хто цікавився вітчизняною історією. Проте, на жаль, навіть українським історикам він здебільшого відомий як герой війни 1812 р. та генерал-губернатор Санкт-Петербурга. Останнім часом у працях киевознавців стали з'являтися згадки про перебування графа Милорадовича в нинішній ук-

раїнській столиці, проте, досить побіжні та недостатні для оцінки його діяльності на посаді київського генерал-губернатора.

Михайло Андрійович Милорадович народився 1 жовтня 1771 р. у родині Андрія Степановича Милорадовича, героя російсько-турецької війни 1768–1774 рр., товариша О. В. Суворова. Освіту здобув в університетах Страсбурга та Метца [1, с. 56]. Його військова кар'єра розпочалася з дитинства, як було заведено в родині спадкових військових. Суворівські походи 1799 р. дали йому можливість виявити свої здібності, як відмінного бойового командира. У цей час Олександр Суворов зробив Михайла Андрійовича своїм черговим генералом. У складі російської армії М. І. Кутузова, у 1805 р. Михайло Милорадович очолює бригаду, послану на допомогу австрійцям [1, с. 57]. У 1806 р. корпуси під його командуванням звільнили Будапешт від турецьких військ. У 1809 р., після участі у битві при Росеваті, він отримав звання генерала від інфантерії [2].

31 травня 1810 р. М. А. Милорадович був призначений на посаду київського генерал-губернатора. Відповідний імператорський указ містив такі рядки:

“...Его Императорское Величество поручив Вам должность Киевского Военного Губернатора, высочайше повелеть изволил управлять вам Киевскою губерниею и по гражданской части, по делам, кои относятся до Государственной пользы, сохранения казенного интереса, оказания защиты утесняемым и наблюдения за должным порядком в отправлении должностей...” [3, арк. 4–4 зв.].

Щодо “надання захисту тим, хто зазнає утисків” новий київський губернатор виявив несподівану активність — і сталося це за рік після призначення. Нинішні дослідники історії Києва наголошують, що за часів губернаторства М. А. Милорадовича в місті давалися найгучніші бали [4, с. 487]. На відміну від чиновників-росіян, Михайлу Андрійовичу не був властивий снобізм і презирство до строкатого київського світського товариства. Можливо, це пояснювалося походженням генерала — він був нащадком старовинного сербського роду, представники якого з'явилися на Лівобережній Україні ще за часів Петра I [1; 2]. Так чи ні, та за М. А. Милорадовича польська та українська шляхта не почувалися пригнобленою, і, до речі, бали, влаштовувані ним, часто-густо були костюмованими й публіка з'являлася там у національних строях [4, с. 487].

Хоча граф Милорадович досить часто виїздив за кордони підпорядкованої йому території для організації тих чи інших справ, пов'язаних із мобілізацією та розташуванням військ, він повсякчас знаходив можливості дба-

---

ти про доручену йому губернію. Це підтвердили наступні події, що залишили глибокий слід в історії Києва.

9 липня 1811 р. на київському Подолі сталася руйнівна пожежа — одна з найстрашніших за всю історію міста [5, арк. 1]. Губернатор особисто, із властивою йому мужністю та вмінням, керував ліквідацією стихійного лиха [4, с. 487]. Далі на нього чекали довгі бюрократичні процедури, пов'язані з організацією допомоги потерпілим. Їх слід описати докладно, як для того, щоб зрозуміти тогочасні діловодні стосунки, так і для того, щоб виявити окремі риси М. А. Милорадовича, котрий більше відомий, як бойовий генерал, ніж як державний чиновник. Саме листування генерала з Олександром І і членами уряду в справах київської пожежі характеризують його, як особу, свідому відповідальності, покладеної на неї, щиро перейняту долями людей, довірених її опіці.

Невдовзі по пожежі Київське губернське правління доповіло губернаторові про величезні масштаби збитків: жителі Подолу, які належали до купецької, ремісничої та міщанської верстви, повністю або майже повністю втратили своє майно, залишилися без даху над головою та будь-яких засобів заробітку. Лише серед купців і міщан постраждало біля тисячі родин [4, с. 487].

19 серпня імператор писав до Михайла Милорадовича:

“...соболезнующая о участи постигшей жителей сего города, повелеваю вам немедленно сделать все зависящее от вас распоряжения для облегчения треб их, я буду ожидать донесения вашего о тех, которые более прочих потерпели, а равно и о способе вспомоществования, который вы признаете для них приличным...” [5, арк. 8].

Саме це розпорядження виявилось найскладнішим: не лише тому, що важко було визначити кількість і міру втрат жертв пожежі, а й через різницю бачення проблеми Київським губернатором і вищими державними органами. Київське губернське правління, провівши інспекцію, розподілило постраждалих на три категорії. До першого класу були зараховані купці, котрі мали по два-три будинки, лавки, фабрики; до другого — цеховики, що втратили житло, власні лавочки та приладдя до праці; до третього — уся решта подільського населення, тобто, найбільшній його прошарок, який займався дрібним промислом і торгівлею. Усім їм надавалася певна грошова позика та будівельний ліс. Водночас, часові межі відбудови були максимально обмежені, фактично, погорільці були зобов'язані відбудувати Поділ власноруч у найкоротший термін [5, арк. 10–10 зв.].

Із цього розпорядження легко зрозуміти, як мало чиновники Правління були обізнані з життям простого київського люду та проблемами, з яки-

---

ми він зіткнувся після катастрофи. Натомість губернатор, котрий під час боротьби з вогнем на власні очі бачив справжні втрати, добре розумів, що населення Києва, постраждале під час пожежі, у жодному разі не вкладеться в жорсткі фінансові та часові межі, запропоновані Правлінням. 22 вересня 1811 р. Михайло Милорадович склав досконалий план виплат компенсацій погорільцям, суть якого полягала в наступному. Губернатор пропонував максимально розтягнути терміни виплати міщанами державних позик, продовживши їх до 1813 р. Він уніс також пропозицію взагалі звільнити найбідніших із постраждалих від виплати частини позики за рахунок міської казни та надати, таким чином, їм можливість налагодити справи [5, арк. 10–10 зв.].

Відбудова Подолу здійснювалася під керівництвом головного київського архітектора А. І. Меленського [6, арк. 1–17]. Кошторис на втілення нового плану забудови він представив губернаторові вже 28 серпня 1811 р. [6, арк. 1]. Оскільки, згідно цього кошторису розташування будинків було не таким щільним, як перед пожежею, певну кількість потерпілого населення передбачалося переселити до Либідської частини міста. Зі свого боку М. А. Милорадович запропонував влаштовувати там регулярні ярмарки для налагодження економічного життя переселенців [5, арк. 14–14 зв.].

У листопаді 1811 р. Комітет міністрів, організований для вирішення справ стосовно долі жертв київської пожежі, дав відповідь на пропозиції губернатора, у якій був підданий критиці його проект відшкодування втрат і, зокрема, говорилося:

“Вообще же Комитет признавая предположения вашего превосходительства неудобными к приведению их в действо и несоответствующими благотворительному намерению государя императора, положил сообщить вам, чтобы вы... представили поименно о тех семействах, которые наиболее потерпели разорения и действительно в самом крайнем и беспомощном состоянии находятся с назначением каждому приличного вспомоществования” [5, арк. 24].

Водночас, члени Комітету не взяли до уваги те, що Михайло Милорадович писав у попередньому звіті:

“Нельзя достоверно определить и взять на совесть, кто из погоревших обывателей более или менее пострадал... ибо пожар стал быстро распространяться, что вся она часть города объята была пламенем не больше, как в течение пяти часов” [5, арк. 13].

Таким чином, конфлікт київського губернатора з вищою владою поглиблювався, він вимушений був виправдовуватися, пояснюючи, що в першій своїй доповідній записці ніяк не міг визначити, хто з міщан потребує

найбільшої допомоги, оскільки на момент її написання ці відомості ще не могли бути зібрані, настільки хаотичним був стан справ міста в перші два місяці після катастрофи [5, арк. 28 зв. – 29].

Натомість кияни, не чекаючи, поки міністри вирішать їхню долю, штурмували губернатора з вимогами надати їм відповідну допомогу та навіть зібралися власноруч написати прохання до імператора, у якому хотіли описати своє тяжке становище та випросити безпосередньо в очільника держави кошти на відбудову Подолу та відновлення торгівлі. М. А. Милорадовичу великих зусиль коштувало впевнити їх не робити цього [5, арк. 28].

Доки уряд готував чергове розпорядження, Михайло Андрійович доручив долю найбідніших подолян опіці приватних осіб — представників дворянства Київської губернії [5, арк. 29]. Те, що в повсякденному житті київська шляхта не зазнала від губернатора зневаги, привернуло її до Михайла Милорадовича. Припустимо, що дворяни допомагали подолянам не лише з почуття громадянського обов'язку, а й із поваги до очільника їхньої губернії. Так розпочалося відродження Київського Подолу після пожежі, свідками якої сьогодні залишаються декілька кам'яних будинків, що стоять боком до сучасної лінії забудови.

У березні 1812 р. Михайло Милорадович переймався розміщенням у повітових містах Київської губернії військових, змушених у зв'язку із хворобою залишити полки, що починали мобілізуватися в очікуванні війни. Із запалом губернатор почав організовувати цю справу: під його пильним наглядом здійснювалося розташування хворих у губернських шпиталях, забезпечення їм належного догляду та вчасне повернення до війська [7, арк. 1–2].

У липні 1812 р. київський генерал-губернатор отримав листа від імператора з повідомленням, що на Лівобережній і Слобідській Україні та на Півдні Росії були сформовані військові підрозділи, а саме: 55 батальйонів, 26 ескадронів і артилерійських рот 9 піших і 5 кінних [8, арк. 1]. Також імператор писав:

“Поручая вам начальство над... сими войсками повелеваю отправить(ся) в Калугу, где и имеете вы заняться разложением оных между Калугою, Волоколамском и Москвою и заблаговременным там продовольств(ием) их. (...)

Давно мне известная ревностная служба ваша подает повод надеяться, что вы исполните сие поручение с отменным усердием и потщитесь оправдать сей знак моей к вам доверенности” [8, арк. 1 зв. – 2].

Для Михайла Милорадовича це означало початок нової праці на його улюбленій, військовій ниві. Для Києва — те, що губернатор завершив тут свою каденцію. Від'їжджаючи з південної столиці, М. А. Милорадович передав усі справи цивільному губернатору графу О. Л. Санті [8, арк. 10].

У теплому прощальному листі, написаному Михайлом Андрійовичем до предводителя дворянства Київської губернії графа О. Потоцького, зокрема, говорилося:

“... я вважаю також неперемінним и чрезвычайно приятным для себя долгом благодарить вас за все те благорасположения и содействия, которые ваше превосходительство никогда не преставали мне оказывать при всяких случаях и сношениях, кои я имел с вашим превосходительством по предметам управления губерниею” [8, арк. 10].

Слід зазначити ще одну важливу рису М. А. Милорадовича: він був людиною прямою, безкомпромісною та чесною. Служити під його началом легко було тому, хто мав ті самі якості. Від'їжджаючи з Києва, Михайло Андрійович залишив найліпші характеристики всім чиновникам, котрі служили в його канцелярії [8, арк. 12–17 зв.]. Важливим є цей факт ставлення до окремої людини, як до такої, що потребуватиме праці й після зміни керівництва.

Не зважаючи на те, що перебування графа Милорадовича на посаді київського генерал-губернатора було коротким, цей час був насичений подіями — не лише зважаючи на обставини, що склалися, а й завдяки діяльній беручкій до справи натурі графа. У будь-якому разі, Київ завдячує йому щирою турботою про мешканців і, до певної міри, сучасним виглядом подільської забудови.

Подальша доля генерала широко відбита в багатьох монографіях і статтях. Він став героєм Вітчизняної війни 1812 р. До його нагород додалися ордени Св. Георгія 2-го ступеня, Св. Володимира 1-го ступеня, Св. Андрія. За героїзм, виявлений у Бородінській битві, М. А. Милорадович був нагороджений орденом Св. Олександра Невського з алмазами [1, с. 24].

19 серпня 1818 р. Михайло Милорадович був призначений генерал-губернатором Санкт-Петербурга [1, с. 57]. На цій посаді його також чекала боротьба із двома стихійними лихами: пожежею в Царському Селі 1820 р. і повінню в Санкт-Петербурзі 1824 р. [1, с. 57].

Трагічна історія зішестя на престол Миколи I несподівано підвела ризику під життям графа. Як столичний генерал-губернатор він був однією з головних відповідальних осіб у період міжвладдя. Аналізуючи роль М. А. Милорадовича в цих подіях, декабрист С. П. Трубецький писав:

“Если Николай добровольно покорился убеждениям графа, и то заслужил признание отечества; но если б он захотел силою добыть престол, то не сомневаюсь, что не нашел бы в графе Милорадовиче себе сообщника. Граф, узнав уже из писем Константина к Николаю (...) что Константин не принял присяги, все еще сдерживал нетерпеливых и домогался правильного отречения от престола” [9, с. 259].

Отже, цесаревич Костянтин не захотів залишити Варшаву та прийняти на себе тягар керівництва російською імперією. Була оголошена присяга імператорові Миколі Павловичу. Михайло Милорадович навіть усупереч власним прагненням не міг піти проти законного государя. Вірність імператорові та вітчизні в його офіцерській свідомості були тотожні. І якщо ще незадовго перед тим він, знаючи про підготовку офіцерами окремих полків заворушень, не заважав їм, сподіваючись, що вони допоможуть звести на престол Костянтина, то тепер відчував відповідальність за солдат, виведених на Сенатську площу. 14 грудня 1825 р. М. А. Милорадович був убитий декабристом П. Г. Каховським під час спроби вмовити повсталі полки присягнути імператорові Миколі І.

Так загинув відважний герой багатьох війн, один із легендарних учасників Бородинської битви, кавалер усіх можливих нагород російської імперії, найблисучіший із київських губернаторів.

1. Шмельков, А. Милорадовичи [Текст] / А. Шмельков // Жизнь национальностей. – 1993. – № 3–4. – С. 24–57.
2. Милорадович Михаил Андреевич [Электронный ресурс] : биограф. указатель // Хронос – всемирная история в интернете / ред. В. Румянцев. – Б. д. – Режим доступа : <http://www.hrono.ru/biograf/milorad.html>. – Название с экрана.
3. ЦДІАК. – Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 1123.
4. Макаров, А. Н. Малая энциклопедия киевской старины [Текст] / А. Н. Макаров. – К., 2002. – 558 с.
5. ЦДІАК. – Ф. 533. – Оп. – 1. – Спр. 1406.
6. ЦДІАК. – Ф. 533. – Оп. – 1. – Спр. 1418.
7. ЦДІАК. – Ф. 533. – Оп. – 1. – Спр. 1514.
8. ЦДІАК. – Ф. 553. – оп. 1. – Спр. 1549.
9. Трубецкой, С. П. Записки [Текст] / С. П. Трубецкой // Мемуары декабристов. Южное общество / собр. текстов и общая ред. В. И. Пороха, В. А. Федорова. – М. : изд-во Моск. ун-та, 1982.

*Олександр Володимирович МОСКАЛЕЦЬ,
молодший науковий співробітник відділу
формування музичного фонду НБУВ (Київ)*

КСЕНІЯ ДЕРЖИНСЬКА: ВІД КИЇВСЬКИХ КОРЕНІВ ДО МОСКОВСЬКИХ ТРИУМФІВ

Висвітлено життєвий і творчий шлях народної артистки СРСР, професора Московської консерваторії, солістки Большого театру, прославленого драматичного сопрано Ксенії Георгіївни Держинської (1889–1951). Наведено мало відомі факти стосовно її народження, виховання та становлення як співачки в Києві, де вона прожила 23 роки свого життя, сторінки біографії, нерозривно пов'язані з рідним містом.

Ключові слова: Держинська Ксенія Георгіївна, драматичне сопрано, Большой театр, історія Києва, українсько-російські зв'язки, міжкультурні взаємодії, біографічні дослідження.

The paper enlightens the life and creative development of the People's Artist of the USSR, professor of Moscow Conservatory, soloist of the Bolshoi Theatre, the celebrated drama soprano Kseniya Georgiyivna Derzhynska (1889–1951). In the paper there are some little known facts found about her birth, rising up and formation as a singer in Kyiv, where she had lived for 23 years of her life, and some pages of her biography indissolubly connected with her hometown.

Key words: Kseniya Georgiyivna Derzhynska, drama soprano, Bolshoi Theatre, history of Kyiv, Ukrainian and Russian interconnections, intercultural interaction, biographic researches.

Освещен жизненный и творческий путь народной артистки СССР, профессора Московской консерватории, солистки Большого театра, прославленного драматического сопрано Ксении Георгиевны Держинской (1889–1951). Приведены мало известные факты о ее рождении, воспитании и становлении как певицы в Киеве, где она прожила 23 года своей жизни, страницы биографии, неразрывно связанные с родным городом.

Ключевые слова: Держинская Ксения Георгиевна, драматическое сопрано, Большой театр, история Киева, украинско-российские связи, межкультурные взаимодействия, биографические исследования.

Історія музичного виконавства в усі часи рясніла постатями, чия одназначна національна й етнічна ідентифікація була проблематичною. Нині ця обставина розцінюється як ознака певної глобалізації гуманітарно-естетичної еволюції. Натомість, українці в останні роки особливо гостро відчують, що дали світові цілу плеяду музикантів, які творили поза межами своєї батьківщини, а відтак склали славу колишнього Радянського Союзу, а не

України. Серед визначних радянських “незнаних українців” Святослав Ріхтер, Еміль Гілельс, Давид Ойстрах, Леонід Коган, Володимир Горовиць, Антоніна Нежданова та ін. Ще більше представників “голосистої та співучої” України тріумфували на світових оперних підмостках, повсякчас пам’ятаючи, що з’явилися на світ на українській землі, та “не будучи” українцями на загал. На жаль, і донині чимало їхніх імен не відомі на батьківщині як такі.

Серед тих, про кого навіть за набуття Україною незалежності не згадали жодного разу, ім’я народної артистки СРСР, професора Московської консерваторії, солістки Большого театру, прославленого драматичного сопрано Ксенії Георгіївни Держинської. Натомість, вона народилася та навчалася в Києві в один час зі своєю знаною землячкою Анною Ахматовою, прожила в місті 23 роки (а це більше третини життя Ксенії Георгіївни) та згодом не раз була на батьківщині, зокрема, коли два сезони поспіль співала в Київській опері. Тут вона формувалася як особистість і співачка, тут прийняла остаточне рішення, що визначило вибір нею професії. І якщо для російських дослідників вивчення київського періоду біографії Ксенії Держинської мало доступне, то українські науковці мають змогу з’ясувати чимало захопливих подробиць долі співачки [1].

Родина Держинських мешкала в “Залізничній колонії, Гуртожитку Південно-Західної залізниці”, що знаходився в районі Батієвої гори [2, с. 2–26] оскільки батько Ксенії Георгіївни (в київських джерелах його названо Єгором Єгоровичем) викладав математику в Міському залізничному технічному училищі.

Закінчивши педагогічні курси при Маріїнській жіночій гімназії, К. Г. Держинська спершу викладала в жіночій гімназії. Водночас, ще із часів навчання, вона брала уроки співу у Флори Паш (Пашковської), котра мешкала за адресою Бібіковський бульвар, 6 (нині — бульвар Т. Г. Шевченка). Співачка готувала свою ученицю як сопрано, і минуло чимало років поки вокальна школа майбутньої примадонни набула належної впорядкованості. На той час юна Ксенія втілювала образ наївної мрійниці, фанатично відданої прагненню будь-що вийти на велику оперну сцену. Втім, коштів у родини було мало й в 1910 р. уроки припинилися. Лише за 10 місяців по тому обставини дозволили відновити заняття, довести до ладу вже набутий романсовий репертуар. Саме тоді до Києва із двома концертами прибув Сергій Рахманінов. Про вікопомну для неї зустріч Ксенія Георгіївна згодом згадувала в спогадах, описана вона також у роботах, присвячених творчості співачки. Але ніде не згадується, що зустрічі з Сергієм Рахманіновим сприяв двоюрідний брат співачки, відомий учений-музикознавець Олександр Оссовський [3], який передав композиторові свою візитну картку з відповідною припискою, що й уможливило аудієн-

---

цію [25, с. 412]. Відбулося це 20 січня 1911 р., за день до великого симфонічного концерту, в якому С. В. Рахманінов мав виконувати з оркестром свій Другий фортепіанний концерт. Композитор прийняв К. Г. Держинську в готелі, відвівши для зустрічі лише півгодини. Для прослуховування обрали п'ять романсів Сергія Рахманінова, потім композитор попросив заспівати щось із П. І. Чайковського. Прослуховування справило вкрай сприятливе враження, С. В. Рахманінов акомпанував сам, після чого підписав Ксенії Георгіївні примірник нот свого романсу “Уривок із Мюссе”. А згодом надіслав своє фото з дарчим написом і невеличким нотним автографом — декількома тактами того таки романсу. Незабаром дебютом Ксенії Держинської на концертній естраді стало виконання романсів Сергія Рахманінова на музичному ранку Російського музичного товариства в Києві. Це право співачка отримала лише після повторного прослуховування: за клопотанням композитора її слухала ще й комісія Київського музичного училища на чолі з директором В. В. Пухальським¹.

Згодом К. Г. Держинська вирушила до Петербурга для занять вокалом із відомою російською співачкою, ученицею Поліни Віардо Оленою Тер'ян-Коргановою. А її довгоочікуваний дебют в опері відбувся в 1913 р. на сцені Сергієвського народного будинку в Москві в партії Марії в “Мазепі” П. І. Чайковського. Невдовзі в неї з'явилася нагода виявити своє українство: 27 листопада 1915 р. К. Г. Держинська співає Одарку в спектаклі “Запорожець за Дунаєм”, влаштованому на сцені Большого театру на користь “Комітету притулку для старих і позбавлених здібності до праці артистів Московських імператорських театрів та їхніх сімейств”. Партію Карася тоді виконував Платон Цесевич, Андрія — Іван Алчевський, про якого співачка згодом залишила спогади [5; 6, с. 129]. Окрім того, Ксенія Держинська охоче включала до свого концертного репертуару українські пісні та романси [7]. У лютому 1917 р. у Большому театрі співачка вперше та єдиний раз співала з Ф. І. Шаляпіним — це був її дебют у партії Єлизавети Валуа в прем'єрі “Дона Карлоса” Джузепе Верді, яку Федір Шаляпін поставив як режисер [8, с. 115; 9]. Утім, вистава пройшла лише раз. Згодом Шаляпін запрошував К. Г. Держинську до роботи в запланованій, але не здійсненій власній постановці “Русалки” О. С. Даргомижського [10, с. 62].

Ще раз на батьківщину Ксенія Георгіївна повернулася лише в 1918–1920 рр., коли їй вперше й востаннє судилося на більш-менш постійній основі виступати на сцені Київської опери. Серед її виступів, відзначених пресою, можна згадати “Аїду” Джузепе Верді [11; 12, с. 184–185]. Цікавим

---

¹ Пухальський В.В. (1848–1933) — російський і український піаніст, композитор і педагог. За його активної участі 1913 р. Київське музичне училище перетворили на консерваторію.

видається той факт, що саме на той час театр тимчасово очолював Леонід Собінов — кумир її юності, який багато в чому вплинув колись на вибір дівчиною життєвого шляху [13, с. 580]. Про своє перебування в Києві співачка згадує в мемуарному малюнку про концертмейстера Болеслава Яворського, з яким готувала камерну програму [14] та дала сольний концерт навесні 1920 р. Виступ відбувся в залі тодішньої будівлі Київської консерваторії, у програмі значилися твори П. І. Чайковського, М. А. Римського-Корсакова, С. В. Рахманінова. Тоді в Києві не здійснилася давня мрія К. Г. Держинської — заспівати на одній сцені з Л. В. Собіновим. Уславлений тенор став її партнером лише через три роки, коли на сцені Большого театру співав із нею в “Лоенгріні” Ріхарда Вагнера (Ксенія Держинська виконувала партію Ортруди). Попри сусідство на імператорських і київській сценах, такий довгий шлях до мети був неминучим, адже в оперному репертуарі драматичне сопрано та ліричний тенор перетинаються вкрай рідко. І лише рішення Л. В. Собінова виконувати партію Лоенгріна сприяло тому, що К. Г. Держинська нарешті стала його партнеркою по виставі. Загалом протягом життя вона проспівала 25 партій у 1044 оперних спектаклях. Зокрема, співала в чотирьох вагнерівських операх, а це вже чимало говорить про будь-яку російську співачку. Довелося їй співати й разом із легендарним вагнерівським тенором Іваном Єршовим у Ленінграді, спогадами про це вона згодом ділилася з автором монографії про цього співака А. Я. Гозенпудом² [15].

Саме Ксенія Держинська 1926 р. першою з радянських співачок виступила на сцені паризької Гранд-Опера: співачка взяла участь у концертному виконанні опери М. А. Римського-Корсакова “Сказання про невидимий град Кітеж і діву Февронію” під орудою уродженця Херсона, диригента Еміля Купера із залученням сил Большого театру, виконавши заголовну партію (у деяких джерелах паризьке виконання “Кітежа” помилково назване “постановкою”). Тоді ж говорили, що Бруно Вальтер у майбутній берлінській постановці “Пікової дами” бажає бачити в партії Лізи лише К. Г. Держинську й нікого іншого. Та сталінщина набирала обертів, і про будь-які закордонні ангажементи довелось забути назавжди, хоча з перших кроків співачки було зрозуміло, що її охоче запрошували б кращі театри світу.

Не відомо, чи вступала К. Г. Держинська в протиріччя із Системою. Імовірно, ні. Хоча достовірно ми знати про це не можемо, оскільки всі факти творчого життя оперних співаків сталінської доби ретельно лакувалися, а самі вони ніколи не залишали особистих записів щодо власних стра-

---

² Гозенпуд А. Я. (1908–2004) — музикознавець, театрознавець, перекладач. Народився у Києві.

хів тощо. Та на користь Ксенії Георгіївни свідчить її виступ на Всесоюзній нараді з питань опери і балету в грудні 1946 р., опублікований у першому числі журналу “Советская музыка” за 1947 р. [16]. Ця нарада була одним із відгомонів сумно відомої жданівської постанови, після якої в СРСР гарячково вдалися до “наведення порядку” в усіх творчих цехах. Як правило, у промовах на подібних заходах радянських митців неодмінно був присутній “моральний компромат”. Але в словах Ксенії Держинської не було жодного слова проти колег. Усе сказане стосувалося прийомів вокального письма радянських композиторів, які створюють оперну музику. Жодного конкретного імені не названо, жодних викриттів. Лише виваженість щирого майстра своєї справи. А кожне зауваження, висловлене К. Г. Держинською, можна з легкою душею адресувати й сучасним українським композиторам. Ксенія Георгіївна, у силу вродженого аристократизму, певно, прийняла вимогу виступити на зборах як привід для серйозних професійних міркувань про те, наскільки точно відчують специфіку вокалу радянські композитори, наскільки вони знають голоси, наскільки їхня вокальна музика зручна для виконання. Згодом, у своїй “історичній” промові навіть А. О. Жданов визнав, що: “до критичних зауважень, висловлених тов. Держинською... необхідно поставитися з повною увагою”.

Фотографія зафіксувала професора К. Г. Держинську також за кафедрою консерваторської конференції, присвяченої “одностайній підтримці” сумно відомої постанови ЦК ВКП(б) від 10 лютого “Про оперу “Велика дружба” В. Мураделі”. Кокетлива хутряна пелерина, окуляри в тонкій металевій оправі, ідеально розкладені все ті ж “гімназичні” кучерики (проте, вже сиві), слов’янська м’якість і округлість рис. Навіть на трибуні совдепівських офіційних зборів вона виглядала як шляхетна пані, а не “лауреат Сталінської премії тов. Держинська”.

Окремо слід спинитися на джерелах про творчу долю Ксенії Георгіївни. На жаль, навіть статус “кремлівської прими” не забезпечив К. Г. Держинській достатнього та вичерпного висвітлення в літературі. Стаття про неї в одному з провідних зарубіжних видань енциклопедичного характеру (словнику Грова) містить неточності щодо переліку педагогів співачки та виконаних нею партій [17]. У Радянському Союзі була написана лише одна крихітна популярна монографія “К. Г. Держинская” (М., 1952) Є. Грошевої, що вийшла за рік по смерті співачки в серії “Мастера Большого театра” [18] та низка статей цієї самої авторки [10; 18]. Окремі факти біографії Ксенії Держинської містять нечисленні спогади про неї колег по оперній сцені [1; 19, с. 120; 20]. Цікаві спроби проаналізувати інтерпретації К. Г. Держинської з погляду теорії та історії музичного виконавства міс-

---

тяться в статті Н. Казанського та В. Яковлєва [21]. Сама співачка залишила після себе чимало листів, що не лише являють собою приватний описовий документ про її блискучу кар'єру, а є, по суті, повноцінною працею по вокальній педагогіці. Оскільки сестра співачки Тетяна була педагогом вокалу, Ксенія Георгіївна ділилася з нею власними спостереженнями та враженнями, пов'язаними зі своїм навчанням (зокрема, від уроків з Оленою Тер'ян-Коргановою та відомою австрійською співачкою чеського походження Матильдою Маллінгер³). Окремі витримки з того листування, опубліковані на сторінках згаданої книги, настільки захоплюють і відрізняються таким суттєвим конкретним викладом, що починаєш шкодувати про їхню недоступність для сучасного читача в повному обсязі. Так, одним із найцінніших педагогічних принципів Матильди Маллінгер К. Г. Держинська називає трактування головного тону як запоруки довготривалості та "вічної молодості" голосу. Якби такий погляд на вокальну педагогіку панував на перших етапах навчання Ксенії Георгіївни, коли співачка помилково вважалася володаркою меццо-сопрано, вона б уникла ризику внаслідок педагогічної помилки замість драматичного сопрано залишитися з посереднім меццо-сопрано. Натомість, К. Г. Держинська стала володаркою не просто лірико-драматичного сопрано (таке визначення передбачає певну обмеженість і повну недоступність суто драматичного репертуару), а сопрано драматичного й лірико-драматичного водночас. Недарма, саме вона стала першою виконавицею партії Турандот у Большому театрі.

Низка друкованих праць самої К. Г. Держинської присвячена проблемам вокальної педагогіки [22; 23, с. 6; 24]. Інші її виступи в пресі були дуже епізодичними й вирізнялися не надмірною, а вкрай поміркованою схильністю до славослів'я на адресу Системи. Це відчувається, зокрема, у короткій газетній замітці, що з'явилася невдовзі після присвоєння співачці звання народної артистки СРСР у неспокійному 1937 р. [25], у некролозі А. В. Неждановій, який окрім К. Г. Держинської підписало ще кілька артистів [26]. Загалом, повна бібліографія виступів співачки в пресі та інших друкованих виданнях досі не наведена в жодному із джерел, за винятком книги "Хто писав про музику" Г. Б. Бернандта та І. М. Ямпольського (М., 1971) [27, с. 272], та й там вона невичерпна й неточна.

Скласти повну дискографію Ксенії Держинської поки що теж проблематично, оскільки всі її нечисленні записи виходили в СРСР на платівках 78 обертів на хвилину. На щастя, у запису залишилися фрагменти виконання

---

³ Маллінгер М. (1847–1920) — народилася у Загребі, дебютувала в Мюнхені в 1866 р. Приїздила з гастролями до Росії.

співачкою однієї з найскладніших партій російського оперного репертуару для драматичного сопрано — партії Ярославни в опері О. П. Бородіна “Князь Ігор”, яка вважалася однією з кращих робіт К. Г. Держинської⁴. Вона наспівала Аріозо Ярославни та сцену з Володимиром Галицьким (Галицький — О. С. Пирогов, диригент — О. Ш. Мелік-Пашаєв), Плач Ярославни та дуєт із Ігорем (Ігор — О. Й. Батурін, диригент — Л. П. Штейнберг⁵) [28, с. 262–263]. Для радіо було також здійснено повний запис партії Лізи в опері П. І. Чайковського “Пікова дама” з колективом Большого театру (Герман — Н. С. Ханаєв, диригент — С. А. Самосуд)⁶.

Під час Великої вітчизняної війни Держинська стала лауреатом Сталінської премії (1943), а в 1948 р. завершила кар’єру, вже будучи професором. Її ім’я носить 54-й клас Московської консерваторії, окремі москвичі дотепер пам’ятають, що в одному з будинків колишнього Старо-Пименовського провулку жила сама Ксенія Держинська. І лише на її батьківщині в Києві ніщо не нагадує про співачку. І навіть найдопитливіші філофоністи не завжди можуть почути її голос, бо записів К. Г. Держинської залишилося мало й вони ніколи не перевидавалися на сучасних носіях.

1. *Москалець, О.* Слава і забуття “золотого сопрано” [Текст] / О. Москалець // Дзеркало тижня. – 2005. – № 2. – С. 17.
2. *Весь Киев* [Текст] : Адресная и справочная книга на 1909 г. – К. : изд-во С. М. Богуславского, 1909. – 98, XXI с.
3. *Бронфин, Е.* Александр Вячеславович Оссовский [Текст] : очерк жизни и творческой деятельности / Е. Бронфин. – М. : Сов. композитор. – 1960. – 64 с.
4. *Оссовский, А.В.* С. В. Рахманинов [Текст] / А. В. Оссовский // Воспоминания о Рахманинове / сост., ред., примеч. и предисл. З. Апетян. – 3-е изд. – Т. 1. – М. : Музыка. – 1967. – С. 372–418.
5. *Держинская, К. Г.* Чайковский в моей жизни [Текст] / К. Г. Держинская // Чайковский и театр : статьи и материалы / под ред. А. И. Шавердяна. – М. ; Л. : Искусство, 1940. – С. 203–210.
6. *Держинська, К. Г.* Спогади про мого партнера [Текст] / К. Г. Держинська // Алчевський І. Спогади, матеріали, листування / Іван Алчевський ; вступ. ст., упоряд. та прим. І. Лисенка, К. Милославського. – К. : Муз. Україна, 1980.
7. *Держинська Ксенія Григорівна* [Текст] // Лисенко І. М. Словник співаків України / [ред. Л. Мокрицька, Т. Качалова]. – К. : Рада, 1997. – С. 87.
8. *Летопись жизни и творчества Ф. И. Шаляпина* [Текст] : в 2-х кн. Кн. 2 / сост. Ю. Котляров, В. Гармаш. – Л. : Музыка, 1985. – 312 с.

---

⁴ Художник М. В. Нестеров окрім великого олійного портрету Ксенії Георгіївни зробив ще й малюнок, де зобразив співачку саме в образі Ярославни.

⁵ Із Л. П. Штейнбергом співачка готувала партії ще під час перебування в Києві влітку 1913 р.

⁶ Щоправда, цей запис є настільки малодоступним, що існувало навіть помилкове припущення, що він не зберігся [10, 69].

9. Сахновский, Ю. “Дон Карлос” [Текст] / Ю. Сахновский // Рус. слово. – 1917. – 11 февр.
10. Грошева, Е. Золотое сопрано Большого театра [Текст] / Е. Грошева // Мастера сов. оперной сцены. – Л. : Музыка, 1990. – С. 41–74.
11. Шипович, Н. А. Городской театр [Текст] : открытие сезона / Н. А. Шипович / Последние новости. – 1919. – 14 окт.
12. Шипович, Н. А. Музыкальная жизнь Киева [Текст]: собр. ст. : в 2-х т. / Н. А. Шипович ; сост. В. В. Кузик, В. П. Кубышкин. – К., 1990. – Т. 2 : Музыкальный театр. – 328 с.
13. Собинов, Л. В. Письма [Текст] / Л. В. Собинов. – М. : Искусство, 1970. – Т. 1. – 792 с.
14. Держинская, К. Г. Имя, которое я вспоминаю с благодарностью [Текст] / К. Г. Держинская // Яворский Б. Воспоминания, статьи и письма / Б. Яворский ; под общ. ред. Д. Шостаковича. – М. : Музыка, 1964. – Т. 1. – С. 77–81.
15. Гозенпуд, А. Иван Ершов [Текст] : жизнь и сценическая деятельность : [исследование] / А. Гозенпуд. – Л. : Сов. композитор, 1986. – 304 с.
16. Держинская, К. Г. [Выступление на Всесоюзном совещании по вопросам оперы и балета] [Текст] / К. Г. Держинская // Сов. музыка. – 1947. – № 1. – С. 49.
17. Yampol'sky, I. M. Derzhinskaya, Xenia Georgievna [Text] / I. Yampol'sky // The New Grove Dictionary of Music and Musicians : [in 20 vol.] / ed. by S. Sadie. – London : Macmillan Publishers Ltd., 1980. – Vol. 5. – P. 384.
18. Грошева, Е. К. Г. Держинская [Текст] / Е. К. Грошева. – М. : Гос. муз. изд-во, 1952. – 124 с. – (Мастера Большого театра).
19. Лемешев, С. Путь к искусству [Текст] / С. Лемешев. – М. : Искусство, 1982. – 312 с.
20. Максакова, М. Рядом с Держинской [Текст] / М. Максакова // Сов. музыка. – 1964. – № 2. – С. 89–92.
21. Казанский, Н. Исполнительское мастерство К. Г. Держинской [Текст] / Н. Казанский, В. Яковлев // О музыкальном исполнительстве : сб. статей / под ред. Л. С. Гинзбурга, А. А. Соловцова. – М. : Гос. муз. изд-во, 1954. – С. 279–310.
22. Держинская, К. Г. Воспитание вокалиста [Текст] / К. Г. Держинская // Сов. искусство. – 1937. – № 29. – С. 31–34.
23. Держинская, К. Г. Вступительное слово на открытии научно-творческой сессии памяти С. И. Танеева [Текст] / К. Г. Держинская // С. И. Танеев и русская опера : сб. статей / под ред. И. Ф. Бэлза. – М. : Всерос. театр. о-во, 1946. – 168 с.
24. Держинская, К. Г. На Всесоюзной конференции вокалистов [Текст] / К. Г. Держинская // Сов. музыка. – 1940. – № 3. – С. 77–80.
25. Держинская, К. Г. Радостно петь [Текст] / К. Г. Держинская // Музыка. – 1937. – № 27 [6 ноября]. – С. 7.
26. Обухова, Н. Антонина Васильевна Нежданова [Текст] : [некролог] / Н. Обухова, К. Держинская, Н. Голованов и др. // Сов. искусство. – 1950. – 27 июня.
27. Бернандт, Г. Б. Кто писал о музыке [Текст] : био-библиогр. сл. : в 4 т. / Г. Б. Бернандт, И. М. Ямпольский. – М. : Сов. композитор, 1971. – Т. 1. – 356 с.
28. Каталог грампластинок [Текст] / сост. И. Ф. Фурман. – М. ; Л. : изд-во Наркомхоза РСФСР, 1940. – 568 с.

Вадим Ігорович МЕНЖУЛІН,
доцент, докторант кафедри філософії та релігієзнавства
Національного університету “Києво-Могилянська академія”,
кандидат філософських наук (Київ)

FREUD В УКРАЇНІ: ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ У СВІТЛІ БІОГРАФІЇ

Автор намагається знайти найбільш коректну українську транслітерацію прізвища засновника психоаналізу, виходячи як із мовних норм, так і з біографічних даних.

Ключові слова: Зігмунд Фрейд, Україна, біографістика, психоаналіз, мовна норма.

The author researches the most correct Ukrainian transliteration of the surname of the founder of psychoanalysis basing on language norms as well as on biographic data.

Key words: Sigmund Freud, Ukraine, biographistics, psychoanalysis, language norm.

Автором сделана попытка найти наиболее коректную украинскую транслитерацию фамилии основателя психоанализа, исходя как из языковых норм, так и из биографических данных.

Ключевые слова: Зигмунд Фрейд, Украина, биографистика, психоанализ, языковая норма.

Серед численних проблем, що стоять перед сучасними вітчизняними інтелектуалами, не останнє місце посідають ускладнення, пов’язані з введенням точної української транслітерації імен і прізвищ видатних іноземців. Одним із таких каменів спотикання, на мою думку, є написання прізвища засновника психоаналізу. Так, у нещодавно виданому “Філософському енциклопедичному словнику” визнаються можливими два варіанти українського написання — *Фройд* та *Фрейд* [19, с. 691]. В іншому енциклопедичному виданні новітніх часів прізвище геніального мислителя транслітерується лише як *Фройд* [18, с. 1441], але назва заснованої ним течії передається як *фрейдизм* [18, с. 1440]. У капітальній праці видатного українського історика психології В. А. Роменця окремих розділ присвячено спадщині З. Фрейда [17], однак, скажімо, перекладач виданого того самого року українського варіанту “Вступу до психоаналізу” приписав авторство цієї праці З. Фройд [20].

Отже, остаточної визначеності немає, але певна тенденція все таки простежується. З кожним роком усе більше вітчизняних гуманітаріїв схиля-

---

ються до думки, що транслітерація “Фрейд” є слідуванням “чужому” (радянсько-російському) зразкові. Це припущення доповнюється дуже солідним лінгвістичним зауваженням, згідно якого український варіант цього прізвища має орієнтуватися не на російський переклад, а на звучання мовою оригіналу. Останньою в даному разі визнається *німецька*, якою, як слушно зазначають її знавці, прізвище засновника психоаналізу звучить, звучало й буде звучати *Фройд*. Таким чином, лінгвістичні аргументи, як це нерідко буває, виявляються щільно пов’язаними з геополітичними. *Фрейд* асоціюється із темним радянським минулим, натомість *Фройд* — із світлим європейським майбутнім. Відтак, за таких умов писати й говорити про *Фрейда* стає все більш немодно. Його явно затьмарює більш “модерновий” *Фройд*. Не виключено, однак, що від такої моди сам безстрашний піонер несвідомого, перефразуючи назву одного зараз дуже модного українського роману [14], міг би й заплакати. Чому саме, — спробую пояснити нижче.

На мою думку, уявлення, згідно з яким російськомовна традиція психоаналізу (та відповідна транслітерація прізвища його засновника) — радикально чужа для України, є дещо короткозорим. Визначаючи російськомовний психоаналіз за суто “іноземний”, ми тим самим суттєво збіднюємо власне культурне минуле. Річ у тім, що історія *психоаналізу в Україні* абсолютно немислима без врахування досвіду видатних російськомовних психоаналітиків¹. Більше того, коли б хтось справді хотів просто скопіювати російськомовний варіант, то “точним” українським варіантом для нього було б зовсім не “Фрейд”, а “Фрейд”. Українське написання (*Фрейд*) лише візуально здається ідентичним російському (*Фрейд*). Читаються ці два варіанти по-різному — *Фрейд* та *Фрейд* відповідно. Однак справа далеко не лише в цьому. Якщо суперечка зводиться виключно до вибору між: 1) продовженням традиції українських психоаналітиків, які писали російською,

---

¹ Усього лише за декілька років після народження психоаналізу (традиційно цей факт пов’язують із публікацією фундаментальної праці Freud’a “Тлумачення сновидінь”, що відбулася у Відні у 1900 р.) в Одесі з’явився центр розвитку цього новаторського напрямку в психології та медицині. Загалом на території України в перші декади ХХ ст. з’явилася ціла низка талановитих і високопрофесійних психоаналітиків. З деякими з них батько психоаналізу контактував особисто та навіть пов’язував із їхньою діяльністю майбутнє свого вчення. Так, 1911 р. одеський психоаналітик Леонід Дрознес привіз на лікування до Відня 24-річного випускника Одеського університету Сергія Панкєєва. Цей чоловік — під іменем “Людина-вовк” — став одним із найвідоміших пацієнтів Freud’a. Саме на цей випадок Фрейд і його послідовники посилалися та продовжують посилатися як на класичний приклад ефективності їхнього методу психотерапії. Багато інформації щодо раннього українського психоаналізу (як російськомовного, так й україномовного) можна знайти в збірці “История психоанализа в Украине” [13].

або 2) слідуванням власне нормам українського правопису, то на тлі сучасних суспільних процесів (стрімке зростання української національної самосвідомості) варто, зрозуміла річ, зробити вибір на користь другого варіанту.

Так ми й зробимо — тобто, будемо писати та вимовляти прізвище засновника психоаналізу саме так, як вимагають норми української мови.

У випадку із транслітерацією іншомовних імен власних українська мова тяжіє до фонетичного підходу — пишеться таким чином, щоб український варіант звучав якомога ближче до звучання мовою оригіналу². Отже, якщо йдеться про *німецькомовне* прізвище *Freud*³, то українською його справді слід вимовляти та писати як *Фройд*, оскільки німці вимовляють цю комбінацію літер саме так. Та чи є німецька мова в даному випадку *мовою оригіналу*? Чи з неї ми мусимо перекладати це прізвище? Я вважаю, що це зовсім не так беззаперечно, як виглядає з першого погляду. Придивімося уважніше до окремих біографічних деталей.

Батьки хлопчика на ім'я Сигизмунд Шломо Freud, який з'явився на світ 6 травня 1856 р. у місті Фрайберг (нині — Пршибор, Чехія), були родом із Галичини. Батько — Якоб Freud — народився 1815 р. у місті Тисмениця Івано-Франківської області та провів там перші 25 років свого життя. Тисмениця у ті часи була багатоетнічним містом, де мешкали поляки, євреї та українці. У Тисмениці Якоб Freud уперше одружився і саме там дав життя двом старшим братам майбутнього засновника психоаналізу — Еммануелю та Філіпу. Однак, українське коріння цієї родини простягається значно глибше. Виявляється, що протягом багатьох поколінь Freud'и мешкали в місті Бучач на Тернопільщині. А до Тисмениці дідусь майбутнього віденського генія Соломон Freud переїхав заради продовження освіти. На відміну від свого сина, Соломон Freud залишився у Тисмениці назавжди.

Амалія (Малка) Натансон (1835–1930) — матір видатного психолога — також родом із України. Багато біографів її сина вживають стосовно неї вираз “гарненька галичанка”, адже Амалія народилася у місті Броди на Львівщині. До речі, за припущеннями українських істориків психоаналізу,

---

² Це положення само по собі є досить спірним. Так, як зазначив у бесіді з автором даної статті відомий український логік, доктор філософських наук Я. Шрамко, якщо слідувати фонетичній моделі до кінця, назви таких американських міст, як, скажімо, Чикаго та Нью-Йорк, доведеться транслітерувати як Шикаго та Ну-Йорк відповідно. Детальне вивчення цього питання виходить за межі нашої компетенції. Фонетичну модель транслітерації іноземних імен власних ми розглядаємо у даній статті як таку, що є домінуючою в колах сучасних українських перекладачів іноземної філософської та гуманітарної літератури.

³ Саме так пишеться прізвище засновника психоаналізу німецькою.

в Львівській області й досі можуть проживати родичі Амалії Натансон. А сама вона перед тим, як переїхати до Відня, жила в Одесі. Більше того, до столиці Австро-Угорщини Натансони перебралися не у повному складі: в Одесі залишилися два брати Амалії й, можливо, їхні нащадки проживають там і досі. Коли Freud'у було 27 років, його батько здійснив спробу заснувати в Одесі власний бізнес. Пізніше, коли Freud уже став відомим лікарем, він продовжував підтримував контакти з численними родичами, що залишилися в різних кутках нинішньої України (не тільки на Одещині та Галичині, а й на Житомирщині)⁴.

Отже, чому, перекладаючи прізвище *єврея*, який сам народився на території теперішньої *Чехії*, а його батьки — на території теперішньої *України*, ми маємо слідувати німецькому зразкові? Адже йдеться про сім'ю, рідною для якої була зовсім не німецька, а мова *ідиш*. Мати творця психоаналізу розмовляла цією мовою все своє життя, зокрема всі ті сімдесят чотири роки, впродовж яких поряд із нею зростав, дорослішав і старів її геніальний син. Слід наголосити, що йдеться зовсім не про “діалект” німецької, як іноді кажуть деякі германофіли, а про одну з рівноправних германських мов, досить давню та розвинену. За нормами цієї мови дане прізвище має вимовлятися саме як *Фрейд*, а не *Фройд*⁵.

Основний контраргумент, який висувають у зв'язку з вищесказаним захисники транслітерації “Фройд”⁶, можна сформулювати наступним чином: Добре, на приватному рівні йдеться про вихідця з ідишмовного середовища. Та до світової науки він увійшов не стільки як хлопчик із єврейської родини, а насамперед як автор численних праць, доповідей, листів, що були написані німецькою мовою. Його приватне життя

---

⁴ Див.: [22, с. 270]

⁵ З виданого Оксфордським університетом словника, в якому пояснюється етимологія деяких поширених у США прізвищ, дізнаємося, що носіями прізвища Freud можуть бути як німці, так і євреї. У німців воно походить від слова *Freud(e)*. В цьому випадку прізвище насправді має вимовлятися як *Фройд*. Однак у євреїв (ашкеназів) це прізвище походить не від *Freud(e)*, а від ідишмовного імені Freyde. Тому єврейське прізвище власне єврейською мовою (ідиш) має вимовлятися як *Фрейд*! (Див.: <http://www.answers.com/topic/freud-2>)

⁶ Скажімо, мій колега та приятель, автор майстерних українських перекладів цілої низки класичних філософських праць, доцент кафедри філософії Національного університету ім. Т. Г. Шевченка Вахтанг Кебуладзе. Значною мірою дана стаття є результатом моїх тривалих дискусій із вельмишановним паном Вахтангом. Безпосереднім поштовхом до її написання стало обговорення української транслітерації прізвища батька психоаналізу на семінарі з психоаналітичної термінології, що відбувся у межах проекту “Лабораторія наукового перекладу” у Міжнародному фонді “Відродження” 19 травня 2007 р. Модератором семінару був В. Кебуладзе, доповідачем — автор даної статті, експертами — Валерія Андрієвська (науковий співробітник Інституту психології АПН України), Ольга Кочерга (член Фахової термінологічної комісії Інституту стандартизації та сертифікації при Держстандарті України), Світлана Уварова (директор Інституту глибинної психології, Київ).

може бути цікавим хіба що для родичів, тоді як науковці мають зосередитися на тому, що він робив саме як науковець. Отже, його прізвище має читатися за стандартами мови, користуючись якою він набув все-світньої слави саме як науковець.

Частково це заперечення має рацію. Справді, наш герой навчався своїй професії та будував власну офіційну кар'єру, спілкувався із колегами-співвітчизниками й писав свої численні твори німецькою мовою. Та чи обмежується ідентичність людини її професійною діяльністю? Якщо так, тоді, зрозуміло, у випадку із прізвищем засновника психоаналізу варто зробити вибір на користь суто німецького прочитання — *Фройд*. Цінність цього умовиводу дещо послаблює той факт, що в країні, в якій він робив власну професійну кар'єру (Австро-Угорщина, згодом — Австрія), поряд із літературною німецькою досить популярним є її місцевий діалект, за яким його прізвище, знову-таки, звучить ближче до *Фрейд*, ніж до *Фройд*.

Але “австрійський діалект” — далеко не останній аргумент проти варіанту “Фройд”. Ще раз: чому розмірковуючи стосовно такого важливого параметру ідентичності особистості, як її прізвище, ми мусимо брати до уваги виключно її професійну діяльність, ігноруючи її сімейну традицію, тобто історію власне її *фамілії*? Адже своє прізвище засновник психоаналізу отримав зовсім не разом із дипломом про закінчення Віденського університету та навіть не від своїх німецькомовних колег і читачів. Прізвище він отримав від батька, дідуся, прадідуся та решти пращурів, які впродовж багатьох поколінь говорили мовою ідиш. Так, впродовж майже всього свого життя (особливо — у своїй професійній діяльності) їхній геніальний нащадок користувався здебільшого мовою титульної народності цієї імперії, підданам якої йому судилося бути. Однак, якщо визнати мову такого типу (тобто мову титульної народності імперії) за визначальну при транслітерації прізвищ усіх підданих цієї імперії, тоді, скажімо, прізвище людини, іменем котрої названо головний Національний університет України, доведеться писати не Шевченко, а Шевчєнко. Річ у тім, що саме так прізвище геніального Кобзаря читається титульною мовою імперії, підданам якої він був. Саме російською мовою Тарас Григорович написав значну кількість своїх прозаїчних творів, та на цій підставі нікому з тих, що пишуть українською, навіть в голову не приходить називати його Тарасом Шевчєнко. Всім зрозуміло, наскільки образливо буде звучати “суто російське” прочитання прізвища пророка української незалежності.

Що ж стосується засновника психоаналізу, тут чомусь спрацьовує абсолютно інша логіка. Його у нас традиційно ідентифікують насамперед як

австрійця⁷, після чого майже автоматично зараховуючи до представників німецькомовної культури. Тим самим свідомо або мимоволі відтворюється сумна імперська логіка — ігнорувати, репресувати чи навіть винищувати культурні відмінності представників національних меншин.

Є серйозні підстави вважати, що однією з найсильніших культурно-психологічних травм, що їх зазнав майбутній засновник психоаналізу ще у дитинстві, була саме необхідність відмовитися від мови батьків (ідиш) на користь мови імперії (німецької). Суто імперське визнання ідиш нижчою у порівнянні з німецькою призвело до того, що майбутній видатний психолог із раннього віку змушений був приховувати свою у ній обізнаність. У зрілі роки він неодноразово публічно заявляв, що абсолютно не знає ідиш, тоді як у приватних листах до одноплемінників час від часу вживав слова з мови свого дитинства [12, с. 69]. Аналізу того, як ця фундаментальна репресія позначилася на всьому житті батька психоаналізу, присвячено спеціальне дослідження [5; 11].

Аналогічної репресії зазнала і його глибока обізнаність у єврейській духовній традиції. Глибину юнацької травми та масштаби її маскуваня у зрілому віці дають змогу оцінити дослідження рукописних матеріалів, що зберігаються в архівах бібліотеки Конгресу США. Автор одного з таких досліджень (Б. Гуднік) зміг документально довести те, що засновник психоаналізу у своїх публічних виступах рішуче заперечував, а саме, — той факт, що у дитячі та юнацькі роки він систематично навчався юдаїці (як у школі, так і вдома). На думку Гудніка, в атмосфері антисемітизму, що панував у Австрії за часів формування психоаналізу, тільки приховування своєї специфічної єврейської освіченості могло дати змогу авторові цього вчення презентувати себе як “чистого вченого” [4]. Якщо б засновник психоаналізу спромігся *повністю* витіснити у несвідоме ці небажані, але дуже вагомні елементи власної біографії, тим самим йому вдалося б спростувати одне з фундаментальних положень власного вчення. Та цього не трапилося. Останні роки життя наш герой майже повністю присвятив зовсім не розробці космополітичної науки або прославленню німецької культури, а вивченню витоків *єврейської ідентичності*. Символом цього фундамен-

---

⁷ Так, у згадуваній вище статті у “Філософському енциклопедичному словнику” про засновника психоаналізу говориться як про *австрійського* психіатра, психолога та філософа, натомість про його єврейство не згадується жодного слова [19, с. 691]. Мусимо визнати, що традицію розглядати нашого героя насамперед як австрійця, відводячи його єврейство на другий план, суто українською не назвеш. Аналогічна настанова була поширена й на Заході – приблизно з 1920-х по 1950-ті рр. Усвідомлення того, що у формуванні цієї унікальної постаті величезну роль відігравали різноманітні єврейські компоненти, стало поширюватися лише із середини ХХ ст. (див.: [8]).

тального повороту стала його остання велика праця — “Мойсей та монотеїзм” (1939)⁸.

Наведені факти — зовсім не якісь дрібні індивідуально-біографічні деталі. По-перше, у гуманітаристиці, на відміну від точних наук, індивідуальне (ідеографічне) відіграє принаймні не меншу роль, ніж універсальне (нотетичне). По-друге, слід мати на увазі, що в даному конкретному (я б навіть сказав — унікальному!) випадку йдеться зовсім не про якусь нікому не відому людину, яка наприкінці життя в особистому порядку зацікавилася історією народу, до якого належали її предки. Навпаки, йдеться про одного з найвидатніших синів цього народу. І це ще не все. У нашому випадку йдеться також про величезну катастрофу в історії цього народу — катастрофу, однією з жертв якої стала людина, прізвище якої українською мовою має писатися та читатися як *Фрейд*.

Саме так — Фрейд. Це стає абсолютно зрозумілим, як тільки, на додаток до вже сказаного, ми пригадаємо той сумний історичний факт, що цьому німецькомовному вченому єврейського походження довелося стати безпосереднім свідком початку Голокосту. Про те, наскільки тяжко далися Фрейдіві місяці, проведені ним у нацифікованому Відні (після горезвісного “приєднання” Австрії до нацистської Німеччини 1938 р.), відомо з багатьох джерел⁹. Багато написано також і про нацистську політику щодо психоаналізу як такого, тобто про те, як гітлерівці “зачищали” “арійську психотерапію” від “шкідливого єврейського елементу”. Так, нещодавно вийшла книжка із дуже виразною назвою — “Смерть “єврейської науки”. Психоаналіз у Третньому Райху” [3]. У травні 1933 р. студенти та професори берлінського університету імені Фрідріха Вільгельма (з 1945 р. перейменованого у Гумбольдтівський університет), співаючи патріотичні пісні у супроводі духових оркестрів штурмових загонів НСДАП, урочисто спалили на площі перед університетом двадцять тисяч книжок, серед яких, зрозуміло, були й праці засновника “єврейської науки” [3, с. 85]. Самого Фрейда, якби він залишився на німецькомовній “батьківщині”, очікувала аналогічна доля, однак всесвітня слава та впливові шанувальники врятували його від цього. Фрейду вдалося емігрувати та померти на свободі — в Британії. Проте чотирьом його сестрам судилося інше: вони потрапили до нацистських концтаборів і були знищені. “Фрейду пощастило, що він помер, не

---

⁸ Про величезне значення цього факту в контексті з’ясування справжньої національно-культурної ідентичності засновника психоаналізу говорять автори багатьох досліджень. Думка про те, що написання “Мойсея” символізувало вистраждане повернення його автора до своїх найглибших корінь, є центральною, наприклад, у наступній праці: [9].

⁹ Так, цій темі присвячено спеціальну главу в біографії Фрейда, що її написав його особистий лікар Макс Шур [21, с. 493–501].

дізнавшись про те, яким буде кінець його сестер, — пише його біограф. — Адольфіна померла від голоду в концтаборі у Терезенштадті (Theresienstadt), тоді як інші три сестри [Роза, Пауліна та Марія] були вбиті — ймовірно, в концтаборі Аушвіц — 1942 року” [2, с. 649].

Та у Фрейда й без того було досить розуму та досвіду, щоб задовго до цих жахливих подій відчути себе дуже далеким від мейнстріму країни, в якій він жив. У цьому контексті стає цілком зрозумілим, чому, говорячи в останні роки життя про власну ідентичність, Фрейд згадав багато її складових, але стосовно німецької мови промовчав: “Я ніколи не збирався бути кимось іншим, ніж тим, ким я є, тобто євреєм з Моравії, чий батьки прийшли з австрійської Галичини” [2, с. 597]. Як переконливо показує один із сучасних дослідників рукописної спадщини засновника психоаналізу, Фрейд почав активно дистанціюватися від німецької ідентичності та висловлюватися на користь фундаментальних єврейських цінностей одразу, як тільки з’явилися перші симптоми поширення нацизму. Ще 1923 р. він порадив євреям відвернутися від німців, не мати з ними ніяких справ¹⁰, а дев’ятьма роками пізніше (тобто, за рік до приходу Гітлера до влади у Німеччині) висловив цю думку ще радикальніше: “Нехай залишиться на самоті цей покинутий Богом народ”¹¹. У даному контексті цілком логічним і дуже красномовним слід визнати той факт, що 1930 р. Фрейд увійшов до складу президії Інституту єврейських досліджень (YIVO, Yidisher Visnshaftlekher Institut), що був створений незадовго до того¹².

Мені здається, що з урахуванням вищесказаного, намагання встановити українськомовну транслітерацію прізвища засновника психоаналізу, засновуючись на тому, як це прізвище пишеться та читається німецькою, виглядає не тільки не дуже теоретично (історично або лінгвістично) обґрунтованим, а й таким, що є недоречним із практичного (етичного) погляду. Взагалі-то, ще з часів Канта відомо, що теоретичний розум мусить

---

¹⁰ А за п’ятнадцять років до того, намагаючись владнати конфлікт між двома своїми послідовниками (євреєм Карлом Абрахамом та німцем Карлом Густавом Юнгом), він діяв абсолютно протилежним чином, а саме — радив Абрахаму не ігнорувати Юнга, а, навпаки, виявляти до нього терплячість: “Будьте толерантним і не забувайте, що вам справді простіше слідувати моїм ідеям, ніж Юнгу, оскільки, по-перше, ви є абсолютно незалежним, а до того ж ви є ближчим до моєї інтелектуальної конституції внаслідок расової спорідненості, тоді як він, будучи християнином і сином пастора, шукає дорогу до мене лише всупереч величезному внутрішньому опорі” [10, с. 38]. До речі, дуже скоро сам Фрейд перестав бути толерантним і припинив стосунки з Юнгом. У свою чергу “син пастора” з часом опинився серед тих небагатьох психоаналітиків, які дали певні підстави для звинувачень у симпатіях до нацистської ідеології (стосовно розриву Фрейда з Юнгом див.: [15; 16, с.65–83]; стосовно звинувачень Юнга в антисемітизмі див., напр.: [7].

¹² Докладніше про співпрацю Фрейда з цим закладом див.: <http://www.cjh.org/freud/conference.htm>

підкорюватися вимогам розуму практичного та визнавати верховенство етичного виміру.

А що стосується безпосередньо питання “Фройд або Фрейд?”, то тут все ще простіше. Теоретичні доводи на користь Фройда, як виявляється, є досить амбівалентними, натомість етична перевага Фрейда є очевидною.

1. *Chasseguet-Smirgel, J.* A few remarks on Freud’s attitude to the Nazis, “Jo as Jew” [Text] / J. Chasseguet-Smirgel // *Revue internationale d’histoire de la psychanalyse*. – 1988. – № 1. – P. 13–31.
2. *Gay, P.* Freud. A Life for Our Time [Text] / P. Gay. – New York ; London : W.W. Norton & Company, 1988. – XX, 810 p.
3. *Goggin, J. E.* Death of “Jewish Science” [Text] : *Psychoanalysis in the Third Reich* / J. E. Goggin, E. B. Goggin – Western Lafayette, Indiana : Purdue University Press, 2001. – 242 p.
4. *Goodnick, B.* Jacob Freud’s birthday greeting to his son Alexander [Text] / B. Goodnick // *American Journal of Psychoanalysis*. – 1994. – № 54 (4). – P. 372–375.
5. *Kohn, M.* Freud Et Le Yiddish: Le Preanalytique [Text] / M. Kohn. – Paris : Christian Bourgois Editeur, 1982. – 378 p.
6. *Lurie, Yu.* Jews as a Metaphysical Species [Text] / Yu Lurie // *Philosophy*. – № 64. – P. 323–347.
7. Jung and the shadow of anti-Semitism [Text] / ed. by A. Maidenbaum. – Berwick, ME : Nicolas-Hays ; York Beach, ME, 2002. – 289 p.
8. *Miller, J.* Interpretations of Freud’s Jewishness, 1924–1974 [Text] / J. Miller // *Journal of the History of the behavioral sciences*. – 1981. – № 17 (3). – P. 357–374.
9. *Rice, E.* Freud and Moses [Text] : *The Long Journey Home* / E. Rice. – Albany, NY : The State University of New York Press, 1990. – 266 p.
10. The complete correspondence of Sigmund Freud and Karl Abraham, 1907–1925 [Text] / ed. by Ernst Falzeder. – London ; New York : Karnac, 2002. – XXXV, 626 p.
11. *Yeomans, F.* Review : Kohn M. Freud Et Le Yiddish [Text] : *Le Preanalytique // Psychoanalytic Quarterly*. – 1984. – № 53. – P. 612–614.
12. *Yerushalmi, Y. H.* Freud’s Moses : Judaism terminable and interminable [Text] / Y. H. Yerushalmi. – New Haven : Yale University Press, 1991. – XIX, 159 p.
13. История психоанализа в Украине [Текст] / сост. Л. И. Бондаренко, И. И. Кутько, П. Т. Петрюк. – Х. : Основа, 1996. – 360 с.
14. *Карпа, І. І.* Фройд би плакав [Текст] / І. І. Карпа. — Х. : Фоліо, 2004. – 238 с.
15. *Менжулин, В. І.* Мифологическая революция в психоанализе [Текст] / В. І. Менжулин. – К. : Наук. думка, 1996. – 114 с.
16. *Менжулин, В. І.* Расколдовывая Юнга [Текст] : от апологетики к критике / В. І. Менжулин. – К. : Сфера, 2002. – 207 с.

-
17. *Роменець, В. А.* Історія психології ХХ століття [Текст] : навч. посіб. для студ. вузів, що навч. за спец. “Психологія” / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – К. : Либідь, 1998. – 992 с.
  18. УСЕ [Текст] : Універсальний словник-енциклопедія / авт. текстів і пер. Б. Антонюк ; редкол. М. Попович (голова) та ін. – 2 вид., доп. – К. : ПВП “Всеуweitо”, 2001. – VII + 1575 с.
  19. Філософський енциклопедичний словник [Текст] / НАН України ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; редкол. В. І. Шинкарук (голова) та ін. – К. : “Абрис”, 2002. – 742 с.
  20. *Фройд, З.* Вступ до психоаналізу [Текст] : Лекції зі вступу до психоаналізу з новими висновками / З. Фройд ; пер. П. Тарашук. – К. : Основи, 1998. – 709 с.
  21. *Шур, М.* Зигмунд Фрейд [Текст] : життя и смерть / М. Шур ; пер. с англ. Л. А. Игоревського. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2005. – 527 с.
  22. *Эткинд, А.* Эрос невозможного. История психоанализа в России [Текст] / А. Эткинд. – СПб.: Медуза, 1993. – 464 с.

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА КРІЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІКИ

УДК 017.2 Шевченко Т.

*Таїсія Іванівна КІВШАР,
старший науковий співробітник
Інституту біографічних досліджень НБУВ,
доктор історичних наук, професор (Київ)*

ОСОБИСТЕ КНИЖКОВЕ ЗІБРАННЯ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Здійснено реконструкцію складу та змісту особистого книжкового зібрання Т. Г. Шевченка, яке він розпочав комплектувати в Києві, а згодом, заново продовжив на засланні та впродовж останніх років життя в Санкт-Петербурзі. Подано історіографію шевченківської бібліотеки. Досліджено долю “Тарасової книгарні” як першої української громадської бібліотеки Російської імперії в основу якої була покладена частина книжкового зібрання Т. Г. Шевченка.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, книжкові зібрання, “Тарасова книгарня”, україно-російські зв’язки.

The reconstruction of the content and the structure of the personal book collection of T.G. Shevchenko, which he started to collect in Kyiv, and then resumed in deportation and in the last years of his life in St. Petersburg. The paper reveals the historiography of “Tarasova knygharnya” (Taras’s bookstore) as the first Ukrainian public library Rosiyiskoy imperii, which was based on a part of T.G. Shevchenko’s book collection.

Key words: T.G. Shevchenko, book collections, “Tarasova knygharnya” (Taras’s bookstore), Ukrainian and Russian interconnections.

Осуществлена реконструкция состава и содержания личного книжного собрания Т. Г. Шевченко, которое он начал комплектовать в Киеве, а впоследствии, заново продолжил в ссылке и в течение последних лет жизни в Санкт-Петербурге. Подана историография шевченковской библиотеки. Исследована судьба “Тарасовой библиотеки” как первой украинской общественной библиотеки Российской империи, в основу которой была положена часть книжного собрания Т. Г. Шевченко.

Ключевые слова: Т. Г. Шевченко, книжные собрания, “Тарасовская библиотека”, украино-российские связи.

Вивчення складу та змісту, книгозбирання, книгозбирання та книгопоширення особистих бібліотек української інтелектуальної еліти, що становлять суттєвий пласт вітчизняної культури, є актуальною проблемою

історії бібліотечної справи, вирішення якої сприятиме розширенню та поглибленню розуміння соціальних функцій особистих бібліотек, їх ролі в розвитку суспільства та формуванні особистостей. Водночас, фізична або інтелектуальна реконструкція особистих книжкових колекцій сприяє вивченню наукових біографій українських достойників, їх духовного життя, кола спілкування, читацьких, загальноосвітніх і професійних інтересів.

У цьому контексті особливої ваги набуває реконструкція особистого книжкового зібрання Тараса Григоровича Шевченка, визначення його впливу на розвиток бібліотечної справи.

Першу згадку про особисте книжкове зібрання Тараса Шевченка знаходимо в документі “Рахуба Киянам книгаря Щербака про книгарню й запросини для дальшої послуги: ноябрь 1867 года”, де йдеться про утворення українською громадою С-Петербурга “Тарасової книгарні”, в основу якої була покладена частина книжкового зібрання Тараса Григоровича [6, од. зб. 492]. Цей документ було знайдено в Музеї В. В. Тарновського відомим шевченкознавцем В. Доманицьким, який висловив стурбованість із приводу невідомого на час публікації матеріалів (1907 р.) місця знаходження книжок, що належали Т. Г. Шевченкові [8]. У повідомленні шевченкознавця П. Зайцева вперше йшлося про кількісний склад книжок, що залишилися по смерті Кобзаря та про їхній опис, здійснений сучасниками [9].

У роки української революції 1917–1920 рр. посилювався інтерес до вивчення особистого книжкового зібрання Т. Г. Шевченка, наслідком чого стала праця А. Ніковського, який, на підставі вивчення “Щоденника” митця, відібравши всі згадки про книжки, авторів і твори, наведені в спогадах, спробував не лише укласти каталог особистої книгозбірні поета, а й опублікував його в 1917 р. на сторінках “Книгаря” під назвою “Бібліотека Т. Шевченка”. До каталогу автор увів біля 200 назв творів друку [16], не уникаючи певних неточностей, але, вперше порушивши проблему створення каталогу бібліотеки Шевченка. Такий підхід до бібліографічної реконструкції каталогів особистих бібліотек становить певний науковий інтерес і досі використовується дослідниками [10; 11; 19].

На початку 20-х років ХХ ст. шевченкознавці продовжували вивчати особисте книжкове зібрання, доля якого, як і особистих книжкових зібрань інших українських діячів, залишалася маловідомою. І. Айзенштоку вдалося віднайти й оприлюднити 1923 р. “Опис книжок, що належали Т. Г. Шевченку” [2], який пізніше був передрукований В. Анісовим та Є. Середою до “Літопису життя й творчості Т. Г. Шевченка” (К., 1959) [3], а згодом Ф. Сараною було зроблено спробу проаналізувати цей список у “Шевченківському словнику” [18, с. 69]. Про зібрання Шевченка йшлося також у контексті вивчення його читацьких інтересів і висвітлення ролі книжок у його житті [1; 12]. Суттєвим внеском у вивчення особистого книж-

---

кового зібрання Т. Г. Шевченка стала праця С. Білоконя “Музей України. Збірка П. Потоцького. Дослідження, матеріали” (К., 2006) [5], у якій проведено його аналіз в контексті пам’яток української історії та культури, зібраних військовим діячем, культурологом і музеєзнавцем П. Потоцьким, який у своїй збирацькій діяльності чималу увагу приділяв документам, пов’язаним із Т. Г. Шевченком. Особливий інтерес викликає оприлюднений С. Білоконом із збірки “Музей України” П. Потоцького документ “Книги особливо ценные и редкие” [5, с. 152–154], що дає змогу поглибити знання про книжкову колекцію Т. Г. Шевченка.

Варто відзначити, що “Опис книжок, що належали Т. Г. Шевченку” продовжує привертати увагу дослідників і нині. Так, В. Терлецькому вдалося уточнити імена кількох авторів, помилково зазначених у списку [22], а З. Тархан-Бережа наголосила на необхідності проведення згідно “Опису...” поглибленого дослідження долі бібліотеки Шевченка, що й досі залишається маловідомою [21].

Отже, історіографія особистого книжкового зібрання Т. Г. Шевченка постійно поповнюється, додаються нові факти, здійснюється їхній аналіз, але книжкова колекція Шевченка розглядається переважно в межах лише посмертного “Опису книжок, що належали Т. Г. Шевченку”. Водночас, до цього документа з тих чи інших причин не могли бути включені всі, з виключною повнотою, рукописні та друковані твори, що в різний час належали Кобзареві, тому про його книжкову колекцію “Опис...” подає лише часткову інформацію, що потребує доповнення, уточнення й аналізу з метою її комплексного дослідження спільними зусиллями шевченкознавців, літературознавців, архівістів і бібліотекознавців. Постає завдання ґрунтовного вивчення історії колекції у всій її різноманітності, а також наукової реконструкції, комплексному її дослідженні як історико-культурного явища.

Історія формування особистого книжкового зібрання Т. Г. Шевченка все ще залишається недостатньо з’ясованою. В Автобіографії він описував, як ще хлопчиком, не витримавши “науки” у дядя, втік від того, “похитивши какую-то книжечку с кунштниками” (з малюнками) [25, с. 187]. Здобування в такий спосіб книжок, ймовірно, обумовлювалося потребою хлопця мати їх удома для навчання. Це прагнення до знань посилилося, коли він оселився в Санкт-Петербурзі. Проживаючи у В. Ширяєва, юнак використовував найменшу можливість, щоб почитати. Після звільнення з кріпацтва багато й наполегливо читав, займаючись самоосвітою.

Потреба інтелектуального розвитку сприяла тому, що впродовж життя Т. Г. Шевченко постійно читав книжки, користувався бібліотеками знайомих, друзів і збирав особисту книжкову колекцію, фонди якої час від часу зазнавали конфіскації. Так, під час його арешту в справі Кирило-Мефодіївського товариства до “Опису рукописів і книг, відібраних у Т. Г. Шевченка” від 6 квітня 1947 р., за підписом Київського губернатора

І. Фундуклея, увійшли: “1. Связка стихов, писем и разных бумаг на ... (кількість не зазначено) листах. 2. Книга писаных стихов под заглавием “Три лета”¹. 3. Маленький альбом со стихами и рисунками” [14, с. 198].

Окрім власних рукописів віршів серед відібраних паперів був “Кобзарь” (1843) та рукописи віршів М. Костомарова, О. Афанасьєва-Чужбинського, В. Забіли, Г. Андрузького. Серед вилучених опинилися листи до Т. Г. Шевченка П. Куліша, Р. Штрандмана, Г. Квітки-Основьяненка, М. Карпа [14, с. 309]. З “Довідки III Відділення про папери й речі Т. Г. Шевченка” від 26 серпня 1847 р.” дізнаємося також про вилучення у нього описів церков, Євангелія, кількох оригіналів історичних документів початку XVIII ст., виписок про кріпаків та українські землі [14, с. 337]. Ішлося також про “Живописну Україну”, що містила серію офортів про історичне минуле, народний побут і звичаї, природу й історичні пам’ятки України, видану Т. Г. Шевченком 1844 р. Отже, під час першого арешту цілісність особистого книжкового зібрання Т. Г. Шевченка було порушено шляхом вилучення частини книгозібрання й архіву, що органічно формувалися впродовж життя власника, були результатом професійної діяльності та відображали його загальнокультурні потреби й коло спілкування.

Після чергового арешту поета в 1850 р. у “Описі речей і книжок, що належали рядовому Шевченко”, зробленому військовим старшиною П. Коріним, містяться відомості про вилучення в нього книжок, серед яких “Ветхий завет — Библия”, “О подражании Христу” Томи Кемпійського, по два томи В. Шекспіра, творів М. Лермонтова, “Полного собрания пришедший русских авторов”, “Євгеній Онегін” О. Пушкіна, та два портфелі для паперів [2, с. 235]. Знищення мінімального книжкового зібрання солдата-засланця, що складало частину бібліотеки Шевченка, яку він збирав усупереч заборонам, свідчить про подальшу її руйнацію.

На засланні, Т. Г. Шевченко не мав змоги комплектувати книжкове зібрання традиційним шляхом, оскільки “в продолжении десяти лет я, кроме степи и казармы, ничего не видел, и кроме солдатской рабской речи ничего не слышал” [25, с. 64.]. У цей час до нього надходили лише поодинокі видання, надіслані друзями. Так, 17 червня 1857 р. поет занотовує у Щоденнику: “спасибо Кулишу, что догадался прислать книг..., в особенности благодарен ему за “Записки о Южной Руси”. Я эту книгу скоро наизусть буду читать” [25, с. 13]². А далі, 5 липня, зазначає: “Из моей библиотеки, которую я знаю наизусть всю, и которую давно уже упаковал в ящик, не нашлось бы книги, достойной сопутствовать мне в

---

¹ Становила альбом на 106 аркушах листового формату, списаних з обох боків, у картонній темно-зеленій оправі та містила твори Тараса Шевченка за 1843–1845 рр.

² Тарас Григорович ретельно вивчав цю працю, залишаючи на полях видання свої зауваження та міркування.

моем радостном одиноком путешествии по Волге” [21]. Перебуваючи в Астрахані, він намагався знайти книгу “Рыбушкина под названием “Описание города Астрахани”. “Город не имеющий книжной лавки, значит и читателей не имеет”, — зазначав він у Щоденнику 9 серпня 1857 р. [25, с. 100]. Поет шукав видання у Астраханській публічній бібліотеці, цікавився її каталогом і фондами, де крім відомих йому видань знайшов “Русский вестник”, журнал, що видавався вже кілька років, але він тут його побачив уперше, зазначивши: “В какой же я дикой пустыне прозябал до сих пор” [25, с. 100]. Також він дізнався, що книга, що його цікавила, була видана місцевому читачеві “бухгалтеру общественного призрения Васильеву” [25, с. 109].

Значно збагатилася книжкова колекція Шевченка в 1858 р. листами П. Куліша, М. Щепкіна, С. Аксакова, М. Костомарова Я. Кухаренка, І. Ускова, В. Погожева, М. Лазаревського, М. Максимовича, графині Н. Толстої. Він отримав вірші П.-Ж.Беранже у перекладі В. Курочкина та його переписаний вірш на смерть П.-Ж.Беранже, розпочав переписувати свою поезію, написану під час заслання (1847–1858). Вона поповнилася виданнями С. Аксакова “Семейная хроника”, а 3 березня 1858 р. поет отримав від нього “давно ожидаемую книгу “Детство Багрова внука” с самой лестной надписью сочинителя” [25, с. 229].

Переїзд із Нижнього Новгорода до Москви теж супроводжувався поповненням особистого книжкового зібрання. Так, 13 березня 1858 р. Тарас Григорович зазначав у Щоденнику: “навестил меня... М. Максимович с брошюрой “Исследование о Петре Конашевиче Сагайдачном”. Сердечно благодарен за визит и за брошюру” [25, с. 233]. 20 березня поет “пошел к уральскому казачине Савичу. Взял у него летопись Велички, которую он получил от О. Бодянского два года тому назад для пересылки [мне].и держал у себя сам не знает с каким намерением” [25, с. 237]. А 21 березня М. Кетчер, російський письменник і перекладач, “подарил мне все издания своей кампании, кроме своего перевода Шекспира, — он еще в типографии” [25, с. 237].

Згодом у Москві (18, 19, 21 та 24 березня 1858 р.), разом із Михайлом Щепкіним Т. Г. Шевченко побував у книгарні Миколи Щепкіна, розташованій на вулиці Луб’янській у будинку Михайла Сисакіна, де придбав необхідну йому літературу [15]³. Книжки склали чималу частину його багажу при переїзді до С-Петербургу після повернення з останньої подорожі Україною [12, с. 267].

Особливо багато книжок Т. Г. Шевченко придбав після повернення наприкінці березня 1858 р. до Санкт-Петербурга. Його петербурзьке книжкове зібрання поповнилося: джерелознавчою літературою (звіти Академії

---

³ Див. також додаток: Тарас Шевченко в Москві.

художеств, Археографічної комісії), про присудження нагород графа О. Уварова, зібраннями пам'яток, пісень, історичною книгою (праці М. Білозерського, П. Куліша, М. Костомарова, С. Соловйова, М. Смирнова, П. Шпилевського, М. Храмцовського), бібліографічними покажчиками О. Лазаревського, творами красного письменства (Марка Вовчка, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова, П. Куліша, Ганни Барвінок, С. Аксакова, І. Тургенєва, А. Кольцова, А. Полежаєва, М. Гербеля, А. Писемського, Ф. Шиллера, А. Сиви (Желіговського), теорії фінансів І. Шилля, літературознавчими працями, навчальною літературою, а також періодичними виданнями ("Отечественные записки", "Современник", "Русский вестник", "Народное чтение", "Руководство для сельских пастырей", "Северная пчела", "Русский инвалид"). Збільшення кількості книжок відбувалося шляхом дарунків видавців, авторів, редакторів, а також їх купівлі, зокрема, у книжкових лавках І. Лисенкова та О. Смірдіна, власних видань митця.

Наявність у книжковій колекції власних прижиттєвих видань засвідчує те, що митець дарував їх друзям. Так, примірник "Гайдамаків" (1841), у якому він поновив окремі цензурні купюри, був подарований Родіону Чернявському (1841 р.), а згодом (листопад 1843 р.) подібне видання презентоване петербурзькому книготорговцеві та видавцю Івану Лисенкову. У 1844 р. поет знову подарував Родіонові Чернявському свою книгу "Тризна. Т. Шевченка. Спб. 1844", а Петрові Селецькому — видання "Гамалія. Соч. Т. Шевченко. Санктпетербург в типографіи М. Ольхина. 1844" [17, с. 345, 448]. У книжковому зібранні могло бути також видання "Aventures de Robinson Cruso, par Daniel de Foe. Paris", подароване поетом своїй племінниці П. Шевченко з написом: "Любій Присі на пам'ять одь дядька Тараса Шевченка. 1859. Сентября 12" [17, с. 465].

Серед прижиттєвих видань Тараса Григоровича, що містять його автографи в найбільшій кількості зберігся "Кобзарь" (1860), виданий коштом П. Семеренка у С-Петербурзькій друкарні П. Куліша. В архівах, музеях і бібліотеках є примірники з дарчими написами автора, адресованими О. Стороженку, Єлизаветі Криловській, Ользі Бутаковій (1860) [6, од. зб. 871, 851, 862, 864]. Збереглися також примірники "Кобзаря" (1860) із присвятами Федорові, Олександрю, Іванові та Василеві Лазаревським, Степанові Незабитовському, Марку Вовчку, Марії Козачковській, Василеві, Людмилі та Надії Тарновським, Дмитрію Трощинському, Петрові Соколенкові, Леву Деркачу, Михайлові Максимовичу, Кондрату Яхненку, Кузмі Солдатенкову [17, с. 345–349, 429–430, 461].

Важлива інформація про склад та зміст особистого книжкового зібрання Т. Г. Шевченка міститься в документах, утворених по смерті Кобзаря.

Після його поховання 10 травня 1861 р. у Каневі, 28 травня того самого року полковником корпусу жандармів Київської губернії І. Грибовським до Канева було відправлено Г. Честахівському книжки, що належали поету, про що свідчить “Накладная книгам, отправленным в Канев (Киевской губернии) Григорию Николаевичу Честаховскому” [6, од. зб. 454, арк.1, 1 зв] (див.: Додаток А). Також було послано: проповіді в семи брошурах, “Повісті” Г. Квітки-Основ’яненка (в 2-х т.), примірник “Хмельниччини” [6, од. зб. 454, арк.1, 1 зв]. Список книжок містив додаток: “Это подлинная накладная книгам, отправленным из Петербурга в Канев на имя Г. Честаховского, в том свидетельствую, что таковая приобщена к делу, а копия ему выдана. Корпуса жандармский полковник И. Грибовский [6, од. зб. 454, арк.1, 1 зв]. У накладній зазначалися праці П. Куліша та Марка Вовчка, Ганни Барвінок, М. Номиса, частина з яких була вміщена в літературному альманасі “Хата” (СПб. 1860)⁴, а також твори Т. Г. Шевченка (1838–1845 рр.), які він збирався перевидати після повернення із заслання⁵. Отже, 23 назви, що склали 196 примірників, зазначені у списку, належали покійному, але бути вилучені з його книжкового зібрання (див.: Додаток А).

Тоді само (28 травня 1861 р.) окремою накладною Г. Честахівському було надіслано “Кобзарь” (1860) (ц. 1 руб. 30 коп.) 20 прим. на суму 30 руб.) та “Портрет Т. Г. Шевченка” (ц. 75 коп.), 20 прим. на суму 15 руб., усього на суму 45 руб) [9, с. 364] за підписом: “Это подлинная накладная книгам, взято мною для приобщения к розыскному делу, а копия выдана Г. Честаховскому. В том свидетельствую. Корпуса жандармов полковник Грибовский” [14, с. 364]. Імовірно, що й ці документи також були вилучені із особистого книжкового зібрання Т. Г. Шевченка.

Певне уявлення про його склад, зміст і тогочасну фінансову вартість дає “Опис книгам, що належали Т. Г. Шевченкові”⁶, укладений у 1861 р.

Щодо авторства цього документа серед науковців існують різні погляди. Так, громадський і культурний діяч, один із дослідників творчості Т. Г. Шевченка, П. Зайцев у 1914 р. уперше оприлюднив відомості про існування рукописного каталогу особистого книжкового зібрання Шевченка, зазначивши, що “Друзі поета — художник Честахівський і брати

---

⁴ Т. Г. Шевченко брав діяльну участь у його підготовці та виданні після повернення із заслання.

⁵ У жовтні 1858 р. Т. Г. Шевченко звернувся до Начальника III відділення В. Долгорукова з проханням зняти заборону на друкування його творів: “прошу дозволити мені на старості літ мати кусок насущного хліба від моїх молодих творів, визнаних цензурою безвредними...” [19, с. 364]. Після додаткового рецензування Головним управлінням цензури в січні 1859 р. йому було видано дозвіл на нове видання творів Кобзаря.

⁶ Оригінал та дві копії “Опису...” зберігаються у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України [6, од. зб. 461, 462].

Лазаревські, склали опис його речей, картин і бібліотеки. Ці описи становлять дуже цінний матеріал, але для публікації їх потрібно було б дуже багато місця. [...] Бібліотека, що складала тільки 110 №№, зібраних у значній більшості після повернення із заслання, мала в собі багато подарунків з автографами авторів-дарувачів. Назвемо з них П. Якушкіна, С. Т. Аксакова, І. С. Тургенєва, А. Ф. Писемського, Марка Вовчка, П. Куліша, М. Максимовича. Імена ці зайвий раз нагадають сучасним заперечувачам позитивних особистих якостей та значення славетного поета, чиєю повагою був оточений він при житті. З ними разом розділяє він і повагу потомства” [9, с. 27]. Отже, П. Зайцев здійснив перелік імен авторів-дарувачів та оприлюднив статистичні відомості про книжки, внесені до посмертного “Опису..”, справедливо зазначивши, що більша частина з них зібрані поетом після повернення із заслання. Коли в 1923 р. І. Айзенштоком до друку вперше було подано “Опис книгам, що належали Т. Г. Шевченкові”, відомості про автора списку були відсутні: “Друкуючи нижче цей “Опис”, я утримуюся від будь-яких коментарів”, — зазначав І. Айзеншток [2, с. 235]. Не було визначено авторство “Опису...” і в публікації В. Анісова і Є. Сегеди [3]. Водночас, у статтях Ф. Сарани та З. Тархан-Берези автором згаданого документу зазначений Данило Каменецький — український фольклорист, етнограф і видавець [18, с. 69; 21], цієї позиції дотримуються також В. Терлецький [22, с. 152] та С. Білокінь [5, с.154].

Вивчення авторства “Опису книгам, які належали Т. Г. Шевченкові” нами здійснювалося за оригіналом документа і засвідчило відсутність на ньому прізвища автора, тому можливі лише припущення щодо авторства “Опису...”. Дослідження оригіналу документа та двох його копій (рукописної та друкованої), а також опублікованих варіантів “Опису...”, який можна розглядати як частину рукописного каталогу особистого книжкового зібрання Шевченка, свідчить про певні неточності бібліографічного опису видань, внесених до списку та інших елементів, що не завжди дає змогу атрибутувати видання та перешкоджає реконструкції книжкового зібрання Кобзаря. Для реконструкції “Опису...” нами були включені важливі елементи бібліографічного опису видань, внесених до списку, відсутні у попередніх публікаціях, а також розділ із позначками: + (ймовірно, означає наявність видання), ⊗ [підпис невідомої особи] (ймовірно, означає відсутність видання), “кому передано видання”, також враховано дослідження, проведене В. Терлецьким, (у [ ] дужках подано авторське уточнення елементів назв, видавців, редакторів книг, яких вдалося віднайти). Оригінал “Опису...” відтворюється із збереженням його орфографії. (Див.: Додаток Б).

Імовірно, що багато книжок, що належали Шевченку не значаться в “Описі...”, оскільки в ході арештів деякі з них було конфісковано, а на за-

сланні та під час перевезення із міста до міста, частина могла загубитися. Також по смерті Т. Г. Шевченка його друзі та знайомі могли взяти “на згадку” окремі книжки, ймовірно, примірники прижиттєвих видань (окрім “Кобзаря” (1860) вони відсутні у документі) та видання, що були його власністю. Зрештою, люди, які описували бібліотеку, могли залишити в себе окремі примірники, тим більше, що такі факти зустрічаються в історії особистих книжкових колекцій [4].

До “Опису...” увійшло понад 160 примірників книжкових і періодичних видань українською, російською та польською мовами, з автографами авторів, перекладачів, видавців або володаря зібрання. Розглядаючи “Опис...” як рукописний каталог частини особистого книжкового зібрання Шевченка, можна зазначити, що воно містило наукові, науково-популярні, навчальні, бібліографічні видання з різних галузей знань: релігієзнавства, джерелознавства, пам’яткознавства, музеєзнавства, історії, етнології, мистецтвознавства, літературознавства, мовознавства, правознавства, фінансів, природознавства, культурології, красного письменства, поезії, що характеризує різнобічні інтереси її власника. Книжки “Опису...”, згідно реєстру, було передано 4 червня 1861 р. для зберігання Ф. І. Черненку, військовому інженерові-архітекторові, з яким Т. Г. Шевченко зустрічався на зібраннях української громади С.-Петербурга. “Всі двісті рублів за книги Т. Г. Шевченка з петербурзької громади отримав Михайло Лазаревський” [6, од. зб. 461], який за дорученням родичів покійного вів справу, пов’язані з його спадщиною. Проте, вартість книжок, означена в “Описі...”, становить 185 рублів 80 копійок [6, од. зб. 461]. Отже, імовірно, окремі книжки не було внесено до списку, та й журнали “Северная пчела” та “Русский инвалид” (№№ 96–97), не позначені знаком +, що мало б означати їхню відсутність у наявності, №№ 30 та 31 позначено знаком ⊗ зі словами [підпис невідомої особи], що могло б означати вилучені зі списку видання якоюсь особою, не означено вартість книжок під №№ 81, 108–110 [6, од. зб. 461].

Відомості про подальшу долю книжкового зібрання Шевченка містить “Підписка на укладання суми для викупу книг, що належали Тарасу Григоровичу Шевченку і призначаємих для заснування Тарасової бібліотеки. За ці книги потрібно сплатити спадкоємцям Т. Г. 200 рубл. сер[ебром]” [6, од. зб. 468, 469]. Вона подає інформацію про збирання коштів за видання, внесені до рукописного каталогу частини особистого книжкового зібрання Шевченка, що провадилось українською громадою С-Петербурга, а також про грошові внески М. Костомарова, П. Куліша, М. Лазаревського, Ф. Черненка, Д. Каменецького, В. Білозерського та ін. [6, од. зб. 468, 469]. Викуплена в спадкоємців книжкове зібрання Шевченка за рішенням петербурзької української громади, було покладено в основу новостворюваної книгозбірні “Тарасова книгарня”. Один із учасників тих

подій, петербурзький книгар М. Щербак, який служив бібліотекарем цієї книгозбірні, писав у листопаді 1867 р.: “Як умер Тарас Шевченко та продавалося його збіжжя, громада наша у Петербурзі купила на свій кошт Тарасові книжки (що мав він від знайомих то що), малюнки його й таке інше. Тоді я казав в громаді, що добре було б завести громаді *Тарасівську громадську книгарню*, або й музеум наш громадський, додаючи до Тарасових книжок і малюнків наші подаровані та куплені громадою книжки то що, то колись може б мали ми отакий “Національний Музей” і “Публічну Бібліотеку” [8, с. 222]. М. Щербаком було укладено статут бібліотеки “Тарасова книгарня”, що впродовж кількох років існувала за рахунок дарунків і пожертв⁷ видавців, письменників, української інтелігенції — П. Куліша. М. Костомарова, В. Білозерського, Лебединця, М. Номиса, В. Коховського, Д. Каменецького, якого громада наприкінці 1864 р. обрала бібліотекарем. Саме він складав списки книжок цієї книгозбірні, серед яких міг бути й згадуваний анонімний “Опис книжкам, що належали Т. Г. Шевченкові” [6, од. зб. 461, 462]. Книгозбірнею користувалися не лише члени української громади, а й інші громадяни міста. То саме “Тарасова книгарня”, до складу якої ввійшла частина книжкової колекції Шевченка, є першою українською громадською бібліотекою в Російській імперії, що виконувала водночас функції публічної книгозбірні.

Наприкінці 1867 р. київська українська громада мала на меті перевезти “Тарасову книгарню” із С.-Петербурга до Києва. Задля цього у жовтні М. Щербак виїхав до С.-Петербурга, “щоб забрати відтіля за порадою й тутешньої громади книжки до Києва” [8, с. 224], та привіз тільки їх частину, сподіваючись, що решту буде надіслано восени 1868 р. Відомостей про перевезені до Києва книжки, на жаль, нами не знайдено. Отже, фонди “Тарасової книгарні” були лише частково перевезені в Україну, а частина, ймовірно, й книжкове зібрання Шевченка, залишилися в С.-Петербурзі. Із цього приводу М. Щербак зазначав: “А ті Тарасові книжки й малюнки, що з їх почалася у Петербурзі громадська книгарня, окремо заховані у надежних руках” [8, с. 224].

У 1907 р. В. Доманицький, готуючи до друку кілька невідомих і маловідомих віршів Т. Г. Шевченка та “Кобзарь”, зазначав: “Цікаво було б почути од старіших людей київських, громадян, з тих часів, коли приїхав до Києва М. Щербак, — де зараз і в якому стані перша (нелегальна на ті часи) “Тарасова книгарня”, а так само до кого перейшли книжки з бібліотеки Т. Г. Шевченка, що їх заховано було “в надежних руках”, бо в Музеї Тарновського їх немає” [8, с. 224].

---

⁷ Книжки для поповнення бібліотеки М. Щербак у 1864 р. купував у Пскові, вона комплектувалася за рахунок дарунків від приватних осіб, зокрема, “чимало, хоч і не дуже важливих книжок і книжечок старих” [8, с. 224] надійшло від Є. В. Судовщикова, а також на її адресу з Києва надсилалися друковані видання.

Подальші пошуки книжок хоч і не принесли бажаних наслідків, проте засвідчили спробу утворити рукописний каталог особистого книжкового зібрання Кобзаря на підставі вивчення його “Щоденника”. Складений і оприлюднений А. Ніковським перелік книг, хоч і викликав на початку 20-х рр. ХХ ст. критику І. Айзенштока [2], проте й нині становить інтерес для дослідників. При публікації “Реєстру бібліотеки Шевченка” А. Ніковський не лише уклав список книжок, а й намагався виявити читацькі інтереси автора зібрання, уточнюючи, що риска (—) проти імені означала, що Тарасові Шевченку зміст творів даного автора відомий, знак питання (?) — що не знати, що саме написав згаданий автор, терміном “Твори” позначено, що даного автора Шевченко знав і читав [16, с. 110]. Цей список потребує ґрунтовної реконструкції, але водночас дає основні відомості про книжки, що на думку А. Ніковського, містилися в бібліотеці Шевченка⁸.

Особисте книжкове зібрання Т. Г. Шевченка поповнювалося упродовж усього життя в умовах, що мало цьому сприяли: сформована книжкова колекція, яка містила як книжки, так і рукописи та епістолярій, була конфіскована під час арешту у справі Кирило-Мефодіївського братства, у період перебування на засланні конфіскація книжок продовжувалася, після повернення за вкрай короткий термін Кобзарем було зібрано значний масив друкованих видань (хоча він перебував під постійним наглядом поліції!). Його книжкове зібрання існувало при відсутності постійного належного приміщення для його збирання та зберігання й достатніх фінансових засобів власника. Особливість існування книжкового зібрання Шевченка дає змогу виокремити окремий вид зібрань української інтелектуальної еліти — книжкове зібрання генія, який утримував його всупереч найскладнішим обставинам життя та при відсутності найменших умов для книгозбирацької діяльності.

Після смерті Т. Г. Шевченка та закриття “Тарасової книгарні” у С.-Петербурзі його книжкове зібрання як цілісна колекція могло існувати у кого-небудь зі свідомих українців, але лише до початку радянської доби, коли, особливо в перших її роках, відбулася націоналізація, реквізиція й конфіскація особистих книжкових колекцій, що не мало аналогів у світовій історії книжкової культури. Зібрання Шевченка могла спіткати доля значної більшості особистих книжкових колекцій вітчизняної інтелігенції, що були знищені, чи в кращому разі розпорошені по фондах новостворюваних радянських публічних, профспілкових, партійних, наукових, вузівських тощо бібліотек. У цей період відомому колекціонеру П. Потоцькому для

---

⁸ Наводячи цей список задля подальшого дослідження сучасними науковцями проблеми Бібліотеки Шевченка, зберігаємо його оригінал, курсивом виділивши книжки, внесені також і до “Опису...” (див.: Додаток В).

свої Шевченкіани пощастило придбати у Петрограді (1918) три книжки, що входили до посмертного “Опису...” книжкового зібрання Т. Г. Шевченка: № 22 П. Лукашевич. Малороссийския и Червонорусския народныя думы и песни. СПб. 1836; № 99. Estetyka czyli umnictwo piekne przez K. Liebelta. St. Petersburg. 1854. №101. Poezye Ant. Sowu. Petersburg 1858. [Примірник з дарчим написом автора]⁹ [6, од. зб. 461, 462; 7, с. 9]. Згодом, у 1920 р. П. Потоцький там само придбав примірник прижиттєвого видання “Гайдамаків” Т. Г. Шевченка з дарчим написом Н. А. Маркевичу, що нині зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка [7, с. 9].

Поодинокі примірники з особистого книжкового зібрання Шевченка стали власністю окремих меценатів. Так, у Музеї В. В. Тарновського під № 53 Ш [2, с. 240] зберігався примірник видання, що належав Т. Г. Шевченку: “Кобзарь Тараса Шевченка в переводе русских поэтов, изданный под редакцией Ник. Вас. Гербеля. СПб., 1860”, який не було внесено до “Опису...”. На палітурці примірника містився напис: “Тарасу Григорьевичу Шевченко от почитателей его таланта и переводчика и издателя его сочинений Николая Гербеля” [17, с. 16]¹⁰.

Як свідчив Ф. Сарана [18, с. 69], частина книжок із бібліотеки Шевченка належала П. Потоцькому, який 1927 р. перевіз їх до Києва й передав у дар державі. У колекції П. Потоцького було вісім книжок, що належали Т. Г. Шевченку¹¹:

“1. Шевченко. “Гайдамаки СПб. [1] 841. 12°. С автографом Н. А. Маркевичу. (Примірник першодруку твору “Гайдамаки (1841) із зібрання П. Потоцького з написом “N: Андреевичу Маркевичу Т: Шевченко” у 1993 р. виявлено Н. Відоняк у Державному Музеї Т. Шевченка” [Відоняк, с. 3].

2. Шевченко. Кобзарь. СПб. [1] 860. 8°. С автограф.[ом] Н. А. Белозерской. С пустыми страницами, не пропущен.[ными] цензурой.

3. Шевченко. Чигиринский Кобзарь и “Гайдамаки”. СПб. 1844 и 1841 в одном пер.[еплете]. 12°

4. Гайдамаки с облож.[кой].

5. Шевченко. Чигиринский Кобзарь. СПб. [1] 844 с обл.

6. Лукашевич [Платон Якимович]. Малороссийския и червонорусския народныя думы и песни. СПб. [1] 836. 8°. Экз. [емпляр] из книг Шевченки.

7. Libelt K. Estetyka. Peterburg [1] 854. 8° Экз. [емпляр], бывший у Шевченки во время его ссылки.

8. Poezye Antoniego Sowu. Peterb. [urg], 1858. 8°. С автографом Шевченка” [5, с. 152–154].

⁹ Нумерацію та опис подано, згідно “Опису книг, що належали Т. Г. Шевченку”.

¹⁰ На сьогодні доля цього видання невідома.

¹¹ Всі ці книжки в різний час належали Т. Г. Шевченку, дві з них він подарував, але до “Опису...” увійшло тільки чотири назви, що також підтверджує думку про його неповноту.

Книги, що належали Т. Г. Шевченку, було виокремлено в окрему шафу “Музею України”, утвореного із зібрання П. Потоцького, який писав: “Окрема шафа-вітрина заключала в себе книги, що належали Шевченке, з яких Історія Ліберта [Лібельта — *Т. К.*] була з ним на заслання, якій він присвятив багато місця у соєму щоденнику...; твори польського поета Соби, піднесене Шевченке із зворушуючим написом. Перше видання Гайдамак і третє видання Кобзаря з чистими листами натомість забороненого цензурою, од чого книга сильно розпухла — обидві книжки з підписом Шевченки для історика України [Н. А. Маркевича] і кумі Білозерській.” [5, с. 185]. Зважаючи, що в книжковому зібранні Шевченка були не лише книжки, означені у “Опису...”, зокрема, прижиттєві видання, виявлений С. Білоконем список П. Потоцького “Книги особо ценные и редкие” підтверджує думку П. Потоцького, висловлену Г. Стеллецькому, що в його колекції були “рештки книгозбірки Т. Шевченка” [5, с. 152]. Отже, П. Потоцькому вдалося виявити і зібрати найбільшу кількість видань із особистого книжкового зібрання Шевченка, оскільки інші комплекси видань із нього “відтоді не впливали” [5, с. 152].

Останнє видання із Шевченкіани П. Потоцького “*Poezye Antoniego Sowy*” (СПб., 1858), з дарчим написом автора “*Bratu Tarasovi od Edwarda Z. SPeterburg 28 marca 1858 г. Г. Шевченкові*”, а також власницьким написом П. Потоцького та його ініціалами (нахрест латинські літери “P”) і печаткою його книгозбірні [5, с. 156] нині зберігається в ЦДАМЛМ України. Ще дві з небагатьох достовірних книжок, що належали Шевченку є у ВРФТ ІЛШ НАН України. Це “Памятники, изданные Временною Коммисією для разбора древних актовъ, высочайше учрежденную при Кіевском военном, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторе. Томъ второй”¹² (К., 1846) [6, од. зб. 823], назвою якого розпочинається “Опис книгам, що належали Т. Г. Шевченку”, та “Летопись событій въ югозападной Россіи въ XVII-мъ веке, составилъ Самоил Величко, бывшій канцеляристъ канцелярії войска запорожского, 1720. Том второй.” (К., 1851) [6, од. зб. 824], назва якої значиться у “Описові...”¹³ другою. Отже, аналіз написів на шмуцтитулах цих двох примірників книжок, зазначених на початку “Опису...”, свідчить, що запис у цьому документі “с автографом” може означати власницький надпис Т. Г. Шевченка на книжках його особистого зібрання.

Окремі видання з цього зібрання знаходили у наукових книгозбірнях С.-Петербурга Ю. Меженко та С. Рейсер.

---

¹² На шмуцтитулі книжки значиться автограф Т. Г. Шевченка, як власницький надпис, що підтверджує приналежність йому даного примірника.

¹³ У документі зазначено, що лише перший том “Літопису Самоила Величко” містить автограф, та у другому томі “Літопису...” на шмуцтитулі вміщено автограф Т. Г. Шевченка, як власницький надпис власника книги.

Вивчення особистого книжкового зібрання Шевченка свідчить, що процеси його формування, збирання та комплектування тривали упродовж усього життя митця. Водночас, у його збирацькій діяльності можна простежити три періоди:

- до першого арешту, коли відбувалось становлення особистого книжкового зібрання, цілісність якої було порушено під час конфіскації;
- під час перебування на засланні;
- після повернення з неволі, коли за вкрай короткий термін знову було зібрано значний масив друкованих видань, рукописних творів, епістолярію.

Особисте книжкове зібрання Т. Г. Шевченка не збереглося як цілісне явище. Його було розформовано, частина матеріалів загубилася, інша – знаходиться у приватних чи державних колекціях. Але інтелектуальна його реконструкція на рівні складання наукового опису та каталогу зібрання сприятиме розкриттю складу та змісту фонду і уможливить створення цілісного уявлення про власне книжкове зібрання Великого Кобзаря та його епоху. В літературознавстві та книгознавстві вже накопичений певний досвід, коли вивчення книжкових колекцій діячів здійснювалося на підставі збережених описів, каталогів приватних книгозбірень та інших джерел (списків, або рахунків за придбані книжки, описів, згадок у творах, щоденниках, спогадах, епістолярію) [19; 23, с. 181–190].

До електронного каталогу особистого книжкового зібрання Шевченка можуть бути внесені: прижиттєві видання його творів; епістолярій, книги, що містять дарчі надписи Т. Г. Шевченка, адресовані іншим особам; видання, що містять дарчі надписи, адресовані Т. Г. Шевченку; праці, відомості про які зустрічаються у різного роду описах, щоденнику, епістолярії, архівних документах і наукових публікаціях. Інтелектуальна реконструкція особистого книжкового зібрання великого Кобзаря сприятиме включенню його у контекст вітчизняної книжкової культури.

1. *Айзеншток, І.* Як працював Шевченко [Текст] / І. Айзеншток. – К. : Рад. письменник, 1940. – 169 с.
2. *Айзеншток, І.* Замітки й матеріали про Шевченка [Текст] / І. Айзеншток // Червоний шлях. – 1923. – № 8. – С. 228–240. – (ІІІ. Книгозбірня Т. Шевченка).
3. *Анісов, В.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка [Текст] / В. Анісов, Є. Серета. – К. : Держ. видав. худ. літ., 1959. – С. 406–411.
4. *Берков, П. Н.* Личные библиотеки трех русских писателей : Ломоносова, Пушкина и М. Горького [Текст] / П. Н. Берков // Книга : Исслед. и матер. – М., 1963. – Сб. 8. – С. 350–377.
5. *Білокінь С.* Музей України (Збірка П. Потоцького) : Дослідження, матеріали. Монографія [Текст] / С. Білокінь; Нац. Києво-Печер. Іст.-культ. заповідник НАН України, Ін-т історії України, Центр культурол. студій. – 3-е вид., доп. – К., 2006. – 476 с.

6. ВРФТ ІЛШ НАН України. – Ф. 1.
7. *Відоняк Н.* Збирач розкраденої історії [Текст] / Відоняк Н. // Слово Просвіти. – № 32(513). – 13–19 серпня 2009. – С. 9.
8. *Доманицький, В.* До історії “Тарасової книгарні” [Рахуба Киянам книгаря Щербака про книгарню й запросини для дальшої послуги : ноябрь 1867 года] [Текст] / В. Доманицький // Україна. – 1907. – Т. 4, № 10–11. – С. 222–224.
9. *Зайцев, П.* Новое о Шевченке [Текст] / П. Зайцев // Рус. библиофил. – 1914. – № 1. – С. 18–27.
10. *Ильина, О. Н.* Литературные мемуары как источник изучения личных библиотек [Текст] / О. Н. Ильина // Книга. Культура. Общество : сб. науч. тр. по материалам 12-х Смирдинских чтений. – СПб., 2002. – С. 127–131.
11. *Ильина, О. Н.* Личные библиотеки как памятники культуры [Текст] / О. Н. Ильина // Мир гуманитарной культуры академика Д. С. Лихачева : материалы междунар. науч. конф. – СПб., 2000. – С. 85–87.
12. *Каганов, И. Я.* Шевченко и книга [Текст] / Я. И. Каганов // Книга. Исслед. и материал. – М., 1963. – Сб. 7. – С. 264–286.
13. Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В. В. Тарновского. Вып. 1. Шевченко. – К. : К. Н. Милевский, 1893. – С. 16.
14. Кирило-Мефодіївське товариство : у 3-х т. / упоряд. М. Бутич, І. Глизь, О. Франко. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 2. – 693 с.
15. *Мельниченко, В.* Тарас Шевченко : “Моє перебування у Москві” [Текст] / В. Мельниченко. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2007. – С. 264.
16. *Ніковський, А.* Бібліотека Т. Шевченка [Текст] / А. Ніковський // Книгарь. – 1917. – Ч. 3 [листопад] – С. 107–118.
17. Опис рукописів Т. Г. Шевченка : довідник. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 551 с.
18. *Сарана, Ф.* Бібліотека Т. Г. Шевченка [Текст] / Ф. Сарана / Шевченківський словник : у 2 т. / Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР ; відп. ред. Є. П. Кирилук. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1976. – Т. 1 : А–Мол. – 416 с.
19. *Солонская, Н.* Реконструкция фонда библиотеки Ярослава Мудрого [Текст] / Н. Солонская // Вестник БАЕ. – 2004. – № 2. – С. 44–47.
20. *Солонська, Н.* Збірник Святослава 1073 року як джерело для вивчення та реконструкції фонду бібліотеки Ярослава Мудрого [Текст] / Н. Солонская // Вісн. кн. палати. – 2003. – № 7. – С. 37–39.
21. *Тархан-Береза, З.* Особиста бібліотека Тараса Шевченка [Електронний ресурс] / Зінаїда Тарахан-Береза // Кобзар. – [Б. д.]. – Режим доступу: <http://www.kobzar.info/our/library>. – Назва з екрану.
22. *Терлецький В.* Шевченкова бібліотека [Текст] / В. Терлецький // Київ. – 1995. – № 4–5. – С. 151–153.
23. *Ціборська-Римарович, І.* Родові бібліотеки Правобережної України XVIII століття (Вишневецьких-Мнішеків, Потоцьких, Мікошевських) : історична доля та сучасний стан [Текст] / І. Ціборська-Римарович ; НАН України, НБУВ ; наук. ред. О. С. Онищенко. – К. : НБУВ, 2006. – 396 с.
24. *Шевченко, Т. Г.* Повне зібрання творів : у 10 т. / Т. Г. Шевченко ; відп. ред. В. І. Касіан. – К., 1951. – Т. 5. – 263 с.
25. *Шевченко, Т.* Повна збірка творів : у 5 т. / Т. Г. Шевченко ; під ред. О. Корнійчука, П. Тичини, М. Рильського та ін. – К., 1939. – Т. 5 : Щоденник. – XXXVI, 322 с.

“Накладная книгам, отправленным в Канев (Киевской губернии)
Григорию Николаевичу Честаховскому”

№		Число Єкз.	На сумму Р.	К.
1.	ГраMATка (ц. 5 к.) [П. Куліша (1857)]	25	1	25
2.	Катерина (ц. 15 к.) [Т. Шевченка (1838)]	5	–	75
3.	Наймичка (ц. 15 к.) [Т. Шевченка (1845)]	5	–	75
4.	Гайдамаки (ц. 20 к.) [Т. Шевченка (1841)]	5	1	–
5.	Гамалія (ц. 5 к.) [Т. Шевченка]	21	1	5
6	Тополя(ц. 5 к.) [Т. Шевченка]	21	1	5
7.	Тарасова ніч(ц. 3 к.) [Т. Шевченка (1838)]	25		75
8.	Псалми Давидові (ц. 7 к.) [Т. Шевченка]	10		70
9.	Казка про Семилітку (ц. 3 к.) [Марко Вовчок]	5		15
10.	Підбрехач (ц. 3 к.) [Г. Квітки-Основьянека]	5		15
11.	Чари (ц. 5 к.) [Марко Вовчка]	5		25
12.	Сіра кобила (ц.5 к.) [П. Куліша]	5		25
13.	Лихо не без добра (ц.3 к.) [Г. Барвінок]	5		15
14.	Восени літо. (ц. 5 к.) [Г. Барвінок]	5		25
15.	Дід Мина и баба Миниха (ц.10 к) [М. Номиса]	2		20
16, 17,18	Листи из хутора — три брошури (ц.15 к.) [П. Куліша]	2		30
19.	Бабуся з того світа (ц. 5 к.)	5		25
20.	Орися (ц.5 к.) [П. Куліша]	5		25
21.	Півпівника (ц.3 к.) [П. Куліша]	5		15
22.	Очаківська біда (ц.2 к.) [П. Куліша]	5		10
23.	Дзвонарь (ц.5 к.) [Д. Мордовцева]	5		25
	Итого	[181]		

“Опись книгам, принадлежавшим Т. Г. Шевченку”

№ № п.п.	Название	Руб.	Коп.	
1.	Памятники, изданные Киевскою Временною Комиссиею. 2 т. Киев 1848-846 8° 2 кн. с автографом [Шевченка] [Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе]	7.	–	+
2.	Летопись Самоила Величка 3 т. Киев. 1848-55 8° 8 кн. Перв.[і II] т. с автограф. [На II-му т. автограф Шевченка]	7.	50.	+
3.	Летописное повествование о Малой России. [А.] Ригельмана. М. 1847 г. 8° 1 книга с автографом.	3.	–	+
4.	Южнорусския Летописи изд. И. Белозерскаго т. 1. Киев, 1856, 16°, 1 кн. [Южнорусския Летописи открытые и изданные Н. Белозерским]	–	75.	+
5.	Летопись Самовидца М. 1846. 8° 1 книга с автографом	1.	–	+
6.	Описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах Симоновского М. 1847 г 8° [Краткое описание о казацком малороссийском народе и военных его делах, собранное из разных историй иностранных: немецкой – Бюшинга, латинской – Безольди, французкой – Шевалье и разных русских и о военных его делах П. Симоновского] Историческия сочинения о Малороссии и малороссиянах. [Г.] Миллера М. 1846. 8° История о Казаках Запорожских [Г. Миллера] М. 1847. 8° Краткая история о бунтах Хмельницкаго. М. 1847. 8° [Краткая история о бунтах Хмельницкаго и войне с татарами, шведами и уграми, в царствование Владислава и Казимира, в продолжении двенадцати лет, начиная с 1647. Пер. с польск.] Чин Львовского братства. – Репротекст дворян Православного исповедания на Тышкевича. Универсал могилы к Минскому братству. М. 1847 8° 1 кн.	2.		

	[Чин православного Львовского братства преподданий Берестейскому братству. Видимус с книг Кородских замку господарскому, повету Пинского (1668 г.). М., 1848. - Репротест дворян Православного исповедания на Тышкевича. Универсал киевского митрополита Петра Могилы к минскому православному братству о притеснениях от католиков и униатов 1620]			
7.	Lud Ukrainski przez Ant Novosielskiego 2 к. Wilno. 1857 г 8° 1 кн.	4.		+
8.	История Руссов или Малой России Георгия Кониссаго М. 1846. 8° 1 книга с автографом	5.		+
9.	Очерк истории Малороссии до подчинения ея Царю Алексею Михайловичу. [С.] Соловьева 8° 1 кн. (без первых страниц) [приписка в дужках зроблена іншими чорнилами]	1.		+
10.	Судьба Червоной Руси. М. Смирнова СПб. 1860. 8° 1 кн. с надп. автора Судьба Червоной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшей 1387. М. Смирнова	1.	-	+
11.	Летопись Гр. Грабянки Киев 1854 г. 1 к.	1.	50.	+
12.	Записки о Южной Руси [П. Кулиша] 2 т. СПб., 1856–1857 8° 1 кн. с надписью издателя	4.	"	+
13.	Богдан Хмельницкий Н. Костомарова 2 т. СПб. 1859 г 8° 2 кн. Пер. том с автографом.	3.	"	+
14.	Повісті Гр. Квитки 2 т. СПб. 1858 8° 1 кн.	{2 50.		+
15.	Григорій Квітка и его повісті П. Куліша СПб. 1858. 16° 1 кн.			+
16.	Народні Оповідання М. Вовчка СПб. 1858. 16° с надписью автора Украинские народные рассказы М. Вовчка. Перев. [И. С.] Тургенева СПб. 1859, 16° 1 кн.	{1 25.		+
17.	Чорна Рада П. Кулиша, СПб., 1847, 8°, 1 кн. с надписью автора	3.	-	+
18.	Хата. Изд. [ред.] П. Кулиша СПб 1860. 16° 1 кн. с надписью издателя. Еще одна книга.	1.		+
19.	Що було на серці. А. Афанасьєва[-Чужбинського]. СПб. 1855 16° 1 кн. с надписью автора	-	75.	+

20.	Молодик на 1844 г. изд. И. Бецкаго Харьков 1843. 8° 1 кн.	1.	50.	+
21.	Украинския народныя песни. Изд. М. Максимовича. М. 1834. 8° 1 кн. с надписью издателя	–	75.	+
22.	Малороссийския и Чер[во]норусския народныя думы и песни. изд. [П.] Лукашевича СПб. 1836. 8° 1 кн.	1.		+
23.	Сборник украинских песен. Изд. М. Максимовича. Киев. 1849. 8° 1 кн. с надписью издателя	–	75.	+
24.	Народныя южнорусския песни изд. А. Метлинскаго. Киев. 1854. 8°. 1 кн.	2.	–	+
25.	Дни и месяцы украинскаго селянина М. Максимовича. М. 1856 8° 1 кн.	–	50.	+
26.	Путешествие по св[ятым]. местам [Василия] Григоровича-Барскаго. СПб. 1778 4° 1 кн. с автографом	3.	–	+
27.	[Филарет, ахиер.] Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 1. М. 1852 г. 8° 1 кн.	1.	–	+
28.	Грамматка [П.] Кулиша СПб. 1857. 16° 1 кн. с автографом	–	50.	+
29.	Указатель источников для изучения Малороссийскаго края. [А.] Лазаревскаго. СПб. 1858. 8° 1 кн.	–	60.	+
30.	Несколько слов о югозападной Руси. Киев 1859. 8° 1 кн.	–	25.	⊗ [підпис невідомої особи]
31.	Голос из Югозападной Руси. Киев 1860. 16° 1 кн.	–	25.	⊗ [підпис невідомої особи]
32.	Основа 1861 г. № 1 1 кн.	–	75.	+
33.	Украинская Литературная летопись за 1856 г. 8° 2 кн.	–	25.	+
34.	Украинская Литературная летопись за 1857 г. 8° 1 кн.	–	15.	+
35.	История о Донских казаках Ригельмана. М. 1846 8° 1 кн. с автографом [История или повествования о Донских казаках А. Ригельмана]	1.	50.	+

36.	Жизнь Кн. Андрея Мих. Курбского в Литве и на Волыни [Н. Иванышева]. 2 т. Киев. 1849. 4° 2 кн.	4.	–	+
37.	Мертвые души. Н. Гоголя. 2 т. М. 1846–55. 8° 2 кн. 1 – 7 с автографом	5.	–	+
38.	Семейная хроника и воспитания С. Аксакова 2 ч. М. 1856. 8° 1 кн. с надписью автора [Семейная хроника и Воспоминания С. Аксакова]	3.	50.	+
39.	[Аксаков С.] Детские годы Багрова внука М. 1858 1 кн. с надписью автора	3.	"	+
40.	Разные сочинения [С.] Аксакова М. 1858. 8° 1 кн.	2.	"	+
41.	Сочинения Т. Н. Грановского. 2 т. М. 1856. 8° 2 кн.	3.	"	+
42.	Сочинения В. Белинского 5 т. М. 1859–60 8° 5 кн.	5.	"	+
43.	Повести и рассказы И. Тургенева 3 ч. СПб. 1856. 8° 3 кн. с надписью автора	5.	–	+
44.	Записки Охотника. [И.] Тургенева 2 т. СПб. 1859. 8° 1 кн. с надписью автора	3.	–	+
45.	Петербургский сборник [изд. Н. Некрасова]. СПб. 1846. 8° 1 кн. с автографом	4.	"	+
46.	Стихотворения [А.] Кольцова. 2 экз. СПб. 1846 и 1857 г. 8° 2 кн. Экз. 1846 г. с автографом	2.	"	+
47.	Стихотворения Н. Огарева М. 1856 г. 8° 1 кн.	"	50.	+
48.	Стихотворения [А.] Полежаева М. 1857. 8° 1 кн.	"	75.	+
49.	[Ф.] Шиллер в переводе русских писателей 8 т. СПб. 1857–60 г. 16° 8 кн. с надписью автора	10.	–	+
50.	Стихотворения П. [Я.] Полонского, СПб., 1855, 8°, 1 кн.	1.	–	+
51.	Отголоски стихотворения Н. Гербея СПб. 1858. 8° 1 кн. с надписью автора	–	75.	+
52.	[Шекспир У.] Король Лир. Перевод А. Дружинина СПб. 1858. 8°, 1 кн	1.	–	+
53.	Князь Вл. А. Старицкий. Трагедия А. Ярославцова СПб. 1858. 8° 1 кн. с надписью автора [Князь Владимир Андреевич Старицкий]	–	75.	+

54.	Свои люди сочтемся. [А.] Островского 8° 1 кн. [Спб. 1849]	1.	"	+
55.	Горькая судьбина А. Писемского Спб. 1860. 8° 1 кн. с надписью автора.	1.	50.	+
56.	Русския Легенды. Изд. А. Афанасьева М. 1859. 8° 1 кн.	4.	"	+
57.	Русския песни Н. Цыганова М. 1834. 16° 1 кн.	–	50.	+
58.	Пово и Мара. Сербская поэма, пер. [Н.] Щербины. М. 1860. 8° 1 кн. с надписью переводчика	–	50.	+
59.	Рафаэлева Сикстинская мадонна I. [А.] Никитенко. М. 1857. 8° 1 кн. с надписью автора	–	50.	+
60.	О времени происхождения славянских письмен. О. Бодянского М. 1855 г. 8° 1 кн. и атлас снимков	2.	"	+
61.	Начало Руси. Н. Костомарова СПб. 1860. 8° 1 кн.	–	50.	+
62.	Литовское племя и отношение его к русской истории. Н. Костомарова 8° 1 кн. [Русские инородцы. Литовское племя и отношение его к русской истории]	–	50.	+
63.	Сын. Рассказ. Н. Костомарова 8° 1 кн.	–	50.	+
64.	Повесть о Борисе Годунове и Дмитрие Самозванце. П. Кулиша СПб. 1857 16° 1 кн.	1.	50.	+
65.	Путешествие по Полесью и Белорусскому [краю] Н. [П.] Шпилевского. СПб. 1858. 8° 1 кн. с надписью издателя	1.	–	+
66.	Мозырщина. П. Шпилевского. 8° 1 кн. с надписью автора	–	50.	+
67.	Очерк истории Нижнего Новгорода 2 ч. Нижний. 1857. 8° 1 кн. [Храмцовский Н. Краткий очерк истории и описание Нижнего Новгорода]	1.	–	+
68.	Смерть Ярополка Изяславича. Соловьева (1086) 8° 1 кн.	–	25.	+
69.	Памятники старинной русской литературы. Вып. 2. Спб. 1860. 4° 1 кн. с надписью редактора [Памятники старинной русской литературы, издаваемые г. Кушелевым-Безбородько]	2.	–	+
70.	Слово о полку Игоревом. Изд. Грамматина. М. 1823. 8° 1 кн. [Грамматин Н. Слово о полку Игореве. Историческая поэма, писанная в начале XIII в. На славянском языке прозой с оной положенной стихами древнего русского размера]	1.	–	+

71.	Слово о полку Игореве. Изд. [В пер. М.] Максимовича. Киев. 1837. 16° 1 кн.	–	50.	+
72.	Игорь князь Северский. поэма. Перевод Н. Гербеля СПб. 1855. 8°. 1 кн.	1.	50.	+
73.	Русские песни собранные П[авлом]. Якушкиным. СПб. 1860. 8° 2 кн. с надписью собирателя	–	50.	+
74.	Путевые письма П. Якушкина СПб. 1860. 8° 1 кн. с надписью автора	–	75.	+
75.	Очерк истории русской поэзии А. Милюкова 1847. 8° 1 кн. с автографом	1.	–	+
76.	Лирическая поэзия последователей Пушкина Н. М. Языкова М. 1859. 8° 1 кн.	–	50.	+
77.	Магазин земледения и путешествий. Изд. Н. Фролова т. 1, 3, 4, М. 1852–55 8° 3 кн. [Магазин земледелия и путешествий. Географический сборник.]	10.	–	+
78.	Дневник Кам. Юнк. Берхгольца Перевод И. [Н.] Аммона 3 ч. М. 1857–60 8° 3 кн.	7.	"	+
79.	Собрание важнейших памятников по истории древнего русского права [Изд. И. Лазаревский, А. Утин]. СПб. 1859. 8° 1 кн. с надписью издателя	–	80.	+
80.	Библия СПб. 1824. 8° 1 кн. с автографом	10.	–	Передана по воле Т. Г ^{ча} , Марье Александровне Маркович – іншими чорнилами
81.	Сказание о гетьмане Петре Конашевиче-Сагайдачном. М. Максимовича 1850	–		+
82.	Современная теория финансов [и влияние ее на финансовую администрацию. И.] Шилля СПб. 1860. 8° 1 кн.	1.		+
83.	Способ гравировать крепкою водкою СПб. 1805. 16° 1 кн. [Алферов В. Способ гравировать крепкою русскою водкой с прибавлением способа гравировать карандашом и составлять потребные для сего лаки и прочее]	–	50.	+
84.	Отчет Академии Художеств 1859–60. СПб. 1860. 8° 2 экз.	–	50.	+
85.	Отчеты и занятия о изданиях Археографической Комиссии за 25 л. СПб. 1860. 8° 1 кн. с автографом [Отчеты о занятиях и изданиях Апхеографической комиссии за двадцатипятилетие ее существования (1834-1859) и речи, читанные в публичном ее собрании 27 декабря 1859 года]	–	50.	+

86.	Отчет о третьем присуждении наград Гр[афа]. Уварова. СПб. 1859. 8°. 1 кн. с автографом	–	25.	+
87.	Новейший отборный российский песенник. М. 1827. 8° 1 кн.	–	35.	+
88.	Начальное учение человеком М. 1855. 16° 1 кн.	–	15.	+
89.	Русская азбука для народных школ. СПб. 1860. 8° 1 кн.	–	5.	+
90.	Азбука по новому способу [обучать детей грамоте] Архимандр. Викторина СПб. 1860. 8° 1 кн.	–	20.	+
91.	Народное чтение 1859. № 6. 1860 г. № 1, 2, 3-6	1.	50.	+
92.	Отечественные Записки 1858 г. №№ 11 и 12. 2 кн.	1.	–	+
93.	Современник 1860 г. 1 кн. № 1	–	50.	+
94.	Русский вестник 1859. № 18. 1 кн.	–	25.	+
95.	Руководство для сельских пастырей 1860. № 43–52 [під 43: «43 непов»]	1.	–	+
96.	Северная пчела 1860. № 206	–	10.	
97.	Русский Инвалид 1860 г. № 142	–	10.	
98.	Альбом чистый, с автографом	–	50.	+
99.	Estetyka czyli umnictwo piekne przez K. Liebelta. 3 t. St. Petersbourg 1854. 8° 3 кн.	3.	–	+
100	Poezye I. B. Zaleskiego t. 3 и 4. Petersbourg 1852 г. 24° 1 кн.	1.	–	+
101	Poezye Ant. Sowy. Petersbourg 1858. 8° 1 кн. с надписью автора	1.	50.	+
102	Hrabia na Watorach, przez Wl. Syrokomle. Wilno. 1856. 16° 1 кн.	–	50.	+
103	Powiastki i Bazni I. Jolhowiesa. Zt. Zytomierz 1860. 8° 3 кн.	1.	–	+
104	Elementarz dla chlopcow wilejskiech przez J. K. Gregorowicza. Worozosna 1860. 8° 1 кн.	–	25.	+

105	Pielgrzym w Dobromilnesyli nauki wiejskie. Zytomierz 1860. 8° 1 кн.	–	25.	+
106	Katechizm rzymsko-katolicki pzez X. Chwaliboga Zytomierz 1860. 8°. 1 кн.	–	15.	+
107	Godzina czytania dzieciom. Zytomiery 1860. 8° 1 кн.	–	15.	+
				185-80
108	Космос перев. Н. Фролова 3 кн. (2 ч. и 1 и 2 от. 3 ч.) 1851–1857 [Гумбольдт А. фон. Космос. Опыт физического миропонимания. Пер. с нем. Н. Фролова]			+
109	Ювенал – 2 публичн. лекции Н. М. Благовещенского [СПб., 1860] с надписью автора			+
110	Кобзарь Т. Г. Шевченка 1860 г. [СПб.]			+

Додаток В

“Бібліотека Т. Г. Шевченка” (за А. Ніковським)

*Аксаков С. Детство Багрова внука [Детские годы Багрова внука]
Семейная хроника [и воспоминания].*

Андрузький. Вірші (в рукопису).

Афанасьєв-Чужбинський О. Вірші.

Бабст И. Об умножении народного капитала.

Байрон Дж. Твори.

Дон-Жуан.

Барбье О. Вірші в перекладі В.Бенедиктова.

Беранже П. Выршы в перекладах Курочкіна.

у перекладах Ленського.

Библиотека для чтения — за 1856 рік.

Біблія. Старий Заповіт.

О. Бодянський О времени происхождения славянских писмен.

Борис. Поезії.

Верди. Трубадур (либрето).

Величко С. Летопись.

Вестник Европы. —

Галахов. Хрестоматия.

Гербель. Твори й переклади.

Герцен. А. Воспоминания.

Писання в “Колокол”.
Гете. Фауст в перекладі Губера.
Поезії в переробці Лермонтова.
Глинка. Жизнь за царя (лібретто).
Гоголь. Ревизор.
Гоголь. Мертвые души.
Лист про картину Іванова — “Іван Хреститель”.
Письма к друзьям.
Голицин. Впечатления после боя.
Голос из России. Лондонское издание.
Гомер. Іліада.
Одисея в переводе Жуковского.
Грабовский М. —
ГраMATка. —
Грибоедов. Горе от ума.
Громека. — О полиции.
О взятках.
Гулак-Артемовский. Твори.
Гумбольдт. Космос.
Даль В. Твори друковані і в рукопису.
Данте Божественная комедія в перекладі Д. Мина.
Дашкова княгиня. Записки.
Державин. Твори.
Дефо Д. Робінзон Крузо.
Донцетти. Дочь второго полка (лібретто).
Дюма. Твори.
Жадовская Ю. Вірші.
Желяковский. Писання.
Жемчужников Л. Писання.
Жуковський В. Твори.
Забіла. Твори.
Залеський Богдан. — Твори.
Записки о Южной Руси. Т. 1.
Ильин. Комедия.
Искандер (Герцен А.) . Крещеная собственность.
Кавелин. Історичні праці.
Кант. —
Капнист. Ябеда.
Карджич Вук. —

Карамзин. Твори.
Карелин. — ?
Квітка-Основьяненко. Шельменко-Денщик.
Сватання на Гончарівці.
Солдатський патрет.
Кенси де. Трактат з історії мистецтва.
Кернер. ? (був у бібліот Ш-ка).
Киевские ландыши.
Козлов И. Твори.
Кокорев. Твори.
“Колокол” 4 числа.
Кольцов А. Твори.
Кониський (псевдо) Летопись. [История Русов].
Костомаров М. Закон Божий, ркп.
Богдан Хмельницький.
Котляревський И. Твори.
Коцебу. Сын любви (драма).
Крылов И. Басни.
Куліш П. Чорна Рада
Грамматка.
Записки о жизни Гоголя.
Записки о Южнолї Руси. Т. Ш і П.
Кульнен — ?
Курочкин. Вірші.
Кухаренко Я. Черноморський побут.
Ленский. Байки.
Простушка (водевіль).
Лермонтов М. Твори.
Либельт К. Дева Орлеанская.
Критичні та філософські твори.
Libelt K. Estetyka, czyli umiactwo piekne.
Максимович М. Твори.
Исследования о Петре Конашевиче Сагайдачном.
Переклад Слова о полку Игореві.
Марко Вовчок. Оповідання.
Маркович. Писання.
Мейербер. Пророк, Гугеноты. Роберт (лыбрето).
Мерзляков. Вірші.

Метлинский. Поезії й збірки.
Могила Петро. Требник.
Монтескье. Дух законов.
Московский телеграф. —
Народное чтение. —
Небольсин. Уральские казаки.
Некрасов Н. Поезії.
Нижегородский адрес-календарь.
Новины русской литературы.
Новый Завет.
Норов. —
Овидий Назон. Метаморфозы.
Описание Астрахани.
Оссиан. Твори.
Островский Н. Доходное место.
Дообеденный сон.
Бедность — не порок.
Свои люди — сочтемся.
Отечественные записки. —
Падура. Твори.
Петербургские ведомости. —
Погодин М. Твори.
Полное собрание сочинений русских авторов, два тома.
Полярная звезда. 1824. 1856. 1858. № 3.
Попов. Королева Варвара.
Потехин. Суд людской — не Божий.
Псалтырь.
Псьол. Свячена вода.
Пушкин А. Твори.
Євгений Онегин.
Руслан и Людмила.
Пчела за 1857 год.
Ретн. — ?
Ригельман А. История Донского войска.
Роде. Лекции по геологии.
Ростопчина. Возвращение Чацкого.
Русская беседа.
Русский вестник за 1856 год.

Русская газета.
Русский инвалид за 1857 год.
Русскому народу. (вірші).
Рылеев Войнаровский.
Наливайко.
Салтыков. Губернские очерки.
Самовидец. Летопись.
Свод законов.
Слово о полку Игореве.
Сова А. (Желяховский). Два слова. Экспромт.
Современник. 1847,1852,1859.
Соловьев С. Историчні праці.
Станкевич В. —
Сю Эжен. Твори.
Толстой Л. Рассказ маркера.
Тредьяковский. Твори.
Тургенев И. Твори.
Тур З. Вірші.
Тютчев Поезії.
Улыбышев Биография Бетховена.
Хвостов. Твори.
Хранцовский Н. Краткое историческое описание Н.Новгорода.
Цезарь Юлий. —
Чеганов. Оракул.
Чтения Московского Археологического общества за 1847 год.
Шатобриан.
Шаховский. Двумужица.
Шевырев. Твори.
Шекспир. Твори.
Щепкин М. Записки артиста.
Щербина. Вірші.
Юнг.
Якушкин.
Фома Кемпийский. Подражание Христу.

*Тетяна Володимирівна КУРИЛЕНКО,
директор бібліотеки Київського національного
економічного університету імені В.Гетьмана,
доцент кафедри історії економічних учень та економічної історії,
кандидат економічних наук (Київ),
Валентина Михайлівна ФЕЩЕНКО,
професор кафедри історії економічних учень та економічної
історії КНЕУ імені В.Гетьмана, доктор економічних наук (Київ)*

ЄВГЕН ЄВГЕНОВИЧ СЛУЦЬКИЙ: ЖИТТЯ, ПРИСВЯЧЕНЕ НАУЦІ

У статті розкриваються невідомі сторінки інтелектуальної біографії всесвітньо відомого економіста-математика Є. Є. Слуцького, аналізуються основні напрямки його наукової діяльності, вклад у розробку теорії граничної корисності, праксеології, економетрії, методології статистичних досліджень, теорії економічної динаміки та економічних циклів, теорії вірогідності. Уперше до наукового обігу вводиться низка архівних джерел, що торкаються наукової та педагогічної діяльності Є. Є. Слуцького в Київському комерційному інституті (нині — Київському національному економічному університеті імені Вадима Гетьмана).

Ключові слова: Слуцький Євген Євгенович, біографістика, історія економіки, історія математики, Київський комерційний інститут.

The article reveals the unknown pages of the intellectual biography of the world known economist and mathematician Ye. Ye. Slutskyi, it analyses the main directions of his scientific activity, his contribution into the development of the theory of marginal utility, praxeology, econometrics, methodology of statistical researches, theory of economical dynamics and economic cycles, probability theory, etc. For the first time a number of archive sources is introduced to scientific circulation, these sources touching the scientific and pedagogic activity of Ye. Ye. Slutskyi at Kyiv Commercial Institute (now – Kyiv National Vadym Getman Economic University).

Key words: Yevgen Yevgenovych Slutskyi, biographistics, economy history, mathematics history, Kyiv Commercial Institute.

В статье раскрываются неизвестные страницы интеллектуальной биографии всемирно известного экономиста-математика Е. Е. Слуцкого, анализируются основные направления его научной деятельности, вклад в разработку теории граничной полезности, праксеологии, эконометрии, методологии статистических исследований, теории экономической динамики и экономических циклов, теории вероятности. Впервые в научный оборот вводится ряд архивных источников, касающихся научной и педагогической деятельности Е. Е. Слуцкого в Киевском коммерческом институте (ныне — Киевском национальном экономическом университете имени Вадима Гетьмана).

Ключевые слова: Слуцкий Евгений Евгеньевич, биографистика, история экономики, история математики, Киевский коммерческий институт.

Українська економічна думка представлена багатьма славетними посталями. Особливе місце серед них належить Євгену Євгеновичу Слуцькому, ідеї якого справили потужний творчий вплив на розвиток вітчизняної та світової економіко-математичної науки. Учений, змістом свідомого життя якого було служіння науці, залишив вагому наукову спадщину, якою по праву пишаються й уважають своєю як Україна, так і Росія. Із цілою низкою досліджень Є. Є. Слуцького в галузі економічної теорії, статистики, математики, теорії ймовірностей тощо пов'язане слово “вперше”. За висловом академіка А. Колмогорова, Є. Є. Слуцький випереджав основні шляхи розвитку науки. Він стояв біля витоків математичної економіки, теорії випадкових процесів, економетрії та праксеології. Дослідження вченого вагомо ввійшли в математичну та експериментальну статистику, граничний аналіз економічних величин, вивчення економічної динаміки та економічних циклів, розробку теорії ринкової поведінки споживача та ін.

Довгий час Є. Є. Слуцький був відомий вітчизняному науковому співтовариству насамперед як математик і статистик. Його досягнення в галузі економічної теорії, мікроекономіки були більше знаними та високо оціненими за кордоном, а не на Батьківщині.

Активізація історико-економічних досліджень останніх років, інтерес до національних витоків сучасної економічної думки певним чином змінили ситуацію. Побачили світ дослідження С. М. Злупка, Л. Я. Корнійчук, І. І. Єлісеєвої, Я. С. Талали, Т. В. Куриленко, В. М. Феценко [2; 3, с. 548–570; 4; 5; 7; 8], доповнюючи новими відомостями й аналізом творчої спадщини Є. Є. Слуцького відомі публікації М. С. Четверикова, А. М. Колмогорова, Б. В. Гнеденка, О. О. Конюса та ін. [1; 6; 15]. У серії “Славетні постаті” вийшла збірка наукових праць, присвячених аналізу наукового доробку Є. Є. Слуцького за редакцією В. Д. Базилевича.

Проте, у біографії вченого є ще багато цікавих сторінок і фактів, невідомих широкому загалу. Вони пов'язані здебільшого з роками, проведеними в Україні. Тому автори ставили собі за мету, засновуючись на архівних і літературних джерелах, дослідити, насамперед, життя, наукову та педагогічну діяльність Є. Є. Слуцького саме в український період його життя, охарактеризувати основні напрямки наукових пошуків ученого протягом його перебування, зокрема, в університеті Св. Володимира, Київському комерційному інституті (нині — Київський національний економічний університет імені В. Гетьмана), жіночому комерційному училищі в м. Києві та ін.

Як зазначав у нарисі про життя та наукові здобутки Є. Є. Слуцького дослідник його наукової спадщини М. С. Четвериков: “...життєпис Є. Є. Слуцького становить немало труднощів, що викликаються як складніс-

---

тю та контрастами епохи, ним пережитої... , так і складністю його духовного обличчя, в якому об'єднувалися математик, суспільствознавець, художник і поет. Усе життя Євгена Євгеновича можна розбити, по суті, на три періоди: період пошуків і самовизначення; період захоплення економічними проблемами; найбільш плідний період дослідницької роботи в галузі теорії ймовірностей і теоретичної статистики. Четвертий період — відхід у проблеми чистої математики — ледве встиг намітитись, як був перерваний разом із життям” [15, с. 254].

Перших два етапи в житті відомого вченого складають так званий “київський період”, коли наукові інтереси Євгена Слуцького були зосереджені, головним чином, на економічних проблемах, зокрема, теоретичній економії, історії економічних учень, економіко-статистичних дослідженнях тощо.

Євген Євгенович Слуцький народився 7 (19) квітня 1880 р. у селі Нове Мологського повіту Ярославської губернії в родині Євгена Макаровича та Юлії Леопольдівни Слуцьких. Батько Євгена Євгеновича (випускник природничого відділення фізико-математичного факультету Київського університету Св. Володимира 1877 р.) обіймав у той час посаду наставника (вчителя-вихователя) Новинської вчительської семінарії.

Дід Євгена Євгеновича з боку батька, Макарій Михайлович, служив у м. Києві в судовому відомстві, розпочав свою кар'єру ще до судової реформи 1864 р. і вирізнявся, за визначенням онука, серед приказничого стану тих часів винятковою чесністю та помер у злиднях.

Дід Євгена Євгеновича по матері — Леопольд Бонді, лікар, виходець із Франції, який оселився в Росії. Був двічі одружений і мав численних нащадків, одна частина з яких уважала себе росіянами, а інша — поляками (останні з виникненням Польської держави стали польськими громадянами).

У 1886 р. Євген Макарович Слуцький втрачає посаду наставника Новинської семінарії, не бажаючи замовчувати неблаговидні вчинки директора-казнокрада. Родина повертається в Україну, спочатку до Києва, а згодом, після призначення Є. М. Слуцького наглядачем двохкласного єврейського училища, переїздить до Житомира. За деякий час батько Є. Є. Слуцького отримує посаду завідувача училища, яку обіймає до виходу у відставку в чині колезького радника в 1899 р. Причиною відставки, як і в попередньому випадку, стали суперечки з керівництвом.

Протягом 1892 р. Є. Є. Слуцький навчається в 2-му класі I Київської гімназії, а за декілька місяців, у зв'язку з переїздом родини в Житомир, — вступає до I Житомирської гімназії. У Державному архіві Житомирської

області збереглися відомості та звіти класних наставників про успішність гімназистів Першої чоловічої гімназії м. Житомира, які, як не дивно, свідчать, що на початку знайомства з математичними дисциплінами в гімназиста Євгена Слуцького, майбутнього відомого математика, існували певні труднощі та були оцінки “задовільно” з алгебри та геометрії [16, спр. 612, арк. 228]. Але згодом ситуація змінилася, і в старших класах юнак виявляв велику зацікавленість до математики та фізики.

Дослідник творчості вченого Б. В. Гнеденко писав про той період життя молодого Євгена Слуцького: “За спогадами близьких, уже в п’ятнадцятирічному віці він мріяв присвятити себе роботі в галузі фізики та використовувати математику як засіб пізнання, а не як самоціль. Захоплення математикою та фізикою поєднувалися в нього із глибоким знанням літератури та живопису, і потім він нерідко вражав своїх друзів власними творами, що давали підстави бачити в ньому неабиякого поета й художника” [1, с. 5]. Гімназію Євген Слуцький закінчив із золотою медаллю в 1899 р. і вступив до Київського університету Св. Володимира на математичне відділення фізико-математичного факультету. Поряд із навчанням він починає заробляти на життя приватними уроками.

Чесність, гарячність і небайдужість, певно, були родинними рисами Слуцьких. У січні 1901 р. за участь у студентській демонстрації на підтримку двох виключених з університету студентів, Євгена в числі 183 студентів було віддано в солдати (у той час мала місце практика, що була запроваджена в липні 1899 р. міністром освіти генералом П. С. Ванновським, призову студентів за участь у політичних акціях). У результаті студентських заворушень, що стали наслідком цієї події, уряд був змушений повернути відрахованих студентів до університету. У вересні 1901 р. Є. Є. Слуцький знову повернувся до навчання, але вже на початку 1902 р. за участь у демонстрації проти нового міністра Г. Зенгера його вдруге було виключено з університету. Цього разу без права вступу до вищих навчальних закладів Російської імперії [17, ф. 871, оп. 2, спр. 356, арк. 57].

Завдяки фінансовій підтримці бабусі з боку матері Євген Слуцький виїжджає до Німеччини та вступає на машинобудівне відділення Мюнхенського політехнічного інституту, у якому навчається з 1902 по 1905 рік. Уже в зрілому віці Євген Євгенович визнає “мюнхенський період” у своєму житті як переломний. Майбутня спеціальність його не захоплювала, хоча, зважаючи на архівні джерела, учився він добре. У наслідок довгих роздумів він дійшов висновку, що, зважаючи на свої особисті якості та здібності, тільки наукова діяльність є тим шляхом, яким він повинен іти далі.

“Спеціальність машинобудування, — писав він за три десятиріччя по тому, — була мені нав’язана обставинами і чим далі, тим сильніше не подобалася мені та обтяжувала мене. Становище змусило до самоаналізу, і я відкрив, що маю дуже погану зорову пам’ять. Саме тому я не можу, як я зрозумів, бути хорошим інженером. Але з тієї ж причини, дуже погано запам’ятовуючи обличчя, плутаючи людей, ... я не можу бути і політичним діячем. Подальший аналіз своїх здібностей підтвердив цей висновок. Я навчався в галузі математики дуже добре, і мені все давалося без великої напруги. Я міг покладатися на результати своєї роботи, але до результату я підходив повільно. Між тим, для політика, для оратора і т.п., потрібна не тільки сила думки, але й швидкість гострого мислення” [14, с. 19–20].

Засновуючись на досить жорсткому аналізі рис свого характеру, Євген Слуцький доходить висновку: *“Я поставив собі і своїм успіхам і невдачам діагноз, який з тих пір і визначив в основному лінію мого життя, яку я вирішив віддати виключно науковій роботі” [14, с. 19–20].*

Інтерес до економічних наук зародився в Є. Є. Слуцького ще в перші студентські роки в Києві. А в Мюнхені він багато часу приділяє вивченню праць відомих економістів, розмірковує із приводу можливих шляхів застосування математики до економіки, створює гурток для занять політичною економією, на засіданнях якого обговорюються праці Д. Рікардо, К. Маркса, М. Ільїна (В. І. Леніна) та ін. [14, с. 19–20].

У 1904 р. Є. Є. Слуцький успішно витримує півкурсний іспит у Мюнхенському політехнічному інституті, але, як тільки в 1905 р. унаслідок революційних подій у Російській імперії виникає можливість продовжити освіту на батьківщині, він повертається до Києва й в 25-річному віці знову вступає до університету Св. Володимира вже на юридичний факультет, де в той час була кафедра політичної економії та статистики.

У 1906 р. сталася значна подія в житті Євгена Євгеновича — одруження з Ю. М. Володкевич. Юлія Миколаївна була донькою відомого українського педагога-новатора, автора цілої низки цікавих педагогічних праць, дійсного статського радника Миколи Миколайовича Володкевича. То був щасливий союз на довгі роки.

Про глибоку зацікавленість Є. Є. Слуцького економічними проблемами та його професійну зрілість свідчить зокрема те, що ще в студентські роки, а саме, 26 лютого 1909 р., він уперше бере участь у засіданні Товариства економістів при Київському комерційному інституті, що було присвячене пам’яті О. І. Чупрова, а вже на наступному засіданні 11 березня 1909 р. Є. Є. Слуцького обирають у члени товариства.

Товариство економістів при Київському комерційному інституті було засноване 11 лютого 1909 р. Головні його завдання — теоретична розробка загальних питань економічної науки та вивчення економічного становища півдня Росії. Членами товариства були професори та викладачі Київського комерційного інституту, інших вищих навчальних закладів, земські та громадські діячі. Товариство об'єднало творчі сили передової професури інституту (К. Г. Воблий, Р. М. Орженцький, О. О. Русов, Л. М. Яснопольський), ставши трибуною нових ідей у галузі економіки, статистики, фінансів тощо. До його діяльності активно залучалася наукова молодь; виступали економісти-практики, представники земської статистики.

Одна з перших доповідей, з якою виступив Є. Є. Слущкий перед зібранням економістів 14 травня 1909 р., була присвячена праці Миколи Суханова “К вопросу об эволюции сельского хозяйства. Социальные отношения в крестьянском хозяйстве России. (М., 1909)” [14, с. 27]. Із цього часу він активно включився в діяльність товариства, спочатку як член-кореспондент, згодом — дійсний член, обирався також членом Ради товариства економістів та його секретарем.

Є. Є. Слущкий закінчує університет лише у 1911 р., оскільки ще два роки протягом навчання було втрачено. У 1905 і 1906 рр. студенти внаслідок революційних подій майже не навчалися. Згодом (1908 р.) Є. Є. Слущкого знову на рік виключили з університету, як він сам про це писав, “за хлопчачу витівку” [14, с. 20].

“Ці роки життя Є. Є. Слущкого можна назвати “пошуками самого себе”. Народжувався невтомний мислитель, який піддавав критиці все, що сприймалося ззовні, який жадібно вловлював усе нове, усе те, на чому можна знайти свій шлях у науковій творчості, який би відповідав його природному обдаруванню. ... В кожному питанні, за яке брався Євген Євгенович, він завжди починав із осмислення початкових понять і положень, йшов завжди власними, особливими шляхами; чужі думки цікавили його лише тоді, коли могли служити матеріалом для критики. Ця самобутність думки з роками зростала та поступово підвела Є. Є. Слущкого до тих граней, за якими відкриваються не лише нові шляхи розв'язання проблем, а й самі нові проблеми, які раніше ні в кого не виникали, і звідки думка спрямовується на цілині простори, ще невідомі людському знанню”, — зазначав М. С. Четвериков, якого пов'язували з Є. Є. Слущким роки дружби та спільної праці [15, с. 256–257].

Є. Є. Слущкий закінчив університет із дипломом I ступеня та золотою медаллю за конкурсну роботу “Теорія граничної корисності”, виконану,

---

як зазначав пізніше сам Євген Євгенович, “під кутом зору математика, який вивчає політичну економію” [14, с. 22].

Зазначена праця стала результатом участі студента Євгена Слуцького в науково-дослідній роботі, що проводилася в Київському університеті, і, зважаючи на літературні та рукописні джерела того часу, була виконана на високому теоретичному рівні. За університетським Статутом конкурсні роботи захищалися в спеціально призначених при університеті комісіях (за фахом: юридична, медична тощо), а до студентів, які виявили бажання взяти участь у конкурсі, висувалися досить суворі вимоги й змістовного, і формального характеру. Стосовно останніх у пунктах 477 та 479 Статуту, зокрема, зазначалося, що до іспитів у комісіях допускаються лише ті зі студентів, яким, за визначенням факультетів, зарахована встановлена для закінчення курсу кількість півріч, і які подали до відповідних комісій у призначений термін випускне свідоцтво, заяву та інші необхідні документи, а також двадцять рублів... [20, арк. 17–18]. У декількох наступних пунктах університетського Статуту (480, 481, 492 та ін.) наголошувалося, зокрема, що “загальні для всіх університетів правила іспитів у комісіях ... затверджуються Міністром народної освіти та публікуються до загального відома...”, а також роз’яснювалися умови нагородження студентів дипломами першого і другого ступенів та права, які отримували переможці [20, арк. 18].

Вищенаведені положення Статуту та інші університетські документи, у яких були сформульовані вимоги до конкурсних студентських робіт, пояснюють, чому праця Євгена Слуцького написана під девізом і чому його прізвище не зазначене на титульній сторінці роботи. Те, що автором “Теорії граничної корисності” є студент юридичного факультету Євген Слуцький, і що його дослідження нагороджене золотою медаллю, зафіксовано власноруч деканом факультету професором М. М. Ясинським, який саме восени 1910 р. за пропозицією п. керуючого Міністерством народної освіти ... за № 28005 був затверджений на посаді декана юридичного факультету Університету св. Володимира [21, арк. 3–5].

Девізом своєї праці Євген Слуцький обрав методологічний принцип, сформульований Аристотелем у I книзі “Нікомахової етики”. У перекладі із грецької він означає: “Хто займається політичними дисциплінами, той має вивчати психологію”. Цей вислів є ключем до розуміння концепції цінності Є. Є. Слуцького, який, наголошуючи на необхідності тісного взаємозв’язку між економічним і психологічним у поясненні корисності, здійснив системний аналіз розробок граничної корисності К. Менгера, Ф. Візера, Л. Вальраса, В. Парето, Е. Бьом-Баверка та ін. Водночас, не відкидаючи цілком суб’єктивного трактування корисності західними теоретиками, він

вніс елементи об'єктивного аналізу зазначеної проблеми шляхом порівняння відносних рівнів цінностей різних благ і виявлення залежності зміни функції корисності від руху цін і грошових доходів населення.

Дослідження 30-річного Є. Є. Слуцького можна розглядати як суттєве доповнення до наукових розробок теорії цінності Київською школою економістів (Р. М. Орженцький, В. Ф. Арнольд, Д. І. Піхно, А. Я. Антонович та ін.). Водночас, за глибиною постановки та аналізу порушених проблем, великим обсягом задіяних літературних джерел (наведених мовою оригіналу), аргументованістю узагальнень і висновків, можна з упевненістю стверджувати, що вже в першій своїй праці Євген Слуцький виступив як самостійний, серйозний дослідник проблем граничної корисності, мотивації людської поведінки, сутності ринку.

“Теорія граничної корисності” посідає особливе місце в теоретичному доробку вченого. Саме в цій праці було закладено підвалини майбутніх економіко-математичних досліджень Є. Є. Слуцького, що принесли йому міжнародний науковий авторитет і світове визнання.

Поставлене в передмові завдання — “дати нарис цілісної системи основних положень теорії” — обумовило логіку й структуру праці, що складається з п'яти частин і додатків загальним обсягом майже 400 сторінок тексту. У першій частині дослідження вченим розглянуто психологічні основи концепції граничної корисності. І хоча, як зауважував автор, “глава про метод лишилася ненаписаною” [19, с. II], зазначений розділ загалом можна вважати методологічним підґрунтям праці. Євген Слуцький був переконаний, що вивчення теорії граничної корисності неможливе без “застосування низки положень психологічного характеру” [19, с. 3]. Тому цілком законним є його критичне переосмислення позицій німецьких психологів А. Бейна, К. Еренфельса, В. Вундта, а також інших дослідників, зокрема В. Парето, Й. Шумпетера, М. Лосського, та виклад власних психологічних підходів до концепції граничної корисності, заснованих на теоретичних розробках професора Л. І. Петражицького. До методологічних засад дослідження слід зарахувати також спробу Є. Є. Слуцького “поєднати психологічний напрям з математичним” і розкрити необхідність застосування математичного методу до розробок теорії граничної корисності [19, с. 3–4].

Другу частину студентського дослідження Євгена Слуцького присвячено розгляду елементів теорії діяльності, розкрито вплив емоцій на людську поведінку, дано власне визначення поняттю “благо” [19, с. 47], на основі класифікації благ 1-го, 2-го, ... n-го порядку розкрито сутність лінійної системи прагнень, сформульовано залежність між прагненнями вищих і ниж-

---

чих порядків [19, с. 49–63] та висловлено принципову позицію про можливість вимірювання інтересів різних осіб [19, с. 82].

У третій частині розглядаються поняття цінності та корисності, дається критична оцінка визначенням цих категорій теоретиками маржиналізму К. Менгером, Е. Бьом-Баверком, Ф. Візером, В. Джевонсом, Г. Госсеном, Г. Зіммелем та ін. Зокрема, Євген Слуцький критикує суто суб'єктивне тлумачення цінності К. Менгером, уважаючи, що праці Ф. Візера із суб'єктивно-об'єктивним баченням феномену цінності значно переважають на працювання попередників у цій галузі [19, с. 109]. Шляхом вивчення системи інтересів учений доходить до визначення поняття “об'єктивованого інтересу”, який, на його думку, лежить в основі цінності. “Цінність блага, — наголошує молодий дослідник, — є інтерес, спрямований на розпорядження даним конкретним благом” [19, с. 144]. Висновок Євгена Слуцького про можливість кількісного аналізу споживацьких переваг індивіда став новим словом у економічній науці. Його дослідження щодо вимірюваності цінності на основі застосування математичних методів також випереджали розробки як вітчизняних, так і зарубіжних колег.

У четвертій частині роботи дається докладний виклад теорії складної системи інтересів. Є. Є. Слуцький проаналізував теорію цінності благ вищих порядків і благ комплементарних, розкрив сутність насичених і ненасичених інтересів, граничної та питомої корисності, дослідив поведінку функції корисності в різних системах (моментальній і тривалій) [19, с. 177, 201–207].

П'ята, завершальна, частина “Теорії граничної корисності” присвячена обґрунтуванню основ теорії ринку, ринкової поведінки (індивідуалістичної й соціальної) [19, с. 282–283]. Євген Слуцький вважає, що теорія обміну є центральною проблемою теоретичної політичної економії, оскільки містить теорію ціни, теорію виробництва, теорію податків, тарифів, заробітної плати, ренти та капіталу [19, с. 324]. Він доводить важливість впливу на характер обміну соціальних чинників (як позитивного, так і негативного характеру) [19, с. 293], аналізує умови встановлення ринкової рівноваги та відхилення від неї [19, с. 324–325]. Ученим розвинуто також теорії попиту та пропозиції, витрат виробництва тощо.

Незважаючи на золоту медаль та диплом, у якому було зазначено, що “... на основі ст. 81 загального статуту Імператорських Російських Університетів 23 серпня 1884 року по схваленню представленої праці, п. Слуцький, за висновком Юридичної Іспитової Комісії при Університеті Св. Володимира 28 травня 1911 року, відзначається дипломом першого ступеня з усіма правами та пільгами, поіменованими в ст. 92 статуту й в V п. “Висо-

---

чайше” затвердженої в 23 день серпня 1884 року думки “Государственного совета” ...” [18, спр. 356, арк. 21], репутація неблагонадійного студента не дала йому змоги залишитися в університеті для підготовки до магістерських іспитів. Магістерські іспити на ступінь магістра політичної економії та статистики він склав тільки в 1917 р. при Московському університеті.

Неодноразові виключення з університету за політичними мотивами та, як наслідок, репутація “неблагонадійного” стали серйозною перешкодою також і в пошуках роботи. Євгенові Слуцькому вдається розпочати трудову діяльність після закінчення університету тільки як позаштатному викладачеві законознавства та політичної економії в приватному жіночому комерційному училищі, що було засноване його тестем М. М. Володкевичем. Лише 4 травня 1914 р. відгуком київського губернатора за № 16855 на адресу Навчального відділу Міністерства торгівлі та промисловості було “виявлено згоду на затвердження Слуцького штатним викладачем приватного жіночого комерційного училища Л. Н. Володкевич у м. Києві” [18, спр. 356, арк. 58]. В училищі він продовжував викладати до 1916 р.

Комерційне училище було навчальним закладом нового типу. За статутом до нього приймали дітей усіх верств населення та віросповідань, викладацький склад, включаючи директора, обирався на демократичних засадах. Для надання допомоги матеріально незабезпеченим учням за кошти педагогів було створено “Общество вспомоществования”. В училищі широко застосовувалися практичні заняття із природничих дисциплін, учні знайомилися також і з основами політичної економії. М. М. Володкевич залучив до викладання педагогів-однодумців. Дружина Євгена Євгеновича — Юлія Миколаївна викладала природознавство в цьому самому закладі. При училищі (по вул. Кузнечній, б. 44) знаходилася й квартира молодих Слуцьких.

У 1911 р. сталася подія, що визначила наукову долю Є. Є. Слуцького. Розпочавши підготовку до магістерських іспитів, він ґрунтовно зайнявся теорією ймовірностей як теоретичною основою статистики. Познайомившись із професором, згодом академіком АН УРСР, відомим фізіологом і нейрогістологом О. В. Леонтовичем, отримав від нього книгу, що тількино вийшла з друку “Элементарное пособие к применению методов Gauss’a и Pearson’a при оценке ошибок в статистике и биологии” (Київ, 1911). Із цієї книги російський читач зміг уперше ознайомитися з теоретико-статистичними ідеями К. Пірсона та списком відповідної літератури. Книга надзвичайно зацікавила молодого вченого. І як зазначав М. С. Четвериков: “... можна лише дивуватися, з якою швидкістю йому вдалося ознайомитися за першоджерелами з досить складними вже в той час побудовами анґ-

---

лійських статистиків-біологів, як глибоко він занурився в логічні основи теорії кореляції, з яким критичним чуттям він не тільки виокремив усе найбільш суттєве, а й підмітив слабкі місця пірсонівських концепцій. Здається майже дивом, що вже за рік побачила світ книга самого Є. Є. Слуцького з тих самих питань, при тому викладена з такою ясністю, з таким розумінням і математичної, і логічної сторони справи ...” [15, с. 258].

Ця праця вийшла під назвою “Теорія кореляції й елементи вчення про криві розподілу” та стала одним із кращих посібників для ознайомлення з, англійською статистико-математичною школою [9]. Першими з результатами роботи молодого дослідника ознайомилися члени товариства економістів при Київському комерційному інституті. 5 квітня 1912 р. на 34-у засіданні товариства була заслухана доповідь дійсного члена товариства економістів Є. Є. Слуцького на тему “Теорія кривої частоти й теорія кореляції”. За особливим запрошенням на засіданні були присутні О. В. Леонтович і Д. О. Граве — майбутній академік АН УРСР, відомий математик, засновник київської наукової алгебраїчної школи.

У тезах доповідей, викладаючи суть дослідження та формулюючи висновки, акцентує увагу на наступних моментах. По-перше, метод кореляції остаточно перетворює статистику в точну науку, так як дає: а) точну математичну міру залежності статистичних величин; б) ймовірну похибку цієї міри, що вказує на надійність або ненадійність висновків, що можуть бути зроблені на основі даного матеріалу; с) форму залежності, що дає змогу за однією величиною знайти можливе значення іншої; d) границі більш або менш імовірних коливань цієї останньої. По-друге, теорія кореляції багатьох змінних є абсолютно незамінним засобом вивчення залежності між декількома величинами. По-третє, теорія кореляції має бути введеною в коло обов’язкових предметів освіти, а статистика та метод кореляції — у практику науково-статистичних закладів [18, оп. 10, спр. 45, арк. 7, 12].

Після успішного обговорення працю “Теорія кореляції й елементи вчення про криві розподілу” було надруковано в 1912 р. в “Известиях Киевского коммерческого института”. Робота, що була позитивно оцінена науковою громадськістю, зокрема, дістала схвальні відгуки статистиків О. О. Чупрова і О. О. Русова, математика А. А. Маркова (останній включив її навіть у дуже скупо складені списки літератури в його курсі “Дослідження ймовірностей”), фактично відчинила перед автором двері Київського комерційного інституту. Навчальним комітетом Київського комерційного інституту на засіданні 9 грудня 1912 р., за рекомендацією викладача статистики — відомого українського вченого О. О. Русова, Є. Є. Слуцького було обрано для читання тимчасового необов’язкового курсу “Теорія вибіркового ста-

---

тистичного дослідження”. О. О. Русов у своєму відгуку відзначав, що “член товариства економістів, що існує при Київському Комерційному Інституті, Євген Євгенович Слуцький, доповідь якого по теорії кореляції та кривих розподілу була заслухана в товаристві весною поточного року і надрукована в “Известиях Института”, є бажаним членом корпорації викладачів Інституту для ознайомлення слухачів та слухачок з основами математичної статистики” [17, оп. 2, спр. 356, арк. 3].

Розпорядженням Міністерства торгівлі та промисловості від 12 січня 1913 р. Євгена Слуцького було спочатку тимчасово допущено до виконання обов’язків керівника слухачами в Інституті, а 21 березня 1913 р. — до викладання “із платою за наймом” [17, оп. 2, спр. 356, арк. 2].

У той час викладачі Київського комерційного інституту викладали навчальні дисципліни за власними програмами, які були результатом їх наукової діяльності, вивчення та узагальнення досягнень тогочасної науки, власної професійної ерудиції. У доповідній записці з обґрунтуванням навчального курсу, підготовленої для Навчального комітету Київського комерційного інституту, Є. Є. Слуцький аналізує найбільш важливі тенденції в розвитку статистичної справи в Росії, обґрунтовує “мотиви, які спрямовують земську статистику на шлях вибіркового дослідження, а отже, і на шлях засвоєння математичних методів. Остання обставина є наслідком того міркування, що успішність вибіркового дослідження знаходиться в прямій залежності від ступеня теоретичної підготовки статистика, і що без застосування математичних прийомів та критеріїв вибіркового дослідження є ненадійним і небезпечним починанням” [17, оп. 2, спр. 356, арк. 6]. Є. Є. Слуцький формулює в зв’язку із цим своє бачення завдань викладання статистики в спеціалізованих навчальних закладах, що зводиться до врахування потреб статистичної практики, яка, на його думку, не обмежується вузько поставленими утилітарними межами, а має на меті “... як наукову, так і громадську сторону своєї роботи” [17, оп. 2., спр. 356, арк. 4]. Євген Євгенович вважав, що такий навчальний заклад, як Київський комерційний інститут, повинен надавати можливість своїм слухачам “долучитися за бажанням до сучасної наукової роботи на гранті подальшого розвитку математичної статистики та її застосування” [17, оп. 2, спр. 356, арк. 6].

Отже, у Є. Є. Слуцького був певний, що рівень викладання статистики повинен забезпечити підготовку випускників не тільки для того, щоб підтримувати існуючу практику, а й для вирішення нових завдань, що висуюються життям, шляхом впровадження нових методів, які напрацьовуються науковою думкою. Настрій доповідної записки красномовно свідчить про бажання автора донести до інших свої погляди та переконання.

Але, на жаль, повністю реалізувати свою концепцію підготовки спеціалістів-статистиків на практиці йому не вдається. Головна причина — недостатня математична підготовка слухачів і суто практичний ухил фахівців, яких готував у той час Комерційний інститут. Є. Є. Слущкий, як викладач, намагався знайти шляхи вирішення проблеми на основі відповідної побудови навчальних курсів. У звіті декана економічного відділення про хід викладання на економічному відділенні Київського комерційного інституту в 1913–1914 навчальному році приведено перелік тем практичних робіт, які виконували студенти під керівництвом Є. Є. Слущкого. Теми занять свідчать про прагнення молодого викладача зацікавити студентів різними проблемами та творчими завданнями. Пізніше він викладає курс теоретичної статистики у тісному зв'язку із курсом теорії ймовірностей, оскільки вважає, що відокремлення суто математичної сторони від прикладної в живому процесі викладання мало б схоластичний характер, та наполягає на необхідності викладання обох дисциплін одним викладачем [17, оп. 1, спр. 54, арк. 73]. Проте того позитивного ефекту, на який він сподівався, його зусилля не дали. “Викладацька робота не відіграла значної ролі в моєму науковому житті” — пригадуючи ті часи, написав із сумом Євген Євгенович за два десятиліття [14, с. 24]. Зі значно більшим задоволенням Є. Є. Слущкий, за власним визнанням, викладає теоретичну економію, оскільки в цьому випадку його наукові інтереси співпадають із запитам слухачів. Саме теоретичну економію, а не статистику, вважає вчений у той час своїм покликанням у науці [18, оп. 8, спр. 63, арк. 34].

14 листопада 1913 р. на засіданні гуртка економістів при Київському комерційному інституті з нагоди 250-річчя від дня появи першої економічної праці Вільяма Петті (1912 р.) Є. Є. Слущкий виступив із доповіддю, присвяченою його творчості. У 1914 р. текст доповіді було спочатку опубліковано в “Студентському бюлетені Київського комерційного інституту”, а дещо пізніше він вийшов окремою книгою.

У нарисі Євген Слущкий коротко викладає біографію вченого, аналізує економічні погляди В. Петті та їх оцінку К. Марксом, наводить власноруч перекладені фрагменти з різних праць Петті, таких, як “Анатомія Ірландії”, “Трактат про податки й збори”, “Політична арифметика” та ін.

Розглядаючи, зокрема, тлумачення В. Петті категорії цінності, Є. Слущкий зауважує, що віднести вченого до засновників трудової теорії вартості можна лише з великими припущеннями. На думку Є. Слущкого, це сталося через помилку К. Маркса, який охарактеризував економічні праці англійського дослідника “надзвичайно однобічно” [10, с. 10].

Розкриваючи своє бачення місця В. Петті в науці, Євген Слуцький звертає увагу на елементи меркантилізму, притаманні його творчості, та позитивно оцінює розуміння вченим проблем державного втручання в економіку. Євген Євгенович зауважує, що “ні теорія торгового балансу, ні теорія переваг багатства в грошовій формі не є ... безглуздя” і що “критика меркантилізму в старих письменників, наприклад у Адама Сміта, не вичерпує питання” [10, с. 24–25]. Не будучи сам послідовним прихильником позиції щодо широких можливостей ринкового саморегулювання, Є. Є. Слуцький позитивно характеризує, за його висловом, “помірне” ставлення В. Петті до державного втручання в економіку та додає, що в цьому плані “Петті стоїть на більш правильній позиції, ніж багато хто з більш пізніх економістів, бо він ще не засліплений привидами автоматичної гармонії” [10, с. 22].

Водночас, Є. Є. Слуцький продовжує дослідження проблем кореляційного аналізу. У 1914 р. у “Журналі Королівського статистичного товариства” з’явилася його стаття “Про критерій відповідності лінії регресії та найкращий метод забезпечення відповідності емпіричним даним”. Це була перша спроба оцінки лінії регресії з використанням статистико-математичного критерію. Лише за дев’ять років по тому була опублікована праця Р. Фішера, в якій було поставлене аналогічне завдання [5, с. 10].

Перед першою світовою війною Є. Є. Слуцький знову захоплюється психологічними та соціологічними науками. “Працюючи над теоретичною економією вже багато років, я ще зі студентської лави керувався переконанням, що ця наука тільки тоді стане цілком наукою, коли будуть опрацьовані найглибші її основи, що мають коріння в низці суміжних із нею дисциплін, а особливо в загальному для всього знання філософському підґрунті. Я витратив багато зусиль, розширяючи та набуваючи знання, що зазвичай не вважаються обов’язковими для економіста, але необхідні мені заради виконання мого завдання з перегляду основ теоретичної економії. Так, я працював і в математиці, і в математичній статистиці, і в логіці, і в теорії пізнання, і в психології заради цієї єдиної мети” — напише він згодом (1919 р.) у листі директорові Київського комерційного інституту” [18, оп. 8, спр. 63, арк. 34].

У роки першої світової війни Є. Є. Слуцький продовжує свою наукову та викладацьку діяльність (за винятком 1915–1916 н. р.). 14 травня 1914 р. Навчальний комітет Київського комерційного інституту, обговоривши на засіданні подання декана економічного відділення, обирає Євгена Слуцького на посаду позаштатного викладача статистики. Але постанова Навчального комітету залишається цілий рік без підтвердження (за діючими в той

час правилами Міністерство торгівлі та промисловості повинно було надати відповідний дозвіл). В архіві зберігся запит Євгена Євгеновича із приводу затримки затвердження його на зазначеній посаді та копія відповіді Навчального відділу Міністерства Торгівлі та промисловості (із грифом “секретно”) на лист директора Київського комерційного інституту від 19 листопада 1915 р. із проханням надати докладні відомості про благонадійність Є. Є. Слуцького, необхідні для затвердження його на посаді позаштатного викладача інституту, та відповідну довідку. Зрештою, бажану довідку за підписом віце-губернатора було отримано, але, поки тривало з’ясування благонадійності та затримувалося затвердження у посаді (що надавала певні пільги у воєнний час), “ратник ополчення I разряда призыва 1901 г.” Є. Є. Слуцький втрачає право на звільнення від мобілізації до армії. Увесь 1915–1916 н. р. він не викладає, оскільки очолює Бюро по реєстрації біженців при Київському відділенні “Комитета ее Императорского Высочества Великой княжны Татьяны Николаевны” і не має можливості виїхати до Саратова, де на той час знаходився Київський комерційний інститут [17, оп. 2, спр. 356, арк. 37, 54].

Під час війни, Євген Слуцький працює, за його власним визначенням, над “експериментально-психологічним вивченням окремих питань у галузі вимірювання корисностей” [18, спр. 63, арк. 34]. Підтримку та схвальний відгук про хід дослідження в цьому напрямку він отримує від російського професора М. С. Четверикова, який не тільки вважав роботу вченого вельми цікавою, а й висловлював думку, зважаючи на рівень дослідження, що навряд чи будь-яка з тогочасних німецьких психологічних лабораторій була б у змозі допомогти Євгену Євгеновичу розв’язати цю проблему. Слуцький вивчає літературу з феноменології (Е. Гуссерль та його школа), намагаючись визначити базис і метод для остаточного вирішення проблеми цінності в галузі теоретичної економії. Глибоке вивчення цих питань привело Є. Є. Слуцького до впевненості, що “емпіризм не є належним підґрунтям для теоретичної економії й що психологічний підхід до проблеми цінностей неправильний”, — про що він напише наприкінці 1919 р. у відгуку про праці Р. М. Орженцького в галузі економічних наук [17, оп. 2, спр. 276, арк. 2].

1915 р. Євген Слуцький стає дійсним членом Товариства для розробки суспільних наук імені О. І. Чупрова. Протягом 1915–1916 рр. він неодноразово публікується на сторінках журналу “Статистический вестник”, що видавався статистичним відділенням згаданого Товариства. Першими його працями у цьому виданні були статті “Об одной ошибке в применении

формул теорії кореляції” та “Статистика и математика” (рецензія на книгу А. А. Кауфмана “Теория и методы статистики”) [11].

Одночасно у цей період Є. Є. Слуцький продовжує інтенсивно займатися економічною теорією й того самого 1915 р. в італійському журналі “Giornale degli economisti e rivista di statistica” з’являється його стаття “До теорії збалансованого бюджету споживача”, що принесла йому за багато років по тому всесвітнє визнання. “В останній праці, — писав Є. Є. Слуцький 1919 р., — я математичною мовою, що допускає велику точність висловлювання, дав перший нарис деяких своїх відкриттів, що йдуть значно далі того, що зроблено у відповідній галузі такими світилами нашої науки як Вальрас, Еджуорт і Парето, що засвідчено листами до мене Парето і Панталеоні та тим фактом, що редакція взяла на себе зобов’язання по перекладу моєї статті з мого англійського оригіналу італійською мовою”. А далі з характерною вимогливістю до себе зазначав, що “тільки усвідомлення свого обов’язку перед наукою, обов’язку, що спонукає боротися за доведення до кінця взятого на себе завдання, могло змусити мене до зробленої вище спроби самооцінки своїх праць” [18, спр. 63, арк. 34, 35].

Є. Є. Слуцький плідно працює над проблемами теоретичної економії майже до середини 20-х рр. У своїх життєписах Євген Євгенович визначає цей рубіж як 1922 р., але пізніше, у 1926 і 1927 рр. ще вийдуть праці, які він зарахує до головних своїх досягнень періоду захоплення економічною теорією. Учений вважав, що головні результати своїх досліджень того часу йому вдалось висвітлити в трьох працях: “Теория потребительского спроса” (1915), “К вопросу о формально-праксеологическом основании экономики” (1926), “К критике понятия ценности Бем-Баверка и его учения об измеримости ценности” (1927). І що цікаво, “перша з них звернула на себе увагу світу вчених лише через 20 років після опублікування, породивши вже низку близьких до неї праць у англо-американській літературі”.

Марк Блауг, який неодноразово звертався до творчості Євгена Слуцького, у праці “Сто великих економістів до Кейнса” так змальовує цю ситуацію. Коли Джон Хікс та Рой Аллен у 1934 р. виступили зі своєю новою теорією споживача на ринку, що ґрунтувалася на концепції байдужості, а не на ідеї граничної корисності, вони, зокрема, стверджували, що їм вдалося чітко розкласти на два компоненти вплив зміни ціни на попит: “ефект доходів” і “ефект заміщення”. Таким чином була розв’язана давня загадка Маршалла про “товари Гріффена”, або, як їх називали Хікс і Аллен, “гірші товари” — і разом отримане чітке пояснення низхідних кривих пропозиції робочої сили. І лише за два роки з моменту написання даної роботи, у

1934 р., Аллен з'ясував, що ці ідеї були вже не тільки висловлені, а й підкріплені математичними викладками в статті Євгена Слуцького, опублікованій у Італії за 20 років до того, але не поміченій науковим загалом. У 1935 р. Аллен відразу оголосив про свою знахідку та визнав першість Є. Є. Слуцького в створенні більшої частини теорії, що отримала назву теорії Хікса-Аллена (крім широко відомих діаграм кривих байдужості).

“Це був не єдиний випадок, коли Слуцький виявляється попереду решти в тій чи іншій галузі, залишаючись не поміченим усіма, хто в ній працював. В 1913 р. він опублікував в “Journal of the Royal Statistical Society” свою статтю про критерії відповідності ліній регресії, яка мала дивну схожість зі статтею на цю саму тему, що вийшла у світ на 9 років пізніше за підписом Фішера, знаменитого статистика” [22, с. 278].

У 1923 р. виходить друком математичний додаток “К вопросу о вычислениях дохода государства от эмиссии” до статті Л. М. Яснопольського, де Євген Слуцький наводить графік грошової емісії у вигляді кривої, де кожен відрізок відображає динаміку грошової емісії впродовж місяця. Зважаючи на обсяг емісії відносно грошей, що вже знаходилися в обігу, та індексу цін, Є. Є. Слуцький визначав прибуток держави від емісії. Згаданий метод не давав систематичної похибки, хоча окремі економісти стверджували про її існування в бік перебільшення прибутку по емісії в періоди повільного падіння курсу та зменшення — у періоди особливо швидкого падіння курсу [12, с. 49].

Поступово вчений знову повертається до аналізу проблем математичної статистики. У життєписі, датованому 1938 р., Є. Є. Слуцький так пояснює ці зміни: *“Спочатку я читав курси з математичної статистики. Потім залишив їх і перейшов до економіки, яку вважав своїм основним фахом і в сфері якої я ретельно працював багато років над твором, який залишився незакінченим. Бо, коли руйнувалося капіталістичне господарство та стали вимальовуватися контури планового соціалістичного господарського ладу, зникла база для тих проблем, які цікавили мене як економіста-математика. Вивчення економічних процесів при соціалізмі, особливо в перехідну епоху, вимагало інших знань, інших розумових навичок, інших методів, ніж ті, якими я озброїв себе. В результаті стали набувати для мене інтерес проблеми математичної статистики...”* [14, с. 20].

Згадувана тут Є. Є. Слуцьким праця, на яку в життєписі 1923-го р. він посилається як на “Опыт исследования основ экономики” (т. 1, загальний обсяг 25–30 друкованих аркушів) і яку вважає підсумком своїх багаторічних наукових досліджень у галузі економічної теорії, на жаль, залишилася

не опублікованою [17, оп 2, спр. 356, арк. 84]. Невідомо також, чи збереглася зазначена праця взагалі.

1922 р. Євген Слуцький, після довготривалої перерви, повернувся до питань теорії статистики. У листопаді 1922 р. Київський інститут народного господарства відряджає професора Є. Є. Слуцького як делегата від інституту на Всеросійський статистичний з'їзд [17, оп. 2, спр. 356, арк. 76]. На секції теоретичної статистики III Всеросійського статистичного з'їзду він виступив із доповіддю “К вопросу о логических основах исчисления вероятностей”, присвяченою основній гносеологічній проблемі теорії ймовірностей, що мала великий науковий резонанс. Пізніше доповідь була надрукована в “Вестнике статистики” та згодом передрукована, з незначними змінами, у першому томі збірника статей “Памяти Н. А. Каблукова”. 1925 р. у “Вестнике статистики” (кн. XXII) з'явилася ще одна важлива робота Є. Є. Слуцького — “К вопросу о законе больших чисел”, у якій він висунув нові для статистичної науки поняття стохастичної границі та стохастичної асимптоти. Того самого 1925 р. у міжнародному журналі “Metron” була опублікована фундаментальна праця Є. Є. Слуцького, у якій були визначені та досліджені основні поняття стохастичної асимптоти та межі, і яка лягла в основу його теорії стохастичних функцій.

Після жовтневих подій 1917 р. Є. Є. Слуцький викладав у декількох навчальних закладах, що виникли в той період: на Кооперативних курсах для інвалідів, у Народному університеті, в Українському кооперативному інституті та ін. Він активно співпрацював із соціально-економічним відділом Всеукраїнської академії наук. Саме в “Записках соціально-економічного відділу” ВУАН була надрукована одна з найбільш цікавих його праць середини 20-х років “Етюд до проблеми будування формально-праксеологічних засад економіки” (українською та німецькою мовами), що відіграла надзвичайно важливу роль у формуванні нової науки ХХ ст. — праксеології [13, с. 165–175, 238–249].

Але основним місцем роботи, як і раніше, залишався Київський комерційний інститут (з 1920 р. — Інститут народного господарства). У квітні 1919 р. Є. Є. Слуцького за рекомендацією професора Л. М. Яснопольського було обрано штатним доцентом інституту по кафедрі політичної економії, а з осені 1920 р. — професором Київського Інституту народного господарства [17, оп. 2, спр. 356, арк. 78].

Могутній інтелектуальний потенціал, глибокі знання та фахова підготовка дали йому змогу, залежно від обставин та власних уподобань, викладати різні дисципліни. У 1912–1913 н. р. Є. Є. Слуцький викладає курс теорії вибіркового статистичного дослідження; 1913–14 н. р. — курс математич-

ної статистики; в осінньому семестрі 1917–1918 н. р. — історію соціалістичних учень, у наступному навчальному році — теоретичну економію. Окрім того в різний час він веде практичні заняття з політичної економії. Вчений викладає статистику, теоретичну економію, політичну економію, історію економічних вчень у 1920, 1921, 1922 рр.; теоретичну статистику, теорію ймовірностей, елементи вищої математики, веде семінар зі статистики — у 1923–1924 н. р.; “вищу математику з фінансово-економічними проблемами”, оціночну статистику, теоретичну й страхову статистику — у 1924–1925 н. р. і першому півріччі 1925–1926 н. р.

З жовтня 1920 р. до кінця 1924–1925 н. р. професор Є. Є. Слуцький завідував кабінетом фінансово-економічних наук. Вибув Є. Є. Слуцький зі складу педагогічного колективу Київського інституту народного господарства “згідно його особистої заяви” 16 січня 1926 р. [17, оп. 2, спр. 356, арк. 67, 78–79].

Поряд із науковою діяльністю вчений активно листувався з відомими вченими, зокрема, статистиком В. Й. Борткевичем, майбутнім лауреатом Нобелівської премії Р. Фрішем, обмінюючись думками з дискусійних питань статистики, економетрії, стосовно створення періодичного видання Економетричного товариства тощо.

У січні 1926 р. Є. Є. Слуцький переїздить працювати до Москви на запрошення Центрального статистичного управління. Але вже з лютого 1926 р. Євген Євгенович — консультант Кон’юнктурного інституту, де він почав вивчати цикли в економіках капіталістичних країн. Одночасно очолював сільськогосподарську секцію Інституту експериментальної статистики та статистичної методології ЦСУ СРСР.

У 1926 р. Є. Є. Слуцький робить своє головне відкриття в галузі статистики, суть якого полягає в тому, що кожне середнє суми часових рядів являє собою ряд, у якому можуть спостерігатися систематичні коливання. Цікаво, що коливання не були циклічними в строгому значенні, тобто, інтервали між послідовними піками були випадковою величиною. Це давало змогу припустити, що економічний цикл є лише результатом агрегування економічних показників, і Євгену Євгеновичу навіть вдалося зімітувати в такий спосіб економічні цикли ХІХ ст. Праця Є. Є. Слуцького “Складання випадкових причин як джерело циклічних процесів” вийшла друком 1927 р. Тоді само побачила світ праця Д. Є. Юла, який незалежно від Євгена Слуцького зробив те саме відкриття, коли досліджував сонячну активність. Тому циклічність кожної середньої суми випадкових рядів отримала в науковій літературі назву ефекту Слуцького-Юла.

У 1928 р. Є. Є. Слуцький бере участь у конгресі математиків, що проходив у Болоньї. Його доповідь про стохастичні асимптоти та границі мала

великий резонанс. Учений отримує можливість продовжити публікацію своїх праць із математичної статистики у виданні Французької Академії наук “Comptes rendus des seances de le Academie des sciences” (1927–1929 pp.).

Незабаром, після переїзду Євгена Слуцького до Москви, для Кон'юнктурного інституту та Центрального статистичного управління настають нелегкі часи, розпочинається корінна перебудова цих інституцій. М. В. Птуха в листі відомому статистику, професорові Берлінського університету В. Й. Борткевичу від 19 лютого 1927 р. пише, що в Москві ліквідуються залишки “попівщини” та “земської статистики”. А 22 травня 1927 р. він додає, що в зв'язку з розгромом Кон'юнктурного інституту “Слуцькому й Черверикову живеться далеко не солодко” [23, с. 305].

Після справи Трудової селянської партії, закриття Кон'юнктурного інституту та перепідпорядкування ЦСУ Держплану СРСР (1930 р.) Є. Є. Слуцький переходить працювати до Інституту геофізики та метеорології, де сподівався знайти використання своїм відкриттям у галузі псевдоперіодичних хвиль. Для статистика-математика Є. Є. Слуцького було характерним те, що математичний бік справи ніколи не закривав суті будь-якого предмета вивчення. Він вважав, що тематика методологічних праць повинна визначатися матеріальним змістом досліджень. *“Мені здавалось, що поряд із теоретичними дослідженнями я повинен вести також і вивчення тих чи інших конкретних проблем, аби перевірити таким шляхом методи й отримати завдання для теоретичної роботи...”* [14, с. 21].

В Інституті геофізики та метеорології предметом його дослідження був вплив сонячної активності на врожаї. У зв'язку з недостатньою тривалістю спостережень за врожайністю протягом 115 років (таблицю було складено В. Г. Михайловським) він використовував перелік цін на пшеницю в Англії за 369 років, складений лордом Беверіджем. Окрім того, Євген Слуцький вивчав прирости за рік 12-ти секвой за дві тисячі років. На початку 30-х рр. учений займався також проблемою зв'язних динамічних рядів. Він отримав формулу середньоквадратичної похибки коефіцієнта кореляції для випадку, коли спостереження не є взаємозалежними, а являють зв'язні ряди (випадок стаціонарних часових рядів). Але загалом період 1930–1935 рр. сам Євген Євгенович оцінював “як рішучий крах”. Він ставив перед собою завдання розробити та перевірити методи вивчення випадкових емпіричних процесів на прикладі геофізичних явищ. Але ця задача вимагала, поперше, тривалого дослідження, а по-друге, чимало з отриманих результатів самі по собі не могли бути практично корисними. *“Природньо, — напише він у 1942 р., характеризуючи цей період свого життя, — що в дослідницьких установах, які будували свої плани під практичним ку-*

том зору, обставини для роботи створювалися несприятливі, теми часто “закривалися” після значної затрати на них праці, але задовго до закінчення, і тільки небагато зробленого за ці роки дозріло до опублікування. Я не маю духу нарікати, оскільки велика задача індустріалізації нашої країни повинна була відобразитись на науковій роботі вимогою отримання конкретних, потрібних на даному проміжку часу, результатів, а мені, вочевидь, не вдалося показати, що результати, яких я очікую, будуть достатньо важливі в більш-менш близький час. Таким чином, поставлене мною завдання, виявилось відкладеним до інших майбутніх часів” [14, с. 23].

У 1934 р. Є. Є. Слуцький переходить працювати до Інституту математики та механіки Московського державного університету. За сукупністю наукових праць він отримує звання доктора фізико-математичних наук, а разом із тим і завідування кафедрою теорії ймовірностей і математичної статистики МДУ. Але до педагогічної роботи вчений по суті так і не повернувся. Розпачем звучать його слова: “Отримавши кафедру теорії ймовірностей і математичної статистики МДУ, я через деякий час переконався, що цей ступінь життя прийшов до мене надто пізно, і щастя мати учнів мені не доведеться пізнати” [14, с. 24].

З надією продовжити наукову роботу Є. Є. Слуцький у 1939 р. переходить до Математичного інституту імені В. А. Стеклова АН СРСР, оскільки, згідно з рішенням уряду, організація науково-дослідної роботи, зокрема у галузі математики, мала зосереджуватися, головним чином, у цьому науковому закладі. Але й тут Є. Є. Слуцький не отримав можливості продовжити свої дослідження з теорії статистики, бо вони, за задумом ученого, мали значний обсяг, вимагали великої лабораторії та, відповідно, немалих коштів.

Таким чином, обставини склалися так, що з переходом до Математичного інституту імені В. А. Стеклова АН СРСР Є. Є. Слуцький остаточно залишає свої дослідження в галузі статистики, зосередившись на теорії випадкових процесів, і, взагалі, на проблемах “чистої” математики. Останні роки життя він присвятив складанню таблиць неповної гама-функції та вказав практично можливий шлях розв’язання задачі побудови таблиць оберненої неповної бета-функції.

Помер Є. Є. Слуцький 10 березня 1948 р. від раку легенів.

“Невтомна й різнобічна діяльність Євгена Євгеновича та своєрідність його оригінальних творчих ідей, спрямованих на найрізноманітніші галузі досліджень, — писав про Є. Є. Слуцького академік А. М. Колмогоров, — спочатку справляють враження деякої розсіяності, але, вдивляючись у них

пильніше, можна вловити об'єднуючі їх задумки глибокого вченого-мислителя, який вбачає, а іноді й випереджає основні шляхи розвитку науки, що не піддаються розкладу по тісним рубрикам окремих наукових дисциплін... Із великих систематичних праць та його різноманітної прикладної діяльності викристалізувався новий напрямок дослідження, орієнтований не на упорядкування та розчищення спадщини минулого, а на створення зовсім нових відгалужень науки” [6, с. 143–145].

Багата й надзвичайно змістовна наукова спадщина видатного вченого ще чекає своїх дослідників. Вона має стати об'єктом ретельного вивчення, яке розкриє постать Є. Є. Слуцького в усій її багатогранності, дасть можливість осмислити його й сьогодні актуальні ідеї, збагатить сучасні уявлення про наукове життя в Україні на початку двадцятого сторіччя, надасть можливість більш ґрунтовно підійти до визначення місця національної економічної думки у світовому науковому поступі.

Справжнім поверненням Є. Є. Слуцького на батьківщину та вшануванням пам'яті всесвітньо відомого вченого стало б, на нашу думку, видання повного зібрання його наукових праць, публікація архівних даних “київського періоду” життя вченого, більш глибоке знайомство студентської молоді з економіко-теоретичними, статистичними та математичними дослідженнями нашого великого співвітчизника.

1. *Гнеденко, Б. В.* Е. Е. Слуцкий [Текст] : біоґр. очерк / Б. В. Гнеденко // Слуцкий Е. Е. Избранные труды [Теория вероятностей. Математическая статистика] / Е. Е. Слуцкий ; отв. ред. Б. В. Гнеденко, Н.В. Смирнов. – М. : [б. и.], 1960. – С. 5–11.
2. *Злупко, С. Є.* Є. Є. Слуцький — український економіст-математик світової слави [Текст] / С. Злупко // Економіка України. – 1995. – № 7. – С. 67–74.
3. *Злупко, С. М.* Історія економічної теорії [Текст] : підручник / С. М. Злупко. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Знання, 2005. – 719 с.
4. *Куриленко, Т. В.* Життєвий шлях та наукові здобутки Є. Є. Слуцького [Текст] / Т. В. Куриленко, В. М. Феценко // Слуцький Є. Є. Теорія граничної корисності [Текст] / Є. Є. Слуцький ; за ред. В. М. Феценко ; упоряд. В. М. Феценко, Т. В. Куриленко. – К. : КНЕУ, 2006. – С. 9–38.
5. *Елисеева, И. И.* Евгений Евгеньевич Слуцкий [Текст] : жизнь и научное творчество Е. Е. Слуцкого / И. И. Елисеева // Экономическая школа. – 1999. – Т. 5, вып. 5. – С. 8–18.
6. *Колмогоров, А. Н.* Е. Е. Слуцкий [Текст] : некролог / А. Н. Колмогоров // Успехи математических наук. – 1948. – Т. 3, № 4 (26). – С. 143–151.
7. *Корнійчук, Л. Я.* Історія економічної думки України [Текст] : навч. посібник / Л. Я. Корнійчук. – К. : КНЕУ, 2004. – 431 с.

8. *Талала, Я. С.* Про внесок Є. Слуцького в світову економічну науку [Текст] / Я. Талала // Історія народн. госп-ва та екон. думки України : міжвід. зб. наук. праць. – К., 1997. – Вип. 29. – С. 128–136.
9. *Слуцкий, Е. Е.* Теория корреляции и элементы учения о кривых распределения [Текст] / Е. Е. Слуцкий // Известия Киев. коммерческого ин-та. – К., 1912. – Кн. XVI–IV. – 208 с.
10. *Слуцкий, Е. Е.* Сэр Вилльям Петти. Краткий очерк его экономических воззрений с приложением нескольких важнейших отрывков из его произведений [Текст] / Е. Е. Слуцкий. – К., 1914. – 48 с.
11. *Слуцкий, Е. Е.* Статистика и математика [рецензия на книгу А. А. Кауфмана “Теория и методы статистики”] [Текст] / Е. Е. Слуцкий // Статистический весник, 1915–1916. – Кн. 3–4. – С. 1–17.
12. *Слуцкий, Е. Е.* К вопросу о вычислении дохода государства от эмиссии [Текст] / Е. Е. Слуцкий // Местное хозяйство : ж-л Киев. ГубЭкоСо. – К., 1923. – № 2. – (Приложение 1 к статье Л. Н. Яснопольского “Наше денежное обращение в эпоху революции”). – С. 47–49.
13. *Слуцкий, Є. Є.* Етюд до проблеми будування формально-праксеологічних засад економіки [Текст] / Є. Є. Слуцький // Записки соціально-економічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Т. 4. – С. 165–175; С. 238–249.
14. *Слуцкий, Е. Е.* Жизнеописание [Текст] / Е. Е. Слуцкий // Экономическая школа. – 1999. – Т. 5, вып. 5. – С. 18–24.
15. *Четвериков, Н. С.* Жизнь и научная деятельность Е. Е. Слуцкого (1880–1948) [Текст] / Н. С. Четвериков // Ученые записки по статистике. – 1959. – Т. 5. – С. 254–270.
16. Державний архів Житомирської області. – Ф. 72. – Оп. 1.
17. КДМА. – Ф. 871.
18. КДМА. – Ф. 153.
19. ІР НБУВ. – Ф. 1.
20. ІР НБУВ. – Ф. 8.
21. ІР НБУВ. – Ф. 59.
22. *Блауг, М.* Сто великих економістів до Кейнса [Текст] / Марк Блауг ; пер. с англ. под ред. А. А. Феофанова. – СПб. : Экономическая школа, 2005.
23. *Борткевич, В. И.* Переписка (1895–1926) [Текст] / В. И. Борткевич, А. А. Чупров ; сост. О. Б. Шейнин. – Berlin, 2005. – 335 с.
24. Известия Киевского коммерческого института. – 1909. – Кн. 2.

*Надія Іванівна ЛЮБОВЕЦЬ,
старший науковий співробітник, учений секретар
Інституту біографічних досліджень НБУВ,
кандидат історичних наук (Київ)*

СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ БУЛГАКОВ: МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ

Висвітлено життєвий і творчий шлях видатного філософа, богослова, економіста, педагога, громадського та церковного діяча Булгакова Сергія Миколайовича (отця Сергія), котрий був тісно пов'язаний з Україною, зокрема, Києвом і Кримом. Стаття містить багато нових відомостей про інших діячів російської та української культури, що плідно співпрацювали на початку ХХ ст.

Ключові слова: Булгаков Сергій Миколайович, історія Церкви, українсько-російські зв'язки, міжкультурні взаємодії, біографічні дослідження.

The article enlightens the life and creative development of the celebrated philosopher, theologian, economist, teacher, public and church man Sergiy Mykolayovych Bulgakov (father Sergiy), who was tightly connected with Ukraine, especially with Kyiv and the Crimea. The article comprises many new data about other figures of Russian and Ukrainian culture, who have effectively cooperated in the beginning of the 20th century.

Key words: Sergiy Mykolayovych Bulgakov, history of the church, Ukrainian and Russian interconnections, intercultural interaction, biographic researches.

Освещен жизненный и творческий путь выдающегося философа, богослова, экономиста, педагога, общественного и церковного деятеля Булгакова Сергея Николаевича (отца Сергия), который был тесно связан с Украиной, в частности, Киевом и Крымом. Статья содержит много новых сведений о других деятелях русской и украинской культур, которые плодотворно сотрудничали в начале ХХ в.

Ключевые слова: Булгаков Сергей Николаевич, история Церкви, украинско-российские связи, межкультурные взаимодействия, биографические исследования.

Довгий час українська громадськість була мало знайома з особою видатного філософа, богослова, економіста, педагога, громадського та церковного діяча Булгакова Сергія Миколайовича (отця Сергія). Натомість, його доля двічі пересікалася з Києвом (1901–1906 рр. та восени 1918 р.), довгий час він перебував у Криму. З огляду на те, що в 1922 р. С. М. Булгаков був висланий радянською владою за кордон як політично неблагонадійний, дослідження його життя та творчості розпочалося лише після демократичних змін початку 1990-х рр., насамперед, російськими науковцями.

Вивчення фондів Російської державної бібліотеки (РДБ) загалом і Відділу рукопису, зокрема, дало нам змогу виявити низку матеріалів, присвячених Сергієві Миколайовичу: дисертаційні дослідження його творчості¹, монографічна література та матеріали конференцій, присвячені аналізу його творчого доробку та життя², автобіографічні твори, щоденники, листи та видання про життєвий шлях [1–5]³. Відділ рукопису РДБ зберігає низку листів С. М. Булгакова до російських громадських та культурних діячів. Зокрема це листи до: Марії Борисівни Гершензон⁴ [6, карт. 47, од. зб. 27

¹ *Абдулова, Л. М.* Рациональное и иррациональное в социально-философском учении о человеке С. Н. Булгакова [Текст] : автореф. дис. ... канд. философ. наук / Л. М. Абдулова; МПГУ. – М. : МПГУ, 2006. – 16 с.; *Осипов, Д. И.* Феномен хозяйства в русской философии культуры начала XX века [Текст] : дис. ... канд. философ. наук / Д. И. Осипов. – СПб., 2005. – 164 с.; *Гарина, О. Г.* Проблема Ничто в теоретической философии С. Н. Булгакова [Текст] : дис. ... канд. философ. наук / О. Г. Гарина. – Саратов, 2006. – 134 с.; *Ваганова, Н. А.* Эволюция софийной онтологии С. Н. Булгакова [Текст] : дис. ... канд. философ. наук / Н. А. Ваганова. – М., 2004. – 212 с.; *Гараджа, Н. В.* С. Н. Булгаков о природе философского познания [Текст] : дис. ... канд. философ. наук / Н. В. Гараджа. – М., 2003. – 124 с.; *Лебедева, Е. В.* Проблема телесности в философии С. Н. Булгакова [Текст] : дис. ... канд. философ. наук / Е. В. Лебедева. – М., 2002. – 171 с.; *Матвеева, Н. Ю.* Социологическая концепция С. Н. Булгакова [Текст] : дис. ... канд. социол. наук / Н. Ю. Матвеева. – М., 2002. – 148 с.; *Мосолова, Л. В.* Проблема человека в философии С. Н. Булгакова [Текст] : дис. ... канд. философ. наук / Л. В. Мосолова. – М., 2002. – 156 с.

² *Горбунов, В. В.* Идея соборности в русской религиозной философии (Пять избранных портретов) [Текст] / В. В. Горбунов. – М., 1994. – 179 с.; С. Н. Булгаков [Текст] : экономика и культура : материалы междунар. науч. конф. (Москва, 11–13 октября 1994 г.) / отв. ред. И. Е. Дискин, Н. А. Макашева. – М., 1995. – 164 с.; *Смирнов, И. П.* “От марксизма к идеализму” [Текст] : М. И. Туган-Барановский, С. Н. Булгаков, Н. А. Бердяев / И. П. Смирнов. – М., 1995. – 285 с.; Творческое наследие С. Н. Булгакова и современное социально-экономическое знание [Текст] : сб. ст. : [по материалам междунар. науч. конф. (июнь 1996 г.) : к 125-летию со дня рождения С. Н. Булгакова] / под ред. М. Ю. Осипова. – М., 1996. – 235 с.; Преодоление времени [Текст] : по материалам междунар. науч. конф., посвящ. творч. наследию С. Н. Булгакова : сб. ст. / под ред. Ю. М. Осипова. – М. : Моск. ун-т, 1998. – 558 с.; Богослов, философ, мыслитель [Текст] : юбилейн. чтения, посвящ. 125-летию со дня рождения о. Сергия Булгакова [сент. 1996 г., Москва]. – М. : Дом-музей Марины Цветаевой, 1999. – 150 с.; Человек и культура в творчестве С. Н. Булгакова [Текст] / Е. И. Хохлова, Орл. гос. ун-т. – Орел, 1999. – 114 с.; *Гараева, Г. Ф.* Софийный идеализм как историко-философский феномен [Текст] : [Соловьев В. С., Флоренский П. А., Булгаков С. Н.] / Г. Ф. Гараева. – М. : Диалог-МГУ, 2000. – 384 с.; *Куляскина, И. Ю.* Проблема социализма в русской религиозной философии конца XIX – первой половины XX вв. (Н. А. Бердяев, С. Н. Булгаков, С. Л. Франк) [Текст] / И. Ю. Куляскина. – Благовещенск, 2001. – 189 с.; *Управителей, А. Ф.* Конструирование субъективности в антропологии С. Н. Булгакова [Текст] : монография / А. Ф. Управителей. – Барнаул, 2001. – 199 с.; *Ермолинский, С. А.* О времени, о Булгакове и о себе [Текст] / С. А. Ермолинский. – М., 2002. – 443 с.; *Васильева, М. А.* С. Н. Булгаков [Текст] : религиозно-философский путь / М. А. Васильева. – М., 2003. – 520 с.; С. Н. Булгаков [Текст] : религиозно-философский путь : междунар. науч. конф., посвящ. 130-летию со дня рождения, 5–7 марта 2001 г. / сост. М. А. Васильева, А. П. Козырев. – М., 2003. – 520 с.; *Элоян, М. Р.* С. Н. Булгаков [Текст] : Православие и капитализм (философия хозяйства) / М. Р. Элоян. – Ростов-на-Дону, 2004. – 326 с.

(стосуються 1916 р.); Михайла Осиповича Гершензона⁵ [6, карт. 29, од. зб. 22 (1897 березень, 21 – 1899 серпень 28/16) (20 п, 46 л.) і карт. 29, од. зб. 23 (1900 березня 3 – 1918 вересня 10/23)]; Василя Васильовича Розанова⁶ [7, карт. М 4215, од. зб. 3 (1914, 1915 рр.)]; Андрія Белого (Бугаєва Бориса Миколайовича)⁷ [8, карт. 310, од. зб. 10 (1910, 1911)]; Густава Густавовича Шпета⁸ [9, карт. 24, од. зб. 29, л.1 (1906 березень, 13)] та Марії Михайлівни Замятіної⁹ [10¹⁰, карт. 14, од. зб. 6 (Київ, 1918 вересень, 10/23)]. Зберігаються там також листи Миколи Олександровича Рубакіна¹¹ до С.М. Булгакова [11, карт. №167, од. зб. 47 (1927 серпня, 12)]. Згадані листи стосуються як обставин особистого життя Сергія Миколайовича, так і його професійної діяльності. Цікаві документи щодо останнього за період 1906–1918 рр. зберігаються також у фонді Московського університету Центрального історичного архіву Москви (далі — ЦІАМ) [12].

В останні роки намітилася тенденція до вивчення творчої спадщини С. М. Булгакова також в українській бібліографії [13–17]¹². Зокрема, українські дослідники приділяють значну увагу зв'язкам ученого з Україною та його діяльності як економіста. Так, М. В. Дяченко зараховує Сергія Булга-

---

³ Див. також: Автобиографические записки. Дневники. Статьи [Текст] / Прот. Сергей Булгаков ; сост. и подгот. текста, прим. А. П. Олейниковой, Н. А. Струве. – Орел, 1998. – 474 с.; Богослов, философ, мыслитель [Текст] : юбилейные чтения, посвящены 125-летию со дня рождения о. Сергея Булгакова (сент. 1996 г., Москва). – М., 1999. – 150 с.

⁴ **Гершензон Марія Борисівна** (дівооче — Гольденвейзер) (1873–1940) — піаністка, дружина Гершензона Михайла Осиповича.

⁵ **Гершензон Михайло (Мейлех) Осипович** (1 (13).07.1869), Кишинів — 19.02.1925, Москва) — рос. літературознавець, пушкініст, філософ, публіцист, перекладач.

⁶ **Розанов Василь Васильович** (20.04.(2.05), 1856, Велуга — 5.02.1919, Сергієв Посад) — рос. релігійний філософ, літературний критик, публіцист.

⁷ **Белій Андрій** (Бугаєв Борис Миколайович) (26.10.1880, Москва – 08.01.1934, Москва) — рос. письменник-символіст, син математика Бугаєва М.В.

⁸ **Шпет Густав Густавович** (26.03.(7.04).1879, Київ – 16.11.1937, Томськ) — рос. філософ, психолог, теоретик мистецтва, перекладач.

⁹ **Замятіна Марія Михайлівна** (? – ?) — друг сім'ї письменника В. І. Іванова.

¹⁰ **Іванов Вячеслав Іванович** (16 (28).02.1866, Москва – 16.07.1949, Рим) — рос. поет-символіст, філософ, перекладач, драматург, літературний критик, доктор філологічних наук, один із ідейних творців “срібного віку”.

¹¹ **Рубакін Миколи Олександрович** (01.(13).07.1862, Оранієнбаум, Росія — 23.11.1946, Лозанна, Швейцарія) — рос. книгознавець, бібліограф, популяризатор науки, письменник.

¹² Див. також: *Булгаков, С., прот.* Православие. Очерки учения православной церкви [Текст] / прот. Сергей Булгаков. – К., 2001. – 238 с.; Булгаков Сергей Миколайович // Філософська думка в Україні [Текст] : біобібліогр. словник / авт. кол. : В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін. – К., 2001. – С. 24–28; *Улицький, Йосиф, отець.* Тайна Воплочення в богослов'ї Сергія Булгакова / о. Йосиф Улицький ; пер. з польск. Г. Теодорович. – Л., 2005. – 52 с.; *Аржаковський, А.* Отець Сергій Булгаков [Текст] : нариси прохристиянського філософа та богослова (1871–1944) / А. Аржаковський ; пер. із фр. І. Роговська. – Л. : Вид-во Укр. католицького ун-ту, 2007. – 200 с.

кова до мислителів універсального типу, який поєднав у собі філософа, економіста, історика, богослова, етика й естетика, намагаючись тим самим осмислити життя в єдності його різних іпостасей [13, с. 201–208]. Також автор досліджує проблеми філософії господарства в працях С. М. Булгакова, методологічні засади теорії господарства та співвідношення суб’єктивних і об’єктивних чинників господарської діяльності людини. О. Б. Шевчук зазначає, що “Философия хозяйства” видатного вітчизняного економіста та релігійного філософа С. М. Булгакова рідко згадується сучасними економістами, хоча викладена в ній концепція містить чимало актуальних ідей. Насамперед, на думку автора, це стосується пошуків шляхів розробки такої філософії економічного життя, що відповідала б запитам сучасного глобалізованого суспільства з його інформатизаційною природою й екологічними проблемами. Показано, що в релігійно-філософському відношенні С. М. Булгаков передбачив глобалізацію економіки та створення всесвітньої інформаційно-комунікаційної системи [14, с. 55–65].

Підсумком аналізу філософсько-економічних поглядів С. М. Булгакова став вихід в Україні двох монографій [16; 17].

Оскільки саме в Києві у свідомості вченого почала формуватися грандіозна панорама критичного переосмислення світоглядних основ економічної науки, що згодом втілилася у фундаментальній економічній праці “Философия хозяйства”, Економічний факультет Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка першим зробив крок до “повернення ідей С. М. Булгакова в методологічний “генофонд” економіко-теоретичного дискурсу”, провівши Всеукраїнську науково-теоретичну конференцію “Философия хозяйства” С. М. Булгакова: на шляху до нової парадигми політекономії” (Київ, квітень, 2004 р.) та видавши монографію “С. Булгаков. Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття” (К., 2006). У праці проаналізовано твори С. М. Булгакова, що містять найважливіші його ідеї та відображають складну еволюцію світогляду мислителя від позицій легального марксизму (ранні твори), критики “наявної догматики економізму” до християнського теоцентризму. Подано характеристику вченого як економіста, філософа та богослова, показано значення його творчих пошуків для сучасної соціальної практичної діяльності. Розкрито соціологічний і ноосферний аспекти його філософії господарства, філософські засади економічного знання, погляди на суб’єктивізм і об’єктивізм у політичній економії в контексті концепції “нової економіки”. В іншій монографії — дослідженні З. Н. Остропольської “Концепція господарства С. Н. Булгакова: соціокультурні аспекти” (Х., 2006) розглянуті теоретико-методологічні проблеми концепції господарства С. М. Булгакова, специфіка його розуміння

господарства як соціокультурного феномену, що містить не лише “суто” економічні відносини, а й широкий спектр антропологічних, культурологічних, філософсько-моральних, естетичних, релігійних і космологічних інтенцій. Автором показано, що С. М. Булгаков розробив нову філософську концепцію господарства, згідно якої господарство необхідно розглядати як соціокультурний, транссуб’єктивний феномен, родовий, історичний спосіб людської діяльності, суб’єктом якої виступає все людство.

Водночас, слід пам’ятати, що саме в Києві С. М. Булгаков остаточно утверджується та обґрунтовує своє нове релігійно-філософське вчення та відкрито виступає з ним у пресі, не зважаючи на гостру критику зі сторони своїх старих друзів. Упродовж київського періоду творчості (1901–1906 рр.) Сергій Миколайович надрукував низку статей, які можна розподілити на три категорії: присвячені питанням філософії, релігії, публіцистики і політики; присвячені російським та іноземним мислителям, поетам і художникам; рецензії та замітки [4, с. 193]. Саме його публічні лекції (особливою популярністю користувалися “Іван Карамазов як філософський тип”, “Чехов як мислитель” та ін.) та статті засвідчили глибокий філософський перелом С. М. Булгакова та початок нового етапу його життя.

Вивчення доробку російських і українських науковців, а також оприлюднення автобіографічних документів щодо Сергія Булгакова (вперше були опубліковані в Парижі (1946), згодом перевидавалися в різних російських виданнях), його листів і щоденників дало нам змогу реконструювати основні етапи його життєвого шляху, зокрема, перебування в Україні.

Народився Сергій Миколайович Булгаков 16 (28) червня 1871 р. у містечку Лівни Орловської губернії в сім’ї священника. Сім’я С. М. Булгакова складалася з батьків, братів і дідуся. Батько був провінційним священником, який народився в с. Гуторово (Кромського повіту, Орловської губернії). Однак, за словами Сергія Миколайовича, зовсім не мав рис сільського жителя, а перетворився на містечкового обивателя зі всією обмеженістю цього типу [1, с. 18]. Він 47 років прослужив у церкві на цвинтарі, намагаючись на скромні гроші утримати сім’ю: сімох дітей, з яких живими залишилося лише два сини, бо інші померли в Лівнах. Мати — Олександра Космінічна Азбукіна “была не лишена и незлобливого тщеславия в деталях — в отношении к моим успехам, — и суетливой говорливости. В своей нервной многозаботности была и деспотична, в соединении со слабохарактерностью” [1, с. 20]. Дідусь — Косьма Сергійович Азбукін, рано став удівцем і все життя присвятив вихованню дочки — Саші. Два брати С. М. Булгакова — Володя та Михайло померли в один рік (1899 р.). Про це Сергій Булгаков пише Михайлові Осиповичу Гершензону в листі від 11 листопада

1899 р.: “Оба мои брата умерли. Один через две недели после другого. Последний на моих руках 22 ноября” [6, карт. 29, од. зб. 22, арк. 11]. Старший брат — Володя став трагічною жертвою спадкового алкоголізму. Помер він від чахотки в Москві, будучи вже священником. Брат Михайло — також помер від чахотки. Раніше всіх помер дідусь — Козьма Сергійович. Трохи пізніше, один за одним — два Кузі (названі в честь діда) та Коля. Згодом, у своїх автобіографічних записках Сергій Миколайович напише: “Смерть была наша воспитательница в этом доме; как много было в нем смерти...” [1, с. 20]. Дитячі переживання, пов’язані зі смертю близьких, у зрілому віці стали темою низки його проникливих творів (“Проблема условного бессмертия”, “Софиология смерти” та ін.).

Освіту Сергій Булгаков розпочав у 10 років у Лівненському чотирикласному духовному училищі, а в 1884 р. — продовжив у Орловській духовній семінарії. Саме тут обдарований хлопчик переживає духовну та інтелектуальну кризу. За його словами, вона закінчилася “...хоть и с болем, но без трагедии ... утратой религиозной веры на долгие годы” [1, с. 34]. Причинами відходу від церкви стали умови бурсацького життя, примітивність і формальна релігійність семінарії. Розчарованість у релігійних переживаннях дитинства приводить його в ряди прихильників революційного нігілізму. Сергій Булгаков вирішив покинути семінарію й улітку 1888 р. продовжив навчання в Єлецькій гімназії. Восени 1890 р. став студентом юридичного факультету Московського університету. “В этом выборе я явился также жертвой интеллигентской стадности, пойдя вопреки собственному влечению. Меня влекла область филологии, философии, литературы, я же попал на чуждый мне юридический факультет в известном смысле для того, чтобы тем спастись отечество от царской тирании, конечно, идейно. А для этого надо было посвятить себя социальным наукам, как каторжник к тачке, привязав себя к политической экономии. ...Я вступил в университет с заранее определенным намерением — посвятить себя мне чуждой науке, и этот план я исполнил, достигнув оставления при университете на этой кафедре” [7, карт. М4215, арк. 5–6; 1, с. 36].

У 1895 р. починається педагогічна діяльність С. М. Булгакова. Він став викладачем політичної економії в Московському технічному училищі. У цей час з’являються його перші наукові статті (“О закономерности социальных явлений” (1896), “О рынках при капиталистическом производстве” (1897), “Закон причастности и свобода человеческих действий” (1897), “Классическая школа и историко-этические направления в политической экономии” (1897)). У 1897 р. С. М. Булгаков здав магістерський екзамен і як здібний молодий учений отримав дворічне відрядження за кордон. Ціка-

вим видається факт заборони для розповсюдження в публічних бібліотеках і громадських читальнях його статті “О рынках при капиталистическом производстве. Теоретический этюд” (М., 1897), про що свідчить повідомлення Канцелярії Київського окремого цензора Міністерства внутрішніх справ київському губернатору “Центральные извещения Главного Управления по делам печати о невозможных к обращению изданий” (3 лютого 1898 р.) [18, спр. 322, арк.10]. Причини заборони не вказані.

Ще до від'їзду за кордон С. М. Булгаков одружується з Оленою Іванівною Токмаковою¹³. Весілля відбулося 14 січня 1898 р. Сім'я Токмакових проживала на той час у Криму (станція Кореїз), де Булгакови часто відпочивали влітку. Олена Іванівна з молодості поділяла народницькі, а згодом марксистські погляди, й тому, коли С. М. Булгаков відійшов від марксизму, не схвалювала його релігійно-філософських і політичних уподобань. У зрілому віці вона стала письменницею, писала для дітей і юнацтва [3, с. 195]. У Константинопольському щоденнику С. М. Булгаков так писав про дружину: “Бог свел меня и дал мне ангела-хранителя, подругу жизни, которой я никогда не стоил и которая всегда была для меня верной опорой. Наша встреча — я из Ливн, она из Крыма — сама была чудом. И теперь на чужбине, мы оба вместе. Как воздух, как свет, как солнце, такова в жизни моей Неличка. Первые годы — 1898–1900 — заграница и упоение счастьем, однако с угрозой грудной болезни (туберкулеза), 1901–1906 г. — счастливые годы в Киеве, с рождением двух сыновей” [2, с. 256–257].

За кордоном С. М. Булгаков, завдяки Г. В. Плеханову¹⁴, знайомиться з К. Й. Каутським¹⁵, А. Бебелем¹⁶ та іншими діячами соціал-демократії. Поглиблено займаючись марксизмом, він із часом розчаровується в ньому та поступово під впливом вивчення творів російських релігійних мислителів (Ф. М. Достоєвського¹⁷, В. С. Соловйова¹⁸, П. О. Флоренського¹⁹ та ін.),

---

¹³ **Булгакова (діво́че — Токмакова) Олена Іванівна** (26.02.(11.03).1868–1945) — дружина С. М. Булгакова, дитяча письменниця.

¹⁴ **Плеханов Георгій Валентинович** (29.11.(11.12).1856, с. Гудаловка, Липецької обл. — 30.05.1918, Теріоки, Зеленогорськ) — рос. революційний та громадський діяч, теоретик і пропагандист марксизму, філософ.

¹⁵ **Каутський Карл Йоган** (16.10.1854, Прага — 17.10.1938, Амстердам) — один з лідерів та теоретиків німецької соціал-демократії, редактор четвертого видання “Капіталу” Карла Маркса.

¹⁶ **Бebelь Август** (22.02.1840, Дойц, Германія — 13.08.1913, Пассугг, Швейцарія) — діяч німецького та міжнародного робітничого руху, соціал-демократ.

¹⁷ **Достоєвський Федір Михайлович** (30.10.(11.11).1821 — 28.01.(9.02.).1881) — російський письменник.

¹⁸ **Соловйов Володимир Сергійович** (16.(28).01.1853, Москва — 31.07.(13.08).1900, Москва) — рос. філософ, поет, публіцист, літературний критик.

¹⁹ **Флоренський Павло Олександрович** (09.(21).01.1882 — 8.12.1937) — рос. релігійний філософ, православний священник.

розмов і диспутів із Л. М. Толстим²⁰, знову повертається до православної церкви, а у філософії — до ідеалізму.

Упродовж перебування за кордоном С. М. Булгаков працює в бібліотеках Англії, Франції та Німеччини над дисертаційною роботою “Капитализм и земледелие” (була надрукована в Санкт-Петербурзі 1900 р.), у якій перевіряє основні положення марксизму в сфері землеробства. У результаті роботи він довів стійкість і життєздатність дрібного сільськогосподарського виробництва, його переваги над великим і підсумував, що положення марксизму не виправдовуються на сільськогосподарській еволюції. Водночас, Сергій Булгаков друкує в Москві статті “О некоторых основных понятиях политической экономии” (1898) та “К вопросу о капиталистической эволюции земледелия” (1899). У Московському університеті дисертацію С. М. Булгакова визнали невартою докторської та присудили магістерську ступінь (1901, Москва). Але цього дослідження вистачило, щоб йому відразу запропонували кафедру політичної економії в Київському політехнічному інституті.

Так починається перший період перебування С. М. Булгакова в Києві. На цей час у сім'ї Булгакових було вже двоє дітей — дочка Марія²¹ та син — Федір²². У грудні 1905 р. народжується другий син — Іван²³.

У 1901–1906 рр., під час перебування у Києві, Сергій Миколайович Булгаков займається плідною науковою, педагогічною та громадською діяльністю. Як засвідчує довідник “Весь Киев. Адресная и справочная книга на 1906 г. X год. издания” (Київ, 1906. – С. 484, 488), проживав він із родиною за адресою: вулиця Велика Житомирська, 26. Працював ординарним про-

---

²⁰ **Толстой Лев Миколайович** (28.08.(9.09).1828, Ясна Поляна, Тульська губ. – 07.(20).11.1910, Тамбовська губ. — рос. письменник, мислитель, засновник нового релігійного вчення — толстовства.

²¹ **Булгакова Марія Сергіївна** (Муна, Муночка, Родзевич, Степуржинська) (17.02.1898–1979) — дочка С. М. Булгакова, художниця, мистецтвознавець. Перший чоловік — К.Б. Родзевич — адресат поем М.Цветаєвої (“Поема гори”, “Поема кінця”). У них у 1932 р. народилася донька — Наташа. Другий чоловік — В. Степуржинський (1895–1977).

²² **Булгаков Федір Сергійович** (12.(25).03.1902-01.09.1991) — старший син С. Булгакова, художник. У вересні 1931 р. був висланий до Алма-Ати, оскільки проходив у справі “політичного і адміністративного центрів всесоюзної контрреволюційної монархічної організації “Істинно-православна церква”. Достроково звільнений через півтора роки на прохання тітки — М. І. Хорошко (дівоче — Токмакова), яка була близька до правлячої партії. У 1938 р. став членом Союзу письменників. У 1945 р. одружився з Наталією Михайлівною Нестеровою — дочкою художника М. В. Нестерова, автора картини “Філософи” (парний портрет С. М. Булгакова та о. Павло Флоренського). Так і не зустрівся зі своїми батьками після їхнього вислання за кордон у 1922 р.

²³ **Булгаков Іван Сергійович** (Івашечка) (25.12.1905 р. – 27.08.1909) — молодший син Сергія Булгакова, помер у ранньому віці. Похований у Кореїзі (Крим).

фесором політичної економії Київського політехнічного інституту та (з 1903 р.) — приват-доцентом Імператорського університету Святого Володимира. В університеті читав “Критичний курс до економічної науки з бесідами” (1903–1904 рр.) та “Критичний вступ до політекономії” (1904–1905 рр.).

Перебуваючи в Києві, С. М. Булгаков брав активну участь у громадсько-політичному житті міста. Так, у 1905 р. разом із В. П. Свенцицьким²⁴, П. О. Флоренським і В. Ф. Ерном²⁵ він створив “Християнское Братство Борьбы”, а весною 1905 р. (разом із В. В. Зеньківським²⁶, О. С. Глинкою (Волжським)²⁷ та В. М. Лашнюковим²⁸) займався виданням друкованого органу “Братства” — київської щоденної газети “Народ”, офіційним видавцем якої став В. І. Винокуров²⁹, а редактором — “потомственный, почетный гражданин” В. М. Лашнюков [19]³⁰. Разом із О. С. Глинкою С. М. Булгаков добирав майбутніх співробітників газети, про що свідчить його лист до Густава Густавича Шпета від 13 березня 1906 р. в якому він запитував його згоди на таку співпрацю та лист-відповідь О. О. Блока³¹ від 11.03.1906 р., у якому той погоджувався (на прохання С. М. Булгакова) написати вірші в газету до Паски [9, картон 24, од.зб. 29, арк.1; 20]. Основні завдання газети були викладені в об’яві про її вихід 2 квітня 1906 р. (передруковувалась у перших семи випусках), де говорилося: “...“Народ” ставит своей задачей всенародную религиозно-общественную проповедь. Исходя из идеалов вселенского христианства и, вместе с Владимиром Соловьевым, полагая, что христианская правда должна проникать не только в личную жизнь, но и область общественных отношений, мы будем отстаивать, народную свободу, раскрывать неправду капиталистической эксплуатации и в земельных отношений, а также настойчиво бороться против нацио-

---

²⁴ **Свенцицький Валентин Павлович** (30.11.1881, Казань – 20.10.1931, Канськ, Східно-Сибірський край) — проповідник, публіцист, драматург, прозаїк, богослов.

²⁵ **Ерн Володимир Францевич** (1882 – 29.04.1917) — філософ, професор Московського університету.

²⁶ **Зеньківський Василь Васильович** (04.06.(17.07).1881, Проскурів, нині — Хмельницький – (05.08.1962, Париж) — філософ, богослов, педагог. Екстраординарний професор Київського університету по кафедрі психології (з 1916 р.). В травні–жовтні 1918 р. — міністр віросповідань в уряді гетьмана України Павла Скоропадського.

²⁷ **Глинка** (псевд. — Волжський) **Олександр Сергійович** (06.(18).08.1878 – 07.08.1940) — рос. релігійний мислитель, історик літератури.

²⁸ **Лашнюков Володимир Миколайович** (?–?) — київський журналіст, проповідник, публіцист, редактор київської християнсько-соціалістичної газети “Народ” (1905). Проживав у Києві за адресою: Олександрівська, 81, кв.26.

²⁹ **Винокуров Володимир Іванович** (?–?) — редактор газети “Народ”.

³⁰ Див.: документи №№ 7, 8 у Додатку.

³¹ **Блок Олександр Олександрович** (16.(28).11.1880, Санкт-Петербург – 07.08.1921, Петроград, нині Санкт-Петербург) — рос. поет, драматург, перекладач.

нальної вражды. Мы добиваемся преодоления недолжного отделения религии от жизни, унаследованного нами из предыдущей исторической эпохи, когда сложилась внерелигиозная и духовно-мертвая общественность, а ей противопоставлялась лжехристианская проповедь человеконенавистничества тупой реакции и насилия. Считая очередной задачей нашего времени создание христианской общественности, мы стремимся не только к литературному раскрытию ее идеалов, но и к творческой реализации их в жизни. Поэтому мы открываем свой орган для обсуждения нужд начинающего религиозно-общественного движения. Накануне восстановления истинной, соборной церковности “Народ” будет пристально следить за развитием церковно-освободительного движения, в частности уделять особенное внимание вопросам, связанным с предстоящим церковным собором. Христианское возрождение требует не только внешней реформы церкви, но и углубления и прояснения религиозно-философского сознания, религиозного освящения запросов и нужд современной культуры. В виду этого, насколько позволят рамки ежедневной газеты, мы будем отводить место также и общим вопросам религии, философии, литературы и искусства” [21]. Як свідчить редакційна стаття, видавці не лише ставили перед собою завдання висвітлення актуальних питань вселенського християнства, а й переймалися соціально-економічними та культурними проблемами.

У газетному відділі Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського нам удалося віднайти окремі випуски газети “Народ” (№№ 1, 2, 4, 5, 6, 7), вивчення яких дало нам змогу ознайомитися з її тематикою та планами на майбутнє. Кожний номер містив наступні рубрики: “За рубежом”, “Местные известия”, “Из рабочего мира”, “Христианская общественность” та ін. Публікувалися досить жорсткі матеріали щодо виборів до Думи та критика діяльності уряду. Маючи за мету також культурне просвітництво народу, редакція планувала випускати при газеті щонедільний ілюстрований додаток, що мав уміщувати портрети видатних літературних і суспільних діячів, малюнки на сучасні теми, фотографії з картин європейських і російських художників, літературно-критичні статті та белетристику³². У белетристичному відділі газети брали участь такі відомі діячі історії та культури, як М. П. Арцибашев³³, П. С. Соловійова

---

³² Див.: Документи №№ 7, 8 у Додатку.

³³ **Арцибашев Михайло Петрович** (1878–1927) — рос. прозаїк, драматург, белетрист, масон.

³⁴ **Соловійова Поліксена Сергіївна** (псевд. Allegro) (20.03.1867 – 16.08.1924) — молодша дочка історика С. М. Соловійова, поетеса, дитяча письменниця.

(Allegro)³⁴, О. О. Блок, В. Я. Брюсов³⁵, Андрій Белий, Б. К. Зайцев³⁶, Л. Д. Зінов'єва-Аннібал³⁷, В. І. Іванов, Е. Г. Лундберг³⁸, І. О. Новіков³⁹, О. М. Ремізов⁴⁰, Федір Сологуб⁴¹, С. М. Сергєєв-Ценський⁴² та ін. [21].

Уже те, що список цих людей був надрукований у газеті, свідчить про існування попередньої домовленості з кожним із них на предмет підготовки в майбутньому матеріалів для “Народу”. На жаль, цим планам не вдалося здійснитися, так як газету було закрито та вилучено останній восьмий номер. Не зважаючи на те, що ідея з випуском щоденної газети (яку С. М. Булгаков вважав не тільки київською, а й, насамперед, всеросійською) не вдалася, робота по втіленню цієї ідеї надала можливість С. М. Булгакову познайомитись й тісно співпрацювати із широкими колами тогочасної київської інтелігенції (В. В. Зеньківським, Г. Г. Шпетом, Г. І. Челпановим⁴³, І. П. Четвериковим⁴⁴, Л. Яснопольським⁴⁵, П. П. Кудрявцевим⁴⁶ та ін.). Сам Сергій Миколайович був не тільки редактором газети, а й друкував там свої статті. Нам вдалося виявити наступні: “Пасхальные думы”, “Воскресение Христа и современное сознание”,

---

³⁵ **Брюсов Валерій Якович** (01(13).12.1873, Москва – 09.10.1924, Москва) — рос. поет, прозаїк, драматург, перекладач, літературознавець, літературний критик, історик, один із основоположників символізму.

³⁶ **Зайцев Борис Костянтинович** (1881, Орел – 1972, Париж) — рос. письменник.

³⁷ **Зінов'єва-Аннібал Лідія Дмитрівна** (1866 – 04.11.1907) — рос. письменниця, поетеса, драматург, дружина В. І. Іванова.

³⁸ **Лундберг Євгеній Германович** (1887, Ковенська губ. – 1965) - рос. прозаїк-символіст, критик, видавець.

³⁹ **Новіков Іван Олексійович** (01(13).01.1877, Орлов. губ. – 10.01.1959, Москва) — релігійний письменник, містик, поет-перекладач.

⁴⁰ **Ремізов Олексій Михайлович** (24.06(6.07).1877, Москва – 26.11.1957, Париж) — рос. письменник.

⁴¹ **Сологуб Федір** (Тетерніков Федір Кузьмич) (17.02.1863 – 05.12.1927) — рос. поет, беллетрист. Був співробітником “декадентських” і “модерністських” журналів: “Новый Путь”, “Вопросы Жизни”, “Золотое Руно”, “Весы” та ін.

⁴² **Сергєєв-Ценський Сергій Миколайович** (18(30).09.1875, с. Преображенське Тамбовської губ. – 03.12.1958, Алушта) — рос. письменник.

⁴³ **Челпанов Георгій Іванович** (1862, Маріуполь – 13.02.1936, Москва) — філософ, психолог, логік. Навчався в Маріупольській гімназії, закінчив історико-філологічний ф-т Новоросійського ун-ту. Професор Московського та Київських ун-тів. Заснував Психологічний інститут при Московському університеті та ж. “Психологическое обозрение” (1914).

⁴⁴ **Четвериков Іван Пименович** (? – ?) — письменник, вихованець Київської духовної академії, доцент кафедри психології КДА. Автор праці “О Боге, как личном существе” (Київ, 1904).

⁴⁵ **Яснопольський Леонід Миколайович** (19.01.1873, Київ – 1957) — укр. економіст, фахівець у галузі політ. економії, бюджетного права, статистики й економіки вугільної промисловості, дійсний член АН УРСР (із 1925). Закінчив Петербурзький Університет (1895) і викладав в університетах Петербурга, Харкова, Києва.

⁴⁶ **Кудрявцев Петро Павлович** (1868–1949) — літературознавець, історик, професор Київської духовної академії, професор філософії Таврійського університету. Нештатний постійний співробітник Комісії для складання біографічного словника діячів України (1925) та Єврейської історико-археологічної комісії (1928).

“Моим корресподентам” (№ 1. – 2 апреля); “О задачах народного представительства в России (Из речи, сказанной перед избирателями в Киеве)” (№ 2. – 5 апреля); “Кто убил Аврамова?” (№ 5. – 8 апреля); “Индивидуализм или соборность?” (№ 6. – 9 апреля); “Из записной книжки [По делу Спиридоновой]” (№ 7. – 10 апреля).

Проблеми у видавців г. “Народ” почалися у квітні 1906 р. Так, 8 квітня 1906 р., Київський окремий цензор повідомляє прокуророві Київського окружного суду, що ним виявлені в статтях газети “Народ” № 5 під заголовками “На грозном фронте” та “Кто убил Аврамова” ознаки злочину по ст. 129 Кримінального Уложення та просить притягнути до кримінальної відповідальності редактора В. М. Лашнюкова [19]. За розпорядженням Київської судової палати (засідання від 19 квітня 1906 р.) було призупинено видання газети “Народ” і порушено кримінальну справу проти її редактора “... за помещение имъ в № 7 упомянутой газеты въ отделе “Дневник печати” разсуждений по поводу речи епископа Иннокентія” [18, спр. 446, арк. 4]. На цьому видання газети “Народ” закінчилося.

Газета “Народ” була не єдиним видавничим проектом С. М. Булгакова. Ще в 1904 р. разом із М. О. Бердяєвим⁴⁷ він намагався видавати власний журнал. Для цього вони спочатку купили видавництво “Новый путь”, а згодом заснували журнал “Вопросы жизни” (існував протягом 1905 р.).

Револьюційні події 1905 р. С. М. Булгаков також зустрів у Києві. Цікаві спогади про цей час він залишив у автобіографічній прозі (належать до 1923 р.). Зокрема, зазначав, що брав участь у підготовці до революції 1905 р. як член “Союзу Визволення” та виступав із тими самими політичними поглядами, що й уся прогресивна інтелігенція (але не в питаннях віри). Архівні документи свідчать, що власті Києва вважали професора Київського Політехнічного інституту С. М. Булгакова “політично неблагонадійним”, що виявлялося в “... чтении лекций, отличающихся противоправительственным направлением, ... причем среди слушателей лекций проводилась раздача прокламаций, продажа нелегальных изданий, а иногда и денежные сборы на революционные надобности” [22; 23]. У силу цих обставин, Київським жандармським управлінням було встановлено нагляд за діяльністю та листуванням С. М. Булгакова [24].

17 жовтня 1905 р. С. М. Булгаков зустрів із великими сподіваннями. Він писав: “... с энтузиазмом почти обморочным, я сказал студентам [Политех-

---

⁴⁷ **Бердяев Микола Олександрович** (06(19).03.1874, Київ – 24.03.1948, Кламар під Парижем) — релігійний філософ, публіцист, письменник. Навчався на природничому та філософському факультетах Київського університету.

нического института] совершенно безумную по экзальтации речь (из которой помню только первые слова: “Века сходятся с веками”) и из аудитории Киевского политехникума мы оправались на площадь (“освобождать заключенных борцов”). Все украсились красными лоскутками в петлицах, и я тогда надел на себя красную розетку, причем, делая это, я чувствовал, что совершаю какой-то мистический акт, принимаю род посвящения” [1, с. 28]. Та реалі́ї революції (революційний максималізм, експропріація, воєнно-польові суди, погроми тощо) не відповідали внутрішнім переконанням С. М. Булгакова, його уявленням про духовну сутність революції. “И я уже с этого времени отделился от революции и отгородился от нее утопической и наивной мыслью о создании христианского освободительного движения, для чего нужно создать “союз христианской политики”⁴⁸ (ранний прототип “живой церкви”⁴⁹)” [1, с. 28]. Після революційних подій 1905–1907 рр. С. М. Булгаков пише, що для нього стає неможливим будь-який зв’язок із нею (революцією).

У 1906 р. С. М. Булгакова нарешті обирають приват-доцентом Московського університету і він переїжджає до Москви. А з 1907 р. паралельно працює також професором політекономії Московського Комерційного інституту. В інституті викладав на економічному відділенні “Історію економічних учень”, читав спецкурс із “Політичної економії” та вів практичні заняття [25–27]. У Московському університеті працював до 1910 р., коли разом із іншими викладачами (на знак протесту проти обмеження автономії університету) вийшов із його складу. Вернувся туди в 1917 р. уже як ординарний професор по кафедрі політекономії юридичного факультету. Матеріали про обрання С. М. Булгакова позаштатним ординарним професором Московського університету знаходяться в Центральному історичному архіві Москви [12, оп. 95, од.зб. 843]⁵⁰. Справа С. М. Булгакова складається із: “Представления от декана юридического факультета Императорского Московскаого университета от 24 мая 1917 г. № 343”; “Выписки из протокола журнала заседания Совета Императорского Московского университета от 27 мая 1917 г. статья 18”; “Доклада профессора Каблукова”; “Краткого жизнеописания С. Н. Булгакова”; “Письма из Департамента Народного Просвещения ректору Московского университе-

---

⁴⁸ Ідея створення “Союза христианской политики” викликала різку критику з боку ліберальних кіл. Згодом С. М. Булгаков визнав цю ідею помилковою.

⁴⁹ “Живая церковь” — організація обновленців Російської православної Церкви (1922–1945), що мала на меті перегляд і зміну всіх сторін церковного життя та, насамперед, прилаштування до радянської влади.

⁵⁰ Див.: документи №№ 1–6 у Додатку.

та от 2.09.1917 № 8132”; “Выписки из Вестника Временного Правительства за № 178 от 17 октября 1917 г.”; “Копии баллотировочного листа С. Н. Булгакова на должность сверхштатного профессора Московского Университета по кафедре политической экономии 19 мая 1917 г.”; “Баллотирование доктора политической экономии С. Н. Булгакова на должность сверхштатного ординарного профессора Московского Университета по кафедре политической экономии и статистики, происходившее в заседании Совета Университета 27 мая 1917 года” [12, оп. 95, од.зб. 843, арк.1–19]. Результатом голосування на юридичному факультеті із приводу обрання С. М. Булгакова на посаду позаштатного ординарного професора було 9 голосів “за” із 9-ти, а на засіданні Ради Університету він отримав 59 голосів із 67 [9, карт. 24, од.зб. 29, арк.4, 18]. У зв’язку з тим, що посада позаштатного професора не передбачала отримання окладу, наказом Міністерства народної освіти від 28 вересня 1917 р. за № 178 С. М. Булгаков затверджувався позаштатним ординарним професором Московського університету, але залишався штатним професором Комерційного інституту [12, оп. 95, од.зб. 843, арк. 25]. В званні позаштатного ординарного професора Московського університету він залишався до червня 1918 р., коли був виключений більшовиками з університету після прийняття сану [28].

У Москві С. М. Булгаков бере активну участь у роботі Релігійно-філософського товариства імені Володимира Соловйова, навколо якого об’єдналася група однодумців (В. Ф. Ерн, Е. М. Трубецький⁵¹, В. П. Свенцицький⁵², В. І. Іванов, М. О. Бердяєв). Там він близько спілкується з о. Павлом Флоренським, дружба з яким справила значний вплив на подальше становлення С. М. Булгакова як богослова. Не полишав С. М. Булгаков у останні свої роки перебування в Москві й суспільного життя. На початку 1907 р. він був обраний від Орловської губернії до Другої Державної думи як безпартійний “християнський соціаліст”. Однак нездорова атмосфера Державної Думи, “безнадежность, нелепость, невежественность, никчемность этого собрания” назавжди зруйнували його інтерес до політичного та суспільного життя [1, с. 78].

Не втрачає інтересу С. М. Булгаков і до видавничої діяльності. Так, у 1909 р. він бере активну участь у створенні та діяльності книговидавництва

---

⁵¹ **Трубецький** (князь **Євгеній Миколайович**) (23.09(5.10).1863, Москва – 23.01.1920, Новоросійськ) — філософ, публіцист, громадський діяч, правник. Учень і друг В. С. Соловйова, представник філософії всеєдності. Один із організаторів видавництва “Путь” і Релігійно-філософського товариства ім. Володимира Соловйова.

⁵² **Свенцицький** (**Свентицький**) **Валентин Павлович** (30.11.1881, Казань – 20.10.1931, Канськ, Східно-Сибірський край) — публіцист, драматург, прозаїк, богослов, проповідник, протоієрей.

“Путь”, заснованого М. К. Морозовою⁵³. Завдяки впливові Сергія Миколайовича та інших релігійних мислителів видавництво аж до 1918 р. забезпечувало видання в Росії багатьох релігійно-філософських творів.

Сам Сергій Булгаков протягом 1906–1911 рр. публікує низку праць, у яких виступає з позицій нової релігійної ідеології, що свідчить про відхід від попереднього світосприйняття. Це, по-перше, праці та статті з питань економіки, публіцистики та політики; по-друге, релігійно-філософські статі; по-третє, статі, присвячені російським та іноземним мислителям і поетам [4, с. 204–205]. У 1912 р. С. М. Булгаков захищає докторську дисертацію з політичної економії “Мир и хозяйство” в Московському університеті. Це була частина його великої праці “Философия хозяйства”, що вийшла окремою книгою в 1912 р. і була переведена японською. Перед ним відкривається перспектива наукової кар’єри та широкі можливості суспільно-політичної діяльності.

За наступні сім років (1912–1917) С. М. Булгаков опублікував низку статей: релігійно-філософського характеру та із церковних питань; у сфері публіцистики та політики; присвячені російським та іноземним письменникам і художникам [4, с. 20–10, 211].

На 1917 р. С. М. Булгаков був уже широко знаний не лише як учений-економіст, а і як християнський мислитель, що приводить до обрання його від прихожан Таврійської губернії членом Помісного Собору Православної Російської Церкви. Цього самого року Сергій Булгаков виступає з доповіддю “Церковь и демократия” на I Всеросійському з’їзді духовенства та мирян у Москві” [20].

Згодом його обирають членом Вищої Церковної Ради. Весною 1918 р. закінчується період духовних пошуків С. М. Булгакова. Він приймає непросте, але виважене рішення про прийняття сану. Непросте бо, за словами самого Сергія Миколайовича: “Если там, откуда я ушел, в среде “духовной”, принятия сана в известный момент жизни являлось шагом само собой разумеющимся и бесспорным, то в среде интеллигентской, где безбожие столь же естественно подразумевалось, принятие священства, по крайней мере, в состоянии профессора Московского университета, доктора политической экономии и проч., являлось скандалом, сумасшествием или юродством и, во всяком случае, самоисключением из просвещенной среды” [5, с. 106]. Посвячення відбулося 10 (23) червня 1918 р. у Даниловому монастирі.

---

⁵³ **Морозова Маргарита Кирилівна** (дівооче — **Мамонтова**) (1873, Москва – 1958) — дружина відомого промисловця та мецената Морозова М. А. 1909 р. засновує книговидавництво “Путь”, де друкувались твори письменників і філософів “Срібного віку” (С. М. Булгакова, П. О. Флоренського, М. О. Бердяєва, Є. М. Трубецького та інш.).

Наступний період життя С. М. Булгакова пов'язаний із перебуванням у Криму (до вислання його за кордон), і охоплює червень 1918 – кінець грудня 1922 р. Залишивши свого старшого сина Федора в Москві, Сергій Булгаков вирушає на місяць до Криму, де на той час відпочивала сім'я. Але повернутися назад до Москви він уже не зміг ніколи. Трагічний перебіг політичних подій 1918 р. назавжди відокремив його від сина Федора та від Москви. Хоча він робив спроби повернутися, які, власне, і привели його восени 1918 р. до Києва. Цей другий київський період був значно коротшим і не таким насиченим як перший. Докладний аналіз часу та причин перебування С. М. Булгакова в Києві відображено в статтях М. О. Колєрова [29] та О. К. Локтевої [5, с. 196–215]. Вчені сходяться на думці (враховуючи спогади В. В. Зеньківського [30]), що С. М. Булгаков був у Києві в середині вересня 1918 р. Вимушений цілий місяць перебувати тут (маючи надію дістатися через Київ до Москви, щоб забрати сина Федора), він став свідком тогочасного українського суспільно-політичного та церковного життя. У Києві він відновив стосунки зі своїми колишніми колегами по викладанню в Політехнічному інституті та в університеті, які на той час уже були поділені як у політичних, так і в релігійних питаннях. Щодо Церкви, то це були прибічники ідеї незалежної української автокефальної церкви та прибічники Московського Патріархату. Як неофіційний представник Москви о. Сергій намагався втрутитися в конфлікт між митрополитом Антонієм (Храповицьким)⁵⁴ і міністром віросповідань В. В. Зеньківським як посередник, але не знайшов спільної мови з митрополитом Антонієм і був звинувачений ним у підкупі уніатами [30, с. 168]. В. В. Зеньківський у своїх спогадах зазначав, що зі спроб М. С. Булгакова нічого не вийшло, бо: "...первая же попытка его поговорить с м. Антонием была настолько неудачна, сопровождалась такими грубостями и даже оскорблениями по адресу самого Булгакова, что ему пришлось не только отказаться от роли "миротворца", но и самому прекратить свой визит м. Антонию" [30, с. 168]. Ще одним свідченням участі С. М. Булгакова в церковному житті Києва восени 1918 р. (на думку М. О. Колєрова) є його стаття "Свобода и Церковь" у газеті "Слово" (її видання було організовано В. В. Зеньківським і В. М. Лашнюковим), спрямована на

---

⁵⁴Антоній (у миру — Олексій Павлович Храповицький) (30(17).03.1864–1936) — правосл. митрополит, рос. церк. і громад. діяч, доктор теології. 1902–13 — єпископ Волин. і Житомир. 1913–17 — архієпископ Харків. 1917 відомий гострими виступами проти укр. нац. руху. У трав. 1918 р. обраний митрополитом Київським, вибори відбулися з порушенням церк. канонів і всупереч бажанню гетьмана П. Скоропадського та його уряду. Активно боровся проти укр. автокефалії. На поч. 1919 р. його усунуто за антиукраїнську діяльність. 1920 р. емігрував.

підтримку політики В. В. Зеньківського та проти прибічників відокремлення церкви від держави [31].

Вимушене перебування отця Сергія в Криму в 1918–1922 рр. не призвело до виключення його із суспільної діяльності. На цей час він був професором Сімферопольського університету, викладав політекономію та богослов'я. Одночасно посідав місце протоієрея в Ялтинському соборі. Там були написані “Трагедия философии” (вийшла в 1927 р. німецькою, в 1993 р. — російською), “Философия имени” (опублікована в 1953 р. у Парижі), “У стен Херсониса” (написана 1922 р., не опублікована та вважається загубленою). У Києві опублікована книга “На пиру богов. Pro et contra” (1918). Чи не єдиним свідченням про життя та творчість С. М. Булгакова в Криму (на думку М. О. Колерова) є стаття “Vegetus / Неделя о Булгакове (Письмо из Симферополя)” надрукована в газеті “Великая Россия” (Ростов-на-Дону. — № 339. — 6 (19) ноября 1919. — С. 2.) [5, с. 217–218]. Українським дослідникам (зокрема С. Б. Филімонову) вдалося виявити низку нових матеріалів, що стосуються періоду перебування С. М. Булгакова в Криму (1918–1922), що були ним опубліковані в статтях: “Выслать за границу бессрочно...” (дело отца Сергия Булгакова)”, “Религиозно-философское общество в Крыму. Новые материалы об С. Н. Булгакове”. Крім того, він опублікував добірку “Материалы о С. Н. Булгакове на страницах крымских антибольшевистских газет периода гражданской войны” [15, с. 6–9, 17–22, 23–35], що дає змогу на конкретному матеріалі ознайомити читачів із цим періодом діяльності С. М. Булгакова.

Після того, як Червона Армія ввійшла до Криму, С. М. Булгаков залишився там із сім'єю. Відразу був виключений із числа професорів Сімферопольського університету як священнослужитель. 13 жовтня 1922 р. був заарештований без пред'явлення звинувачення. 21 жовтня переведений з Ялти до Сімферополя. 23 листопада йому було пред'явлено звинувачення “в политической неблагонадежности, конкретно выражающейся в активной ученой работе против рабочего движения при б. царском правительстве” [5, с. 217–218; 15, с. 6–9; 29, с. 6–9, 15]. Було вирішено вислати його за кордон без права повернення. 30 грудня 1922 р., разом зі всією родиною — дружиною Оленою Іванівною (54 роки), дочкою Марією (24 роки) та молодшим сином Сергієм (11 років)⁵⁵ (окрім сина Федора, який залишився в Москві) виїжджає із СРСР до Константинополя. Із цього часу починається новий період у його житті — еміграція.

---

⁵⁵ **Булгаков Сергій Сергійович** (11.05.1911 – ?) — середній син С. М. Булгакова. Навчався в агрономічній школі у Парижі. Експерт із продуктів харчування. Був одружений з французенкою Симоною. Шлюб був бездітний. Позашлюбна дочка — Франсуаза.

1. *Булгаков, С. Н.* Автобиографические заметки [Текст] : [Посмертное издание] / С. Н. Булгаков ; предисл. и прим. Л. А. Зандера. – Париж, 1946. – 165 с.
2. *Сергий Булгаков, отец.* Из дневника [Текст] / С. Н. Булгаков // Вестник рус. христианского движения. – Париж ; Нью-Йорк ; Москва., 1979. – № 129, 130.
3. Переписка священника Павла Александровича Флоренского со священником Сергием Николаевичем Булгаковым [Текст] / [сост. Игумен Андроник (Трубачев)]. – Томск, 2001. – 223 с. – (Архив Священника Павла Флоренского ; вып. 4).
4. Из памяти сердца [Текст] : [сборник. Булгаков С. Н.] / сост. Монахиня Елена. – Орел, 2001. – 332 с.
5. С. Н. Булгаков [Текст] : Pro et contra : [личность и творчество Булгакова в оценке русских мыслителей и исследователей] : антология / сост., вступ. ст. и коммент. И. И. Евлампиева. – СПб., 2003. – Т. 1. – 1000 с.
6. ВР РДБ. – Ф. 746 : [Фонд М. О. Гершензона].
7. ВР РДБ. – Ф. 249 : [Фонд В. В. Розанова].
8. ВР РДБ. – Ф. 25 : [Фонд Андрія Білого].
9. ВР РДБ. – Ф. 718 : [Фонд Г. Г. Шпета].
10. ВР РДБ. – Ф. 109 : [Фонд В. І. Іванова].
11. ВР РДБ. – Ф. 358 : [Фонд М. О. Рубакіна].
12. ЦІАМ. – Ф. 418 : [Фонд Московського університету].
13. *Дяченко, М. В.* С. М. Булгаков про філософські основи теорії господарства [Текст] / М. В. Дяченко // Історія народ. госп-ва та екон. думки України / Ін-т економіки НАН України. – 1998. – Вип. 30. – С. 201–208.
14. *Шевчук, О. Б.* Інформатизаційно-глобалістичні аспекти “Філософії господарства” С. М. Булгакова [Текст] / О. Б. Шевчук // Економіка і прогнозування. – 2003. – № 2. – С. 55–65.
15. Героизм и подвижничество [Текст] : Творчество С. Н. Булгакова в современном дискурсе : [к 130-летию со дня рождения С. Н. Булгакова] / Укр. акад. русистики ; редкол. Т. Суходуб (отв. ред.) и др. – К., 2005. – 407 с.
16. *Булгаков, С.* Розмисли [Текст] : творча спадщина у контексті ХХІ століття / С. Булгаков ; за ред. В. Д. Базилевича. – К., 2006. – 903 с.
17. *Остропольская, З. Н.* Концепция хозяйства С. Н. Булгакова [Текст] : социокультурные аспекты / З. Н. Остропольская. – Х. : Регион-информ, 2006. – 151 с.
18. ЦІАУ (м. Київ). – Ф. 294. – Оп. 1.
19. ЦІАУ (м. Київ). – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 139. – Арк. 23 зв.
20. ДАРФ. – Ф. 9452. – Оп. 1. – Од. зб. 99. – Арк. 15.
21. [Редакційна стаття] // Народ. – 1905. – 2 квіт. – С. 1.
22. ЦІАУ (м. Київ). – Ф. 442. – Оп. 855. – Спр. 74. – Арк. 3.
23. ЦІАУ (м. Київ). – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 888. – Арк. 35.
24. ЦІАУ (м. Київ). – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 356. – Арк. 27.

25. Коммерческий Институт Московского Общества Распространения коммерческого образования. Обзор преподавания на 1910/11 учебный год [Текст]. – М., 1911. – IV, 192 с.
26. Московский Коммерческий Институт. Обзор преподавания на 1914/15 учебный год [Текст]. – М., 1914. – 131 с.
27. Московский Коммерческий Институт. Обзор преподавания на 1915/16 учебный год [Текст]. – М., 1915. – 131 с.
28. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века [Текст] : энцикл. биограф. сл. / под общ. ред. В. В. Шелохаева. – М. : Рос. полит. энцикл., 1997. – 742 с.
29. Булгаков, С. Н. “Смерть первая и воскресение первое” [Текст] : письма С. Н. Булгакова 1917–1923 гг. / С. Н. Булгаков ; публикация и примечания М. А. Колерова // Новый мир. – 1994. – № 11.
30. Зеньковский, В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1917 г.) [Текст] : воспоминания / В. Зеньковский ; публ. текст. и ред. М. А. Колерова. – М., 1995. – 240 с.
31. [Булгаков, С.] Свобода и Церковь / С. Булгаков // Слово. – 1918. – 10 окт.

Додатки

Документ № 1

Выписка из журнала заседания Совета Императорского Московского Университета “27” мая 1917 г.
Статья 18.

Слушали: Представление Юридического факультета от 24 мая с.г. за №343, следующего содержания: “ В заседании Юридического факультета 19 мая с.г. о.п. Н.А. Каблуковым был прочитан доклад об избрании С. Н. Булгакова сверхштатным ординарным профессором по кафедре политической экономии. Все присутствовавшие присоединились к отзыву проф. Каблукова и постановили произвести выбор путем баллотирования. Произведенной баллотировкой С. Н. Булгаков выбран единогласно сверхштатным ординарным профессором Московского Университета по кафедре политической экономии.

Доводя о сем до Вашего сведения Юридический факультет просит поставить на повестку ближайшего заседания Совета баллотировку С. Н. Булгакова на кафедру политической экономии.

При сем прилагаются: 1. подлинный доклад проф. Каблукова. 2. (копия протокола из заседания 19 мая 1917 г.). 3. (копия баллотировочного листа. 4. краткое жизнеописание С. Н. Булгакова.

Совет Университета заслушал означенное представление и приложенные к оному документы, а именно: 1) заявление проф. Каблукова, Тарасо-

ва, Познышева, Филиппова, Гидулянова, Новгородцева, Хвостова и Фельдштейна, 2) *curri culum vitae* Булгакова, 3) выписку из протокола и 4) баллотировочный лист (см. прилож.). В баллотировании приняли участие 50 присутствующих налицо членов Совета, обладающие 67 голосами. По окончании баллотирования и подсчетов положенных шаров оказалось, что С. Н. Булгаков получил 59 изб. шаров и 8 неизбирательных, в виду каковых результатов и был признан Советом избранным на должность сверхштатного ординарного профессора по кафедре политической экономии и статистики.

Определили: на основании Свода Законов Т. XI, ч. 1, ст. 462, представить г. Министру Народного Просвещения об утверждении ординарного профессора Коммерческого института С. Н. Булгакова в должности сверхштатного ординарного профессора Московского Университета по кафедре политэкономии и статистики.

Верно

Секретарь Совета

ЦИАМ. – Фонд 418. – Оп. 95. – од. 843. – Арк. 4–5. Оригинал.

Документ № 2

Копия баллотировочного листа С. Н. Булгакова на должность сверхштатного профессора Московского Университета по кафедре политической экономии.

19 мая 1917 г.

Шаров избирательных – 9
Шаров неизбирательных – 0

Декан: Н. Тарасов
В. Хвостов
С. Познышев
А. Филиппов
Г. Фельдштейн
Н. Каблуков
Гидулянов
Новгородцев

Подписано: декан /подпись/
С подлинника верно /секретарь/

ЦИАМ. – Фонд 418. – Оп. 95. – Од. 843. – Арк. 18. Оригинал.

Документ № 3

Баллотирование

Доктора политической экономии С. Н. Булгакова на должность сверхштатного ординарного профессора по кафедре политической экономии и статистики происходившее в заседании Совета Университета 27 мая 1917 года.

Избирательных - 59

Неизбирательных - 8.

/Ректор и все подписи/

ЦИАМ. – Фонд 418. – Оп. 95. – Од. 843. – Арк. 19. Оригинал.

Документ № 4

Письмо из Департамента Народного Просвещения Ректору Московского Университета от 02.09.1917 № 8132 Об удовлетворении просьбы о назначении С.Н. Булгакова – сверхштатным профессором, с вопросом о том предполагается ли учреждение этой должности – с содержанием или без содержания, а если с содержанием то за счет какого источника?

ЦИАМ. – Фонд 418. – Оп. 95. – Од. 843. – Арк. 7. Оригинал.

Документ № 5

Выписка из Вестника Временного Правительства за № 171 от 7 окт. 1917 г. Приказ по Министерству Народного Просвещения от 28 сент. 1917 г. № 178

Утверждается: согласно избранию ординарного профессора Московского Коммерческого института, доктора политической экономии Булгакова и приват-доцента Московского Университета и доктора русской истории Яковлева и доктора философии Виноградова сверхштатными профессорами Московского Университета: первый – ординарный, по кафедре политической экономии и статистики и 2 – и – 3 – экстраординарными, все с 2-го сент. сего года, из них Булгаков с оставлением профессором названного Института.

ЦИАМ. – Фонд 418. – Оп. 95. – Од. 843. – Арк. 11. Оригинал.

Документ № 6

Ректор
Московского
Университета
Ноября 15 дня 1917 г.
№ 4691

В Московский Коммерческий институт

Уведомляю Московский Коммерческий Институт, что ординарный профессор Московского Университета, доктор политэкономии Булгаков приказом по Министерству Народного Просвещения от 28 сент. 1917 г. за № 178, утвержден, согласно избранию, сверхштатным ординарным профессором Московского Университета по кафедре политической экономии и статистики с 2 сент. 1917 г., с оставлением профессором Коммерческого Института.

М. Мензбир
С.С. Преображенский

ЦИАМ. – Фонд 418. – Оп. 95. – Од. 843. – Арк. 25. Оригінал.

Документ № 7

“Об издании газеты “Народъ””

Программа газеты “Народъ”

1. Передовья статьи по вопросамъ внутренней политики.
2. Фельетоны по общественнымъ вопросамъ.
3. Белетристика.
4. Обзоръ печати.
5. Хроника русской жизни.
6. Местные известія.
7. Еженедельные сатирическіе листки.
8. Телеграммы отъ телеграфныхъ агенствъ и “специальный”
9. Справочный отделъ.

Цена издания 8 рублей въ годъ. Розничная продажа 3 копейки номеръ.
Газета будетъ выходить утренними и вечерними выпусками по одинаковой программѣ.

Верно:
За Правителя Канцеляріи
Кіевскаго Губернатора

(Подпись)

ЦІА України (м. Київ). – Ф. 294. – Оп. 1 – Спр. 446. – Арк. 2. Оригінал.

Документ № 8

Министерство Внутренних дел
Киевский губернатор

По канцелярии
Часть 4

Января 20 дня 1906 г.

№ 779

Г. Киев

Киевскому Отдельному цензору

Уведомляю Вас, Милостевийший Государь, для сведения, что мною, вместе с тем, видано свидетельство Владимиру Ивановичу Винокурову на издание в г. Киеве газеты под названием “Народъ”, по прилагаемой при семь вь копии программы. Печататься газета будет в типографии “Прогрессъ” Сажнина (Б. Подвальная).

Обязанности ответственного редактора принял на себя потомственный почетный гражданин Владимир Иванович Лашнюков (Александровская, № 81, кв. 26).

Губернаторъ
Генерал-майор
Правитель Канцелярии

(Подпись)

(Подпись)

ЦІА України (м. Київ). – Ф. 294. – Оп.1 – Спр. 446. – Арк. 1. Оригінал.

*Валентина Миколаївна КОРПУСОВА,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України,
кандидат історичних наук (Київ)*

РОДИНА О. П. НОВИЦЬКОГО, М. ВЯЗЬМІТІНА — КИЇВСЬКІ ДРУЗИ М. ВОЛОШИНА

Стаття присвячена дослідженню традиції збереження та передавання українських культурних цінностей київської інтелігенції ХХ ст. на прикладі стосунків Данила Щербаківського та Максиміліана Волошина із представниками молодшої генерації Марією Вязмітіною та Марією Новицькою.

Ключові слова: Волошин Максиміліан, Щербаківський Данило, Вязмітіна Марія, Новицька Марія, українсько-російські зв'язки, міжкультурні взаємодії, біографічні дослідження.

The article is dedicated to the research of the tradition of preserving and transmitting Ukrainian cultural values of Kyiv intellectuals of the 20th century by way of example of the relations of Danylo Shcherbakivskyi and Maksymilian Voloshyn with the representatives of the younger generation Mariya Vyazmitina and Mariya Novytska.

Key words: Maksymilian Voloshyn, Danylo Shcherbakivskyi, Mariya Vyazmitina, Mariya Novytska, Ukrainian and Russian interconnections, intercultural interaction, biographic researches.

Статья посвящена исследованию традиции сохранения и передачи украинских культурных ценностей киевской интеллигенцией ХХ в. на примере отношений Даниила Щербакивского и Максимиллиана Волошина с представительницами младшего поколения Марией Вязмитиной и Марией Новицкой.

Ключевые слова: Волошин Максимиллиан, Щербакивский Даниил, Вязмитина Мария, Новицкая Мария, украинско-российские связи, межкультурные взаимодействия, биографические исследования.

Данила Щербаківського та Максиміліана Кирієнко-Волошина (Волошина) об'єднує низка спільних рис: українське коріння [1, с. 223, 244], європейського рівня освіченість, усвідомлення нищівної ролі Росії в історії культури України (Щербаківський) і Криму (Волошин) [1, с. 200, 212–219], прагнення зберегти культурні цінності та високу духовність попри всі тогочасні обставини. Останнє вони втілювали кожний у свій спосіб і передавали наступним поколінням, у Києві в Археологічному інституті — Д. Щербаківський, у своєму домі в Криму — М. Волошин. Сполучною ланкою між ними в традиції збереження та передання наступним поколінням

ням культурних цінностей і високої духовності були Марія Іванівна Вязьмітіна (1896–1994) і Марія Олексіївна Новицька (1896–1965), учениці Д. Щербаківського в Київському Археологічному інституті (1923–1924) та на його семінарі у Всеукраїнському Історичному Музеї [2; 3, с. 187]. Доля Марії Вязьмітіної та Марії Новицької була пов’язана з Києвом. Тут вони отримали освіту, стали майже сестрами, мешкали до кінця життя та поховані в одній могилі на Байковому цвинтарі, неподалік від могили Лесі Українки.

У Києві в 20-ті рр. ХХ ст. на тлі швидко відроджуваної української культури та на академічному ґрунті виникло середовище, у якому серед близьких за фахом і рівнем освіти творчих особистостей “зав’язувалася дружба із внутрішньої близькості, народжувалася духовна одність”¹, формувалося коло друзів. Таких творчих осередків було кілька. Якщо проект модернізації української літератури згуртовував літераторів — “неокласиків” (у широкому сенсі) [5], то ідея збирання, зберігання та наукового вивчення українського декоративно-ужиткового та народного мистецтва — мистецтвознавців, послідовників Данила Щербаківського. Історично склалося так, що в Україні було мало інтелігенції, залюбленої в українську культуру. На Лівобережжі та Подніпров’ї в перші десятиріччя ХХ ст. сформувалася інтелігенція “російської культури”, а на Правобережжі, на Холмщини, — “українці польської культури” [6, с. 325]. Що ж до послідовниць Д. Щербаківського, то серед них, людей російської культури, як і серед “неокласиків”, відбулася зміна національної ідентифікації, сформувалася свідомість українськості. Неабияку роль у цьому зіграв Данило Щербаківський, його учень і однодумець П. П. Курінний² та Олексій Новицький. Вони й інші українські діячі в середині 20-х рр. зробили спробу створити в Києві український національний науковий центр — Всеукраїнське музейне містечко, директором якого до свого арешту в 1933 р. був Петро Курінний. Організація та початок наукової й музейної роботи Музейного містечка на території колишнього монастиря Києво-Печерської Лаври, де ще діяла церковна громада, мешкали ченці, збиралися прочани, вимагала від директора та музейних працівників чималого такту, дипломатичних і організаційних здібностей, щоб забезпечити облік та охорону історичних і культурних цінностей, збереження архітектурних пам’яток. Головним завданням науковців було прийняття, збір, опис, збереження величезного багатства ук-

---

¹ Цитата стосується дружби неокласиків [4, с. 300], проте дуже влучно характеризує причини виникнення інших кіл друзів.

² **Курінний Петро Петрович** (1894–1972) — археолог, історик, етнограф. У 1933–1935 рр. арештований, після звільнення позбавлений права працювати за фахом, викладаєти, друкуватися. В 1943 р. емігрував.

раїнської культури, що залишилося в різницях і сховищах Києво-Печерського монастиря, було передане з інших церков і монастирів України, а також наукова обробка матеріалу (датування, визначення матеріалів, центрів виготовлення тощо) [7]. Для цього були потрібні наукові кадри. Школа Данила Щербаківського³, аспірантура та захист промаційної роботи надали можливість молодим науковцям Марії Новицькій, Марії Венгрженовській, Наталії Коцюбинській, Катерині Білоцерківській⁴, Надії Геппенер (Лінці)⁵ пов'язати фахову діяльність із Всеукраїнським музейним містечком. До кола подруг, окрім тих, хто працював у Музейному містечку, входили інші дійсні члени гуртка “Studio” (керівник — Олексій Новицький, почесні члени — Данило Щербаківський, Федір Ернст, Всеволод Зуммер) при Кабінеті Мистецтв ВУАН, що об'єднався із семінаром Д. Щербаківського, — Марія Вязьмітіна, Наталія Коцюбинська⁶, Марія Щепотьєва⁷, Євгенія Спаська,⁸ П. Кульженко, А. Іванова-Артюхова, А. Мулявка, Т. Мішківська, Т. Мороз, О. Сафонова. М. І. Вязьмітіна стала центром тяжіння осередку молодих мистецтвознавців, котрі вивчали українські старожитності. Проте її наукова діяльність під впливом професора Археологічного інституту В. М. Зуммера,⁹ котрий згодом став її близьким другом, була спрямована на вивчення мистецтва ісламського Сходу в системі ВУАН, де на той час існувала потужна школа сходознавства. Подруги на все життя зберегли

---

³ Характеристика Данила Щербаківського як учителя, його вимоги до наукових студій докладно описані Наталією Коцюбинською [3, с. 193–195].

⁴ **Білоцерківська Катерина Іллівна** (1894–1973) — мистецтвознавець. З 1930 р. працювала у відділі письма та друку Всеукраїнського музейного містечка. В 1933 р. звільнена.

⁵ **Геппенер Надія Володимирівна** (за чоловіком – Лінка) (1896–1981) — музейний працівник, археолог. Із 1930 р. працювала у Всеукраїнському музейному містечку. В 1939 р. звільнена. В повоєнні роки працювала в ІА АН УРСР.

⁶ **Коцюбинська Наталя Антонівна** (1896–1937) — мистецтвознавець, аспірантка О. П. Новицького, співробітниця ВУАН. Член УПСР (1917, 1922). Працювала при Управлінні Міністерства народної освіти УНР. Арештовувалася (1924–1925; 1934–1937). Розстріляна.

⁷ **Щепотьєва Марія Олександрівна** (1893–1974) — мистецтвознавець. Вивчала українське килимарство, лаврську друкарню. Працювала у Харківському музеї українського мистецтва (1923–1927), на Науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства ВУАН (1927–1929), а після арешту брата — історика літератури й фольклориста В. Щепотьєва, обвинуваченого в справі СВУ, з 1929 р. — у Всеукраїнському музейному містечку. В 1933 р. звільнена.

⁸ **Спаська Євгенія Юріївна** (Георгіївна) (1892–1980) — мистецтвознавець, вивчала народне мистецтво. Працювала в Київському сільськогосподарчому музеї (1925–1926), керувала виробництвом у Київському товаристві “Текстильхудожекспорт” (1926–1931). У 1934 р. репресована, вислана до м. Уральська (Росія). До Києва не повернулася.

⁹ **Зуммер Всеволод Михайлович** (1885–1970) — мистецтвознавець, музезнавець, педагог. Досліджував східне мистецтво та архітектуру, давньоруський живопис та архітектуру. Професор Київського університету, Московського археологічного інституту, Київського археологічного інституту, член Софійській комісії кафедри мистецтвознавства ВУАК (1918–1923). Репресований 1934 р.

добру пам'ять про Д. Щербаківського, П. П. Курінного, К. Ф. Штепу¹⁰. Вони залишилися вірними дружбі до кінця життя. Такою самою була тривала дружба тих “неокласиків”, яким судилося вижити у Києві: Якову та Маргариті Калиновичам, Віктору Петрову (Домонтовичу) та Софії Зеровій, Максимові Рильському [8]. Вони залишилися вірними ідеї збереження та передачі наступним поколінням культурних цінностей і високої духовності, що втілювалася у фахову працю й особисте спілкування. Останнє набувало особливого значення за часів деформації свідомості суспільства. Одним із прикладів такої передачі культурних цінностей є становлення як художника Сергія Пустовійта, котрий свою творчість визначав як “містичний реалізм”¹¹. М. І. Вязьмітіна, М. О. Новицька, К. І. Білоцерківська, Н. В. Геппенер (Лінка), які не мали своїх дітей, опікувалися ним із дитинства, формували його світогляд, ввели до мистецького світу, привили любов до Криму. Завдяки їх клопотанню М. С. Волошина¹² дозволяла Сергієві Пустовійту писати картини в майстерні художника в “Домі поета” в Коктебелі. Інша з подруг, художниця Олена Нагаєвська¹³ також чимало переймалася мистецькою долею молодого художника.

Із родиною Волошиних Марію Новицьку та Марію Вязьмітіну пов'язувала багаторічна дружба, духовна близькість, площина мислення. Проте в літературі, присвяченій Максиміліану Волошину, й досі не згадуються прізвища цих двох українських учених. Традиція замовчування починається зі спогадів про Коктебель поета Андрія Білого (1933). У подальших дослідженнях ідеться лише про москвичів, лєнінградців, харківчан — діячів російської культури: артистів, музикантів, археологів, льотчиків, юних поетів, художників, акторів — про тих, кому судилося згодом стати славою та гордістю молодого радянської культури. Імена киянок М. О. Новицької та М. І. Вязьмітіної досі майже не знайомі вузькому колу спеціалістів. Натомість вони не були пересічними відвідувачами з юрби численних гостей Волошиних у Коктебелі. Марія Новицька зналася з Максиміліаном Волошином із дитинства, оскільки Новицькі та Волошини дружили родинами. Новицькі на початку ХХ ст. на відпочинку часто зупинялися у Волошиних,

---

¹⁰ **Штепа Костянтин Феодосійович** (1896–1958) — історик, професор Київського університету. В 1938–1939 р. ув'язнений. У 1943 р. емігрував.

¹¹ **Пустовійт Сергій Гаврилович** (1945–1992) — київський художник пейзажист, портретист. У останній період життя мешкав у Бахчисараї.

¹² **Волошина Марія Степанівна** (у дівочтві — Заблоцька) (1887–1976) — друга дружина Максиміліана Волошина, хранителька його культурної спадщини в Коктебелі.

¹³ **Нагаєвська Олена Варнавівна** (1900–1990) — художник, мистецтвознавець. У 30-ті рр. її творчість як художниці-авангардистки було припинено. З 1949 р. життя та творчість пов'язала з Бахчисараєм.

які в 1903 р. збудували в Коктебелі дім. Невдовзі Олексій Петрович Новицький побудував власну дачу поряд із садибою Максиміліана Волошина [9, с. 297, фото; 7, с. 132]. Коли після смерті поета його помешкання було реквізовано та перетворено на будинок відпочинку (1933), то до складу останнього ввійшла й реквізована садиба Новицьких. Обличчя шістнадцятирічної гімназистки Марії Новицької на тлі ландшафту Коктебеля Максиміліан змалював у вірші, який вписав до її альбому (1912), а згодом опублікував (“Вервь”, 1917). При передруці вірша (Сімферополь, 1990) у довідкових відомостях про Марію Новицьку, як про особу, якій присвячено твір, упорядники вказали тільки родинний статус — доньки О. П. Новицького, котрий визначається лише як історик мистецтва. Натомість, життя О. П. Новицького¹⁴ також було пов’язане із Кримом (1918–1922) і Києвом (1922–1934), із Данилом Щербаківським і Максиміліаном Волошином. За часів Громадянської війни в Східному Криму, де мешкав поет, О. П. Новицький також намагався зберегти культуру: керував Фундаментальною бібліотекою у Феодосії (1918), був членом колегії при Коктебельському відділі Наросвіти, де, крім керування сільськими бібліотеками та школами, улаштував Народний університет (1920). У 1922 р. його обрано професором Феодосійського ІНО по кафедрі історії та завідуючим Феодосійським археологічним музеєм. У Києві як історик української архітектури та мистецтва, шевченкознавець Олексій Новицький став одним з організаторів ВУАН, його дійсним членом, академіком, головою ВУАК [9, с. 279], Музею діячів України, Софійської комісії при Історико-філологічному відділі ВУАН, Комітету по охороні пам’яток старовини та мистецтва при ВУАН, секції мистецтв при Історично-філологічному відділі, Комісії для досліджування художніх цінностей.

Щодо Марії Вязьмітіної, то саме Максиміліан Волошин, який цікавився Сходом й археологією, помітив у неї нахил до археології ще тоді, коли вона плідно працювала в царині мистецтва Сходу (1929). У домі Волошиних у Коктебелі Марія Іванівна спілкувалася з письменниками: О. М. Толстим, О. С. Гріном (Гріневським), який, за її спогадами, був повсякчас п’яний і похмурий, нібито наступного дня мав настати апокаліпсис. М. О. Новицька та М. І. Вязьмітіна залишилися близькими подругами із дружиною письменника Ніною Миколаївною Грін, із дітьми О. М. Толстого — Микитою та Катериною, із планеристом, а згодом авіаконструктором О. К. Антоновим. Коли після реквізиції дому влада залишила М. С. Воло-

---

¹⁴ **Новицький Олексій Петрович** (1862–1934) — нащадок старовинного українського козацького роду, що веде свій початок із VII ст. [9].

шиній одну маленьку кімнату та дозволила заходити до майстерні та кабінету чоловіка й запрошувати в гості не більше п'яти знайомих [9, с. 297], до неї завжди, навіть у похилому віці, приїжджали саме Марія Новицька, Марія Вязьмітіна, Олена Нагаєвська, Анастасія Цветаєва¹⁵, Ольга Головина¹⁶ та ін.

Близьке оточення М. І. Вязьмітіної та М. О. Новицької не обмежувалося волошинським. На все життя залишилося спілкування із близькими людьми — аристократами духу, з якими вони здружилися, коли навчалися в гімназії, на Вищих жіночих курсах, в Археологічному інституті, в “Studio”, працювали в системі ВУАН, зокрема, з М. Мамишевою, сестрами Раєвськими, Н. Заглодою, Антоном Середою¹⁷, Лідією Семенко,¹⁸ Іваном Спаським,¹⁹ та ін. Марія Вязьмітіна й в останній період свого майже сторічного життя притягувала до себе людей. У неї вдома часто бували київські акторки (М. Р. Капніст²⁰, Р. С. Недашківська), археологи з інституту археології (Є. Ф. Покровська, Г. Т. Ковпаненко, В. М. Корпусова, А. Л. Нечитайло) та ін. Її спадкоємці — два племінники, син брата Миколая Вадим із дружиною Ольгою Митрофанівною та донькою Наталією та син брата Михайла Володимир із дружиною та донькою Тетяною (обидві родини мешкають у Києві). Марія Вязьмітіна систематично зі своєї зарплатні матеріально допомагала одночасно чотирьом репресованим подругам, зокрема, Євгенії Спаській, Ользі Головиній. Відходячи з життя, подруги залишали їй на збереження свої архіви. Власний життєвий шлях відобразився в її архіві, який вона вже слабкими руками систематизувала та зберігала в себе в квартирі по вул. Михайлівській, б. № 25. Цей будинок належав родині дружини її брата Михайла в ті часи, коли Марія Іванівна з матір'ю мешкала на Трухановім острові. Коли житлові будинки почали реквізувати, “ущільнювати” та пе-

---

¹⁵ **Цветаєва Анастасія Іванівна** (1894–1993) — письменниця, сестра Марини Цветаєвої, дочка І. В. Цветаєва — історика, мистецтвознавця, фундатора та першого директора Музею вишуканих мистецтв у Москві. Тривалий час була в таборах ГУЛАГу.

¹⁶ **Головина Ольга Федорівна**, близька подруга М. О. Новицької та М. І. Вязьмітіної, донька близького друга О. П. Новицького ще зі студентських років Ф. О. Головина (1867–1937), землевласника, підприємця, громадського та політичного діяча, який відмовився співпрацювати з більшовиками та був страчений.

¹⁷ **Середа Антон Хомич** (1890–1961) — художник, мистецтвознавець, у 20-ті рр. — секретар секції мистецтв ВУАН.

¹⁸ **Семенко Лідія Іванівна** — дружина репресованого поета Михайла Семенка (1892–1937).

¹⁹ **Спаський Іван Георгієвич** (1904–1991), брат Євгенії Спаської, — історик-нумізмат, доктор історичних наук. У 20-ті рр. завідував міським музеєм, створеним ним у м. Ніжині, в 30-ті рр. завідував відділом нумізматики в історичному музеї в Харкові. У 1933–1938 рр. репресований. Із 1948 р. — головний хранитель Відділу нумізматики Ермітажу Санкт-Петербурга (кол. — Ленінграда).

²⁰ **Капніст Марія Ростиславівна** (1913–1993) — українська акторка, походила з графського грецького роду Капністів і запорожського кошового отамана Івана Сірка. В 1941–1958 рр. репресована, була в таборах ГУЛАГу, на засланні.

ретворювати на “комуналки”, М. І. Вязьмітіна переїхала до родичів, зайняла дві кімнати (№ 1, 2) на першому поверсі та мешкала там до кінця своїх днів. Під час Другої світової війни в більшу з цих кімнат переселилася М. О. Новицька, котра зберігала бібліотеку, архів і окремі меблі з кабінету батька. Після її смерті М. І. Вязьмітіна зі своєю бібліотекою та архівом із труднощами перебралася в кімнату подруги. З переїздом їй допомогла Катерина Корнієнко²¹, посилаючись в інстанціях на те, що в архіві М. О. Новицької, якій успадкувала М. І. Вязьмітіна, знаходяться рукописи Т. Г. Шевченка. Кімната Марії Вязьмітіної нагадувала швидше бібліотеку, у ній можна було тільки протиснутися між рядами шаф із рукописами та книгами. Між ними стояло вузьке ліжко та стіл із кабінету Олексія Новицького, висіли фотопортрет Максиміліана Волошина з дарчим написом і його акварелі, картини Юнге, Милорадовича, етюд Саврасова та дві ікони XVI–XVII ст. Серед книг були матеріали із шевченкознавства, праці видатних учених, зокрема, мистецтвознавців (Н. П. Кондакова, Д. В. Айналова) тощо з дарчими написами О. П. Новицькому²².

Згадаємо ще деякі моменти з біографії М. О. Новицької та М. І. Вязьмітіної. Марія Новицька була привітна, доброзичлива, весела, невисока на зріст, худорлява, миловидна, з веселим поглядом чарівних зелених очей. Своє золотаво-руде волосся, що згодом стало сивим, в останні роки вона заплітала косою й укладала навколо голови. У 1924 р. вона закінчила історичний факультет Вищих жіночих курсів у Москві, згодом у Києві одночасно навчалася в КІНО й Археологічному інституті, а задля заробітку працювала інструктором Кабінету вивчення дитячої графічної творчості. По закінченню аспірантури (1928) захистила промаційну роботу й отримала звання наукового працівника. У Всеукраїнському музейному містечку працювала з 1924 р., спочатку проходила аспірантський стаж, потім завідувала відділом шитва та тканин Музею культур і побуту. Обдарована дослідниця мала єдиний науковий напрям студіювань. Вона вивчала різноманітний текстиль (ткацтво, килимарство, вишивки, гаптування), що датується, починаючи від трипільської культури та княжих часів аж до VII–VIII ст.²³ Після закриття Музею культур і побуту (1933) М. О. Новицьку

---

²¹ **Корнієнко Катерина Семенівна** — на той час завідувачка бібліотекою ІА АН УРСР.

²² Доля цієї спадщини наступна: архів О.П. Новицького було передано до Музею історії міста Києва, М.О. Новицької — до ЦДАМЛМ (ф. № 1164), більшу частину бібліотеки та власного архіву М.І. Вязьмітіної — до бібліотеки та наукового архіву (ф. № 34) Інституту археології НАН України, іншу частину залишили собі спадкоємці.

²³ Докладніше про наукову діяльність та праці М. О. Новицької див.: *Студенець, Н. Марія Новицька. Життєвий шлях і наукова діяльність* (до 110-річчя з дня народження) [Текст] / Н. Студенець // *Студії мистецтвознавчі.* – 2005. – № 3. – С. 103–113.

звільнили з роботи. Вона працювала телеграфісткою, бібліотекаркою, зокрема, заступником директора бібліотеки Київського університету ім. Тараса Шевченка. Під час окупації німцями Києва, після невдалої спроби евакуюватися в 1941 р., саме там вона працювала разом з М. І. Вязьмітіною, зберігаючи книжкові фонди від пограбування мародерами різного штибу. У повоєнні часи Марія Новицька повертається до активної наукової праці на посаді старшого наукового співробітника Кабінету народної творчості Академії архітектури УРСР, керівником якого був А. Х. Серeda.

Марія Вязьмітіна була струнка, худорлява, дуже жвава, середнього зросту, із благородним обличчям і на схилі віку. Улюблена прикраса — стара овальна брошка-камея зі слонової кістки із зображенням жіночого профілю, підкреслювала приналежність її володарки до інтелігенції ХІХ ст. М. І. Вязьмітіна була дуже вимоглива на роботі, але в особистому спілкуванні м'яка, совісна, завжди готова допомогти. Їй були притаманні цілеспрямованість, допитливість і невичерпний оптимізм, міцність характеру лідера, який поєднувався з романтизмом і витонченим смаком. Вона робила акцент у житті тільки на світле, добре. Була невимоглива до мирських благ, стримана у всьому, окрім інтелектуальних цінностей.

Народилася вона в с. Круподеринці Бердичівського повіту на Житомирщині²⁴. Її батько, Іван Федорович Вязьмітін (1862–1916), служив у маєтку графа М. П. Ігнат'єва²⁵. Мати, Анастасія Сергіївна (у дівочтві — Єгоріна) (1860–1934), колишня вихованка притулку імператриці Марії Федорівни для збіднілих сиріт-дворян, була домашньою вчителькою в родині графа М. П. Ігнат'єва. Хрещеною матір'ю Марії Іванівни стала графиня Є. Л. Ігнат'єва, правнука Михайла Кутузова, уроджена княжна Голіцина, а її два сини, київські генерал-губернатори, стали хрещеними батьками братів Марії Іванівни. Пізніше родина Вязьмітіних переїхала до Києва. У 1916 р. Марія Іванівна із золотою медаллю закінчила Фундуклеївську жіночу гімназію. Того самого року трагічно загинув її батько. Вона одночасно вчилася та працювала задля заробітку: репетитором, кореспондентом, друкаркою тощо. По закінченню слов'яно-руського відділення історико-філологічного факультету Вищих жіночих курсів (1916–1922) отри-

---

²⁴ Біографічні дані отримані з особової справи М. І. Вязьмітіної, що зберігається в архіві Відділу кадрів ІА НАНУ, наукового архіву ІА НАНУ, від самої М. І. Вязьмітіної та В. М. і О. М. Вязьмітіних, за що авторка їм щиро вдячна.

²⁵ **Ігнат'єв Миколай Павлович** (1832–1908) — граф, державний діяч, генерал від інфантерії, посол у Константинополі (1864–1877), учасник російсько-турецької війни 1877–1878 рр., герой битви на г. Шипці в Болгарії, брав участь у підготовці Сан-Стефанського мирного договору Росії і Туреччини, міністр внутрішніх справ Росії (1881–1882).

мала ступінь кандидата філологічних наук. Другу освіту здобувала в Київському археологічному інституті. Марія Вязьмітіна активно включилася в наукову роботу ВУАН. Як аспірантка акад. О. П. Новицького при Музеї мистецтва ВУАН у Києві та Харківській філії кафедри мистецтва при відділі мистецтва Близького Сходу (1927–1929) захистила промаційну роботу на звання наукового працівника-мистецтвознавця. Збираючи матеріали під час експедицій до Криму, Середньої Азії, Кавказу, створила два відділи мистецтва Сходу: при Харківському художньо-історичному музеї (1929) та при Музеї мистецтва ВУАН у Києві, який і очолила (1930–1934). Зібрані нею колекції, разом із зібранням Ханенків, стали основою фондів сучасного Музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків. Вона організувала виставки зібраних у ісламських країнах художніх виробів із бронзи, кераміки, дерева, опублікувала їх²⁶, доповіла про свої дослідження на двох перших з'їздах археологів СРСР у Керчі, Севастополі, конференції сходознавців у Харкові. Одночасно займалася педагогічною діяльністю, прочитала курс лекцій з історії мистецтв Близького Сходу в Київському художньому інституті (1930–1931). У 1935 р. її як кандидата в дійсні члени V Міжнародного конгресу з іранської археології та мистецтва запросили взяти участь у засіданні конгресу, що відбувся в Ленінграді. Проте М. І. Вязьмітіна не тільки не потрапила на цей конгрес, а й змушена була шукати собі іншу роботу. В 1934 р. було ліквідовано школу сходознавства, зокрема, і Відділ мистецтва Сходу. М. І. Вязьмітіну було звільнено. Вона знаходить свою нішу в бібліотечній справі поза межами ВУАН. Після невдалої спроби працювати в бібліотеці Інституту геології та мінералогії ВУАН (1934–1935), їй вдалося перейти до бібліотек архітектурного профілю. Завідуючи бібліотеками, вона створила фонди бібліотеки при Київському будинку архітекторів (1936–1941), у Спільці архітекторів (1943–1944) і Академії архітектури (1944–1948).

Одночасно з роботою в бібліотеках, Марія Вязьмітіна займається науковою працею вже як археолог. Вона систематично працює (під час профвідпусток) у Середній Азії в складі Термезької (1937–1940) і Південно-Туркменської (1946–1949) археологічних експедицій, керує їх загонами. Її наукові праці, присвячені розкопкам городища кушанського часу Айртам і столиці парфянської держави Нової Ніси, є вагомим внеском у розвиток середньоазіатської археології. За дослідження бактрійсько-парфянських пам'яток вона отримала вчений ступінь кандидата історичних наук (1947). Її авторитет археолога серед колег Середньої Азії, Москви, Ленінграда, Украї-

---

²⁶ Докладніше про життя та творчість М. І. Вязьмітіної та перелік її наукових праць див. статті Корпусової В. М. [10; 11].

ни був завжди високий. Її, як мистецтвознавця, запросили на посаду старшого наукового співробітника до Інституту археології АН УРСР, де вона працювала (1948–1970) до виходу на пенсію. Але знову мусила змінити напрямок досліджень, від мистецтвознавства перейти до археології, проводити багато польових досліджень. Їхній початок було пов'язано з ранньоскіфською тематикою, згодом — із недослідженою на той час в Україні сарматською культурою. Нею закладені міцні підвалини вивчення сарматської культури в Україні, які наступними дослідженнями лише доповнюються. Нею також зроблено вагомий внесок у вивчення пізньоскіфської культури на Нижньому Дніпрі.

Отже, вивчення культури України (в широкому сенсі) через призму життєписів окремих осіб дає можливість відкрити її нові, невідомі рядки, а подальші дослідження порушеної теми їх доповнятимуть.

1. *Волошин, М.* Коктебельские берега [Текст] : поэзии, рисунки, акварели, статьи / М. Волошин ; сост., автор вступ. статьи и коммент. З. Д. Давыдов. – Симф. : Таврия, 1990. – 248 с.
2. *Спаська, Є.* Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського [Текст] / Є. Спаська ; публ. С. Білоконя // Наука і культура : Україна. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 272–286.
3. *Падун–Лук'янова, Л.* Наталя Антонівна Коцюбинська [Текст] / Л. Падун–Лук'янова // Зона. – 1997. – Ч. 12. – С. 163–217.
4. *Домонтович, В.* Дівчина з ведмедиком : роман ; Болотяна лукроза : оповідання та нариси [Текст] / В. Домонтович. – К. : Критика, 2000. – 415 с.
5. *Клен, Ю.* Спогади про неокласиків [Текст] / Ю. Клен // Київ. неокласики / [упоряд. В. Агеєва]. – К. : Факт, 2003. – С. 7–64. – (Укр. мемуари).
6. *Донцов, Д.* Рік 1918. Київ [Текст] / Д. Донцов // Хроніка 2000. – 1997. – № 17–18.
7. *Геппенер, Н.* Всеукраїнське музейне містечко [Текст] / Н. Геппенер // Пам'ятки України. – № 1–2. – 2003. – С. 113–145.
8. *Калинович, Л.* З минулого [Текст] : (В. П. Петров) / Калинович Л. // Слово і час. – 2002. – № 10 – С. 89–90.
9. *Федорова, Л.* З життя академічних кіл Києва 20-х років [За листами з архіву академіка О. П. Новицького] [Текст] / Л. З. Федорова // Хроніка 2000. – 1997. – № 17–18. – С. 276–306.
10. *Корпусова, В. М.* З історії Київської інтелігенції ХХ ст. [Текст] : до сторіччя народження М. І. Вязьмітіної (22.04.1896 – 3.04.1994) / В. М. Корпусова // Музейні читання. Матеріали наук. конф. Музею історичних коштовностей України (17–18 грудня 1996 р.). – К., 1998. – С. 8–11.
11. *Korpusowa, W.* Pamięci Marii Wiazmitiny – ukraińskiego badacza Sarmatów I Scytów / W. Korpusowa // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – Lublin ; Chelm ; Zamosc, 1998. – III. – P. 310–312.

*Олександр Петрович РОТАЧ,
архітектор, краєзнавець (м. Донецьк)*

“ВСЕ ЖИТТЯ Я ВІРИЛА В КРАСУ...” Ганна Вікторівна Совачова — видатна українська актриса та громадський діяч

Досліджено життєвий і творчий шлях Ганни Вікторівни Совачової (Совачевої) (24.11/06.12.1876 – 07.07.1954) — видатної української актриси та громадського діяча. Уперше, на основі матеріалів, опублікованих у виданнях української діаспори та власного архіву автора створено цілісний науковий біографічний нарис, що розкриває життя Г. В. Совачової в сукупності всіх його внутрішніх та зовнішніх виявів — від дитинства, навчання, творчої та громадської діяльності, до смерті на еміграції.

Ключові слова: Совачова (Совачева) Ганна Вікторівна, театральна справа, українсько-російські зв'язки, міжкультурні взаємодії, біографічні дослідження.

The research reveals the life and creative development of Ganna Viktorivna Sovachova (Sovacheva) (November 24/December 06 1876 – July 07, 1954), a celebrated Ukrainian actress and public man. For the first time, basing on the data published in the editions of Ukrainian Diaspora and on his personal archive, the author created an integral scientific biographic outline revealing the life of G. V. Sovachova (Sovacheva) in the aggregate of all its internal and external displays – from childhood, education, creative and public activity to death in emigration.

Key words: Ganna Viktorivna Sovachova (Sovacheva), theater business, Ukrainian and Russian interconnections, intercultural interaction, biographic researches.

Исследован жизненный и творческий путь Анны Викторовны Совачовой (Совачевой) (24.11/06.12.1876 – 07.07.1954) — выдающейся украинской актрисы и общественного деятеля. Впервые, на основе материалов, опубликованных в изданиях украинской диаспоры, и личного архива автора создан целостный научный биографический очерк, раскрывающий жизнь Г. В. Совачовой в совокупности всех его внутренних и внешних проявлений — от детства, учебы, творческой и общественной деятельности, до смерти в эмиграции.

Ключевые слова: Совачова (Совачева) Анна Викторовна, театральное дело, украинско-российские связи, межкультурные взаимодействия, биографические исследования.

Ці слова належать видатній українській актрисі та громадському діячеві Ганні Вікторівні Совачовій (24.11/06.12.1876 – 07.07.1954). Немов підсумовуючи свій багато в чому трагічний життєвий шлях, що добігав кінця на чужині, вона писала в спогадах: “І які б несподіванки мені не посилало

життя — я прожила його щасливо, завжди знаходячи дрібку краси у всьому і втіху у переконанні, що могло б бути ще гірше” [1, ч. 3, с. 32].¹

“Великою актрисою української сцени” називала Ганну Совачову її давня знайома та одна з чільних представниць українського жіноцтва на еміграції Ірена Книш, додаючи: “... і сенйорка жіночого руху” [2, с. 8]. У цих словах — квінтесенція багатого життя видатної українки, жодним словом не згадуваної на Батьківщині за часів комуністичного режиму.

На жаль, біографічні відомості про Ганну Вікторівну Хартуларі-Совачову, подані в різних статтях і документах, дуже лаконічні та містять суттєві неточності. Так, датою її народження зазначається 1877 р. У “Енциклопедії Українознавства” повідомляється, що вона родом із прилуцького грецького роду, назва якого перекручена — “Хертуляріїв” [3]. Неправильно записане прізвище батька Ганни й у послужному списку її чоловіка В. Я. Совачова (1913), де вказано, що він був одружений із дочкою генерал-майора “Анной Викторовной Халтурали” [4, оп. 2, спр. 4340, арк. 5]. У редакційних примітках до спогадів Ганни Совачової, опублікованих в альманасі “Молода нація” (№ 2 за 2003 р.), вона названа племінницею Миколи Міхновського, натомість, на попередній сторінці того самого альманаху, в листі А. Жука, Г. В. Совачова згадується вже як “своячка” (дружина брата) Миколи Міхновського. Так само неповними є відомості згаданої вище статті з “Енциклопедії Українознавства”, боцїмто Г. В. Совачова закінчила музично-драматичну школу М. В. Лисенка в Києві, а з 1918 р. виконувала провідні ролі в українських театрах Києва, Львова (1921–1922, 1932–1944) та Ужгорода (1923–1931).

Ми спробували виправити ці неточності та розширити наше уявлення про життя та діяльність Г. В. Совачової².

Вона походила з давнього дворянського роду Хартуларі — грецького або, як зазначається в довідниках, візантійського походження. Його перші представники з’явилися в Російській імперії в другій половині XVIII ст. [6]. З роду Хартуларі вийшло чимало відомих державних і громадських діячів, таких як Костянтин Федорович Хартуларі (1841–1897), один із найвідоміших російських адвокатів другої половини XIX ст., та його брат Дмитро Федорович, знаний правник і дослідник церковного розколу.

---

¹ У цьому випуску “Української біографістики” друкуються уривки зі спогадів Г. Совачової (Совачевої) “Крізь пориви життя”, опубліковані у 1958 р. в українській газеті “Наше життя” (Філадельфія).

² Період життя Г. В. Совачової до початку травня 1924 (дата смерті її чоловіка), докладніше висвітлено у статті Олександра Ротача [5].

Батько Ганни, уродженець Херсонської губернії Віктор Костянтинович Хартуларі (1837–1916), був військовим і закінчив службу генерал-майором російської армії. Він народився 25 квітня (7 травня) 1837 р. Після закінчення в 1857 р. 2-го кадетського корпусу, три роки служив у 2-му стрілецькому батальйоні. У листопаді 1860 р. вступив до петербурзької Михайлівської артилерійської академії, а після її закінчення 1862 р. отримав призначення до Штабу інспектора стрілецьких батальйонів. 25 серпня (6 вересня) 1862 р. В. К. Хартуларі вступив до Миколаївської академії Генерального штабу, та вже 13 (25) вересня того самого року з невідомої нам причини відрахований з академії з наданням чотиримісячної відпустки. Не пробувши у відпустці наданого терміну, 5 (17) листопада 1862 р. Віктор Хартуларі був прикомандирований до одного з елітних військових навчальних закладів — Павловського кадетського корпусу “для испытанія по службе”, а в жовтні 1863 р. переведений до 1-го військового Павловського училища.

Подальша кар’єра В. К. Хартуларі склалася досить успішно. У 1871 р. він нагороджений орденом св. Анни 3-го ступеня, а з 1875 р. його служба пов’язана з Москвою: В. К. Хартуларі призначається інспектором класів Московської військової прогімназії, а в 1876 р. — інспектором класів 4-ої Московської військової гімназії. Того самого року нагороджений орденом св. Анни 2-го ступеня. У 1878 р. став полковником, нагороджений орденом св. Володимира 4-го ступеня, а в 1882 р. — ще й орденом св. Володимира 3-го ступеня. Останнім місцем служби В. К. Хартуларі став Нижньогородський графа Аракчеєва кадетський корпус [7, оп. 17, спр. 13891, арк. 6–10], де він був інспектором класів із січня 1885 р. до виходу у відставку 17 (30) вересня 1902 р. [7, оп. 17, спр. 29141, арк. 6]. Помер Віктор Костянтинович Хартуларі 17 (30) жовтня 1916 р. у П’ятигорську і похований на міському цвинтарі, про що свідчить “Выписка из метрической книги об умерших за 1916 г. Николаевской церкви Новых Планов” [7, оп. 17, спр. 29141, арк. 2].

В. К. Хартуларі був одружений двічі. Перша дружина, Віра Василівна, була однією з доньок статського радника Василя Степановича Саренка та баронеси Емми Іванівни фон Флемінг.

Василь Степанович Саренко (1814, Воронеж – 1881, Орел), за висловом його онуки Ганни Совачової, “із крові й кости українець”, був непересічною особою. Після закінчення в 1833 р. медичного факультету Московського університету (“казенним воспитанником”) Василя Саренка затвердили лікарем і направили служити на флот, що засвідчує Послужний його список, складений 15.07.1864 р. [7, оп. 9, спр. 4588, арк. 415 зв.]. Улітку 1854 р. він отримав звання доктора медицини, захистивши написану латиною дисертацію з офтальмології. Дослідження В. С. Саренка були присвячені за-

---

паленням кон'юнктиви, глаукомі, він вивчав хвороби рогової та райдужної оболонки очей, загалом був автором 20 наукових праць.

Водночас, визнаний лікар був чудовим музикантом, гітаристом-семиструнником і композитором, опублікував 14 оригінальних п'єс для гітари та декілька транскрипцій. Ось як згадувала Василя Степановича онука: “Приїзд діда був у нас завжди великою подією. Брати мої під проводом батька сідали за роботу й у поспіху вишивали мені українську сорочинку, щоб презентувати мене дідові в українському вбранні. (Мати моя погано бачила і не могла вишивати)... По обіді дід запрошував мене до своєї кімнати і наділяв повні жмені оріхів і цукерок [у журнальному варіанті — “цукорків”. — О. Р.] ... Потім дід лягав спати, а я мусила (коли ми жили на селі) проганяти попід вікнами, де він спав, гусок та кричати на них “гиля, гиля”. Дід виходив ще розчухраний, у халаті, з довгим чубуком в устах і притупцюючи передо мною одною ногою, співав: “При дорозі жук, жук, при дорозі чорний...”. Згодом я взяла цей танок для ролі Усті в “Ой, не ходи, Грицю...”. По вечері дід, не зважаючи на свою генеральську рангу, ішов із гітарою, на якій грав знаменито, до челядної і там забавлявся. Думаю, і навіть певна, що часом “пан енерал” садонув нашого гопака на втіху присутнім” [1, ч. 2, с. 31]. Видно по всьому, В. С. Саренко ніколи не забував українського коріння. Згадуючи період знайомства з В. Я. Совачовим, Ганна Хартуларі робить красномовне зізнання: “Від смерти мого діда я не чула української мови... Дивно, що значить кров! Пригадалось усе, що тільки вражало колись мою уяву. Бо ж батько ще купував мені книжки про козаччину, а мати так чудово співала українські пісні” [1, ч. 10, с. 32].

Син В. С. Саренка, Василь Васильович, став професором біології, статським радником, працював у Саратові, згодом у Москві³. Він був затятим театралом, мав багату бібліотеку та справив вирішальний вплив на свою племінницю, коли та обирала фах. Діти В. В. Саренка також присвятили себе мистецтву. Колезький радник Григорій Васильович Саренко (1876–1938) відомий як талановитий архітектор, за проектами якого в Ярославлі збудовано чимало значимих і оригінальних об'єктів. У 1935 р. він був заарештований за “контрреволюційну діяльність” і в 1938 р. розстріляний. Його сестра, Ганна Василівна Саренко, училась у видатного композитора О. М. Скрябіна (1871/72–1915), потім вийшла заміж за Дмитра Митрофановича Кучеренка, випускника Санкт-Петербурзької консерваторії по класу теорії музики. Спочатку подружжя працювало в Московській консерваторії, а

---

³ Довідник “Вся Москва 1901 г.” сповіщає, що В. В. Саренко мешкав на Іринінській вул. у будинку Цветаєва.

після утворення 19 жовтня (1 листопада) 1903 р. Ярославського відділення Хорового товариства, Д. М. Кучеренко та Г. В. Саренко-Кучеренко були направлені до Ярославля, де відкрили першу в місті музичну школу. 1910 р. Д. М. Кучеренка призначено директором створеного за його участю Ярославського музичного училища.

Та повернемося до роду Хартуларі.

Родина Віктора Костянтиновича Хартуларі була багатодітною. Ганна виявилася наймолодшою дитиною та єдиною дівчинкою, котра з'явилася на світ після 8-річної перерви вслід за сімома хлопчиками. Послужні списки В. К. Хартуларі за 1860 та 1885 рр., що зберігаються у фондах РДВІА, коригують попередні відомості, бо містять дані тільки про шістьох братів: Миколу, який народився 8 (20) травня 1859 р., Володимира — 17 (29) серпня 1860 р. [8, оп. 56, спр. 5102, арк. 326], Василя — 29 березня (10 квітня) 1863 р., Костянтина — 22 травня (3 червня) 1864 р., Віктора — 7 (19) вересня 1867 р.⁴ та Федора — 30 грудня 1868 р. (11 січня 1869 р.). Ганна Хартуларі народилась у Москві 24 листопада (6 грудня) 1876 р. [8, оп. 52, спр. 1285, арк. 6 зв.].

Сім'я, у якій зростала дівчинка, відзначалася любов'ю до музики. Бабуня, Емма Іванівна, була доброю співачкою та піаністкою, розмовляла кількома іноземними мовами та мала у своєму петербурзькому будинку музичний салон, до якого збиралися відомі композитори — О. М. Серов (1820–1871), М. П. Мусоргський (1839–1881), Ц. А. Кюї (1835–1918), М. О. Балакірев (1836/37–1910) та О. С. Даргомижський (1813–1869). Ганна Совачова згадувала: “... Музика (бо мати так само, як і бабуня, добре співала і грала на фортепіяні) тішилась у нас особливою пошаною. Три з моїх братів, яких батько виховував по військових школах та вивів їх у старшин [Костянтин, Віктор та Федір — *О. Р.*], — були добрими музикантами, один піяніст, а два челісти⁵. Окрім військової академії, вони покінчили консерваторію, або вчились у найкращих тодішніх професорів. Тому дитинство моє було переповнене цим, і я зовсім не відхилюсь від правди, коли скажу, що виростала на клясичній музиці. Не диво, що й сама в 4–5 років виспівувала оперові арії під фортепіяновий супровід мами чи брата і мріяла з часом стати співачкою” [1, ч. 10, с. 32].

---

⁴ У “Краткой записке о службе” Віктора Вікторовича Хартуларі, складеній 17.06.1891, зазначена інша дата його народження — 07.09.1865 [7, оп. 9, спр. 27504, арк. 408]. Це виглядає достовірніше, адже на військову службу В.В. Хартуларі був зарахований 01.09.1883 (за ст.ст.) при вступі до Михайлівського артилерійського училища [7, оп. 9, спр. 27504, арк. 408]. Навряд чи випускник 4-го Московського кадетського корпусу міг мати неповних 16 років (у випадку народження В. В. Хартуларі в 1867 р.).

⁵ Челеста — пластинковий ударно-клавішний інструмент, що утворює ніжні звуки, схожі на дзвін.

У 1886 р. дев'ятирічну Ганну віддали до Інституту шляхетних панн. Спочатку вона була екстерністкою, та по смерті матері переїхала до інституту. Батько за рік по тому одружився вдруге. Дитинство скінчилося...

У мачухи, вдови статського радника Олександри Федорівни Кунарович, були свої діти: Ганна Совачова пише про п'ятьох [8, кн. 11 (201), с. 1208], та в послужному списку В. К. Хартуларі від 19 (31) серпня 1902 р. записані тільки троє: пасинки Дмитро, який народився 19 (31) жовтня 1872 р., та Олександр — 4 (16) березня 1874 р. і падчерка Євгенія — 27 вересня (9 жовтня) 1881 р. [7, оп. 17, спр. 13891, арк. 13]. Брати Ганни мачуху не визнали, перестали приїздити і, мабуть, це з'ясовує фразу зі спогадів Ганни Вікторівни: “Я росла сиротою”. Водночас, вона писала: “Але ні сім років, проведених у чужому мені по духу інституті, ні в такій же чужій для мене родині мачухи, не могли затерти того, чого я набралась в дитинстві. Рано втрачена любов матері, розбуджена фантазія, безмежне довір'я до всіх перетворились у якусь тугу за поезією життя, яку згодом вмiла знаходити навіть у найтяжчі хвилини” [1, ч. 3, с. 32].

1893 р. Ганна Хартуларі закінчила інститут і поїхала до одного із братів. Відразу отримавши запрошення до місцевого аматорського театрального гуртка, вона переграла багато ролей, маючи амплуа, за її власним висловом, “кого не вистачає”. Повернувшись наприкінці 1894 р. до Москви, Ганна вперше вийшла на сцену разом із професійними акторами. Вистава складалася з двох творів, і Хартуларі грала в обох — драмі О. М. Островського “Без вини винуваті” та водевілі “Ведмідь за свата”. Виступ молоді актриси був успішним, і після вистави режисер Чардащев навіть запропонував їй контракт на літній сезон у Москві, від чого вона врешті-решт відмовилася⁶.

Наступне літо Ганна провела у брата Віктора поблизу Петербурга⁷. На Сестрорецькому курорті вона грала в аматорському гуртку, режисером якого був відомий на той час драматург Туношенський. Саме тоді дівчина приймає тверде рішення повністю присвятити себе театрові й восени 1895 р., залишивши підготовку до вступу на медичний факультет, стає студенткою Музично-драматичного училища Московського філармонійного

---

⁶ У виставі брав участь також син В. В. Саренка. Як писала згодом Г. В. Совачова, “...голови нам запаморочило, тим більш, що й дядько, великий театрал і суворий критик, не втримався від похвал на нашу адресу. Він мусив ужити всього свого авторитету, щоб стримати нас від помилкового кроку. “Не пушу вас неукраїнами на сцену, — рішуче заявив він. — Скінчить вищу освіту, а тоді робіть, що схочете” [10, с. 96].

⁷ **Віктор Вікторович Хартуларі** (14(26).04.1895) був призначений начальником майстерень Сестрорецького збройового заводу [11, оп. 1, спр. 592, арк. 245].

товариства (МФТ)⁸. Саме цьому періодові присвячений уривок зі спогадів Ганни Вікторівни, що пропонується читачам (див.: 220 ст. цього збірника).

Професором класу драматичного мистецтва в училищі з 1891 р. був відомий драматург і театральний критик, у майбутньому один із засновників Московського Художнього театру, Володимир Іванович Немирович-Данченко. Як згадувала Ганна Совачова: “Немирович-Данченко віддавав перевагу психологічному зрозумінню твору. З ним дуже легко було працювати: він у двох словах умів дати акторові потрібний настрій. Пам’ятаю, як на іспиті він дав мені прочитати монолог із п’єси Островського “Пізнє кохання”. Вистачило кілька його слів, щоб я схопила суть монологу й прочитати було мені дуже легко” [1, ч. 5, с. 32].

Роки навчання Г. В. Хартуларі збіглися з періодом театральних реформ. 9 березня 1897 р. у Москві під час Великого посту, коли актори з провінції з’їжджалися для підписування нових ангажементів, у будинку Малого театру відкрився Всеросійський з’їзд діячів сцени⁹, який Ганна відвідувала разом зі своїм дядьком Василем Васильовичем Саренком¹⁰. На з’їзді лунало багато критичних виступів на адресу акторів стосовно недостатнього рівня їхньої інтелігентності та моралі, недисциплінованості тощо. Було прийнято рішення про обов’язковість закінченої середньої освіти для отримання звання актора, засновано Спілку акторів. Незабаром постав Московський Художній театр¹¹, що уособлював собою пошуки нових форм

---

⁸ Музично-драматичне училище Московського філармонійного товариства (МФТ) було створене в 1883 р. на базі музичної школи “для приходящих” П. Шостаковського (відкрита 22.10.1878). З 1886 р. було прирівнене до вищих учбових закладів (консерваторій), його випускники отримали можливість працювати як на імператорських сценах (оперній і драматичній), так і в приватних і провінційних театрах. З 13(25).02.1892 р. МФТ та училище перебували під патронатом Великої княгині Єлизавети Федорівни. У 1918 р. перетворене у Музично-драматичний інститут (із 1920 — Державний інститут музичної драми з драматичним відділенням). З 17.09.1922 р., після об’єднання з Державними вищими театральними майстернями під керівництвом В.Е.Мейерхольда, — Державний інститут театрального мистецтва.

⁹ Перший Всеросійський з’їзд діячів сцени відбувся 9–23.03.1897 р. За деякими свідченнями, у його роботі взяли участь більше 1300 акторів [12].

¹⁰ За свідченням Ганни, дядько був дуже культурною людиною та “з дитинства пристрасно кохався в театрі. В його книгозбірні було все, що в ті часи видавалося друком про театр”. У домі Василя Васильовича щосуботи збиралася молодь. “Читалися і виконувалися щойно написані нові літературні і музичні твори, обмінювалися думками, читалися реферати та випивалося кілька самоварів чаю з булками. Часто ми ставили собі завдання до наступної суботи подивитися всім якусь п’єсу, послухати нову оперу, прочитати якийсь твір, відвідати концерт, щоб на найближчих сходах перевести дискусію і критику” [10, с. 98, 101].

¹¹ 19.06.1897 у ресторані “Слов’янський базар” відбулася відома зустріч К. С. Станіславського та В. І. Немировича-Данченка, на якій обговорювалися творчі засади створення нового театру. Відкриття театру, що до 1901 р. називався “Художественно-Общедоступный”, відбулося 14 (26).10.1898 р. у будинку театру Я. В. Щукіна “Ермітаж” у Каретному ряду. З 1919 р. МХТ — академічний, а з 1932 р. — ім. Горького. У 1987 р. розділився на дві групи — МХАТ ім. А.П. Чехова та МХАТ ім. Горького.

театрального мистецтва. Його очолили К. С. Станіславський¹² і В. І. Немирович-Данченко¹³, а до першого складу трупи ввійшли вісім старших товаришів по училищу Г. В. Хартуларі, серед яких вона виокремила в спогадах О. Л. Кніппер-Чехову, М. Г. Савицьку, В. Е. Мейєрхольда та О. Л. Загарова¹⁴.

---

¹² **Станіславський** (спр. прізви. **Алексєєв**) **Костянтин Сергійович** (05/17.01.1863, Москва – 07.08.1938, там само) — режисер, актор, педагог, теоретик театру. З 1918 р. очолював Оперну студію Великого театру (згодом — оперний театр ім. Станіславського).

¹³ **Немирович-Данченко Володимир Іванович** (11/23.12.1858, Озургети, Грузія — 25.04.1943, Москва) — режисер, театральний діяч, письменник, драматург. За батьком — українець, мати — вірменка. У 1880-х рр. одружився з акторкою Катериною Миколаївною Корф, батько якої володів маєтком у с. Нескучному Катеринославської губ. (нині — Донецької обл.). У 1891–1901 рр. очолював драматичне відділення (клас) Музично-драматичного училища МФТ. У 1919 р. заснував Музичну студію МХТ (із 1926 р. — Музичний театр ім. В.І. Немировича-Данченка). Нар. артист СРСР (1936), лауреат Державної премії СРСР (1942, 1943).

¹⁴ Основу трупи нового театру склали актори-аматори, що працювали під керівництвом К.С. Станіславського у “Товаристві мистецтва і літератури”, та учні В. І. Немировича-Данченка по Музично-драматичному училищу МФТ. Серед перших були О. Р. Артџом (спр. прізви. Артем’єв, 1842–16(29).05.1914), М. Ф. Андрєєва (спр. прізви. Юрковська, 1868–08.12.1953), дружина К. С. Станіславського М. П. Ліліна (спр. прізви. Перевошикова, 21.06(03.07).1866–24.08.1943), В. В. Лужський (спр. прізви. Калужський, 31.12.1869–02.07.1931) та ін. Окрім названих Ганною Совачовою випускників училища, до МХТ у 1898 були зараховані К. М. Мунт (1875–1954), Б. М. Снегірьов та М. Л. Роксанова (спр. прізви. Петровська, 04(16).05.1874 – 11.01.1958, закінчила училище в 1897).

Кніппер-Чехова Ольга Леонардівна (9/21.09.1868, Глазов В’ятської губ. – 22.03.1959, Москва) — актриса, дружина А. П. Чехова (з 1901). У 1895 р. вступила на драматичне відділення Музично-драматичного училища МФТ (клас В. І. Немировича-Данченка), з 1898 р. зарахована до трупи МХТ.

Савицька (у заміжжі **Бурджалова**) **Маргарита Георгієвна** (30.10/11.11.1868 – 27.03/09.04.1911) — актриса. Працювала вчителькою у Казані. З 1895 р. навчалася на драматичному відділенні Музично-драматичного училища МФТ (клас В. І. Немировича-Данченка), після закінчення — актриса МХТ (1898–1902).

Мейєрхольд Всеволод Емільович (28.01/09.02.1874, Пенза — 02.02.1940, Москва) — режисер, актор, педагог, реформатор театру. У 1896 р. зарахований відразу на 2-й курс драматичного відділення Музично-драматичного училища МФТ (клас В. І. Немировича-Данченка), у 1898–1902 рр. працював у МХТ. У 1906–1907 рр. — гол. режисер театру ім. В. Ф. Комісаржевської, у 1908–1917 рр. — у петербурзьких імператорських театрах. Після 1917 р. Очолив рух “Театральний жовтень”, у 1920–1938 рр. очолював театр у Москві (з 1923 р. — театр ім. Мейєрхольда) та акторську школу при ньому. Репресований. Реабілітований посмертно.

Загаров (спр. прізви. **Фессінг**) **Олександр Леонідович** (05/17.01.1877, Єлизаветград, нині Кіровоград – 12.11.1941, Саратов) — актор, режисер. Після закінчення Музично-драматичного училища МФТ працював у МХТ (1898–1906), очолював Херсонський театр (1909–1910), був режисером імперат. Александринського театру в Петербурзі (1911–1915). Очолював Військ.-народний театр в Одесі (1917), Державний драматичний театр (1918) і Перший театр Української Рад. Республіки ім. Т. Г. Шевченка (1919–1921) у Києві, Руський народний театр у Львові (1921–1923), Ужгородський український театр (1923–1927), Харківський Червонозаводський український драматичний театр (1927). З 1920 — професор Київського музично-драматичного інституту ім. М. В. Лисенка. Г. В. Совачова грала в багатьох його виставах.

Актриса писала: “У цьому театрі ми почасти бачили реалізацію нашого ідеалістичного наставлення... Від нього віяло чимсь новим, свіжим... Актори там не “бавили” публіки і публіка не ходила там для забави... Театр цей робив особливе враження... ми відчували там приявність богині Мельпомени і пошану до неї... Ми, театральна молодь, зростала під його впливом і перенесли також дещо з його духовости і в український театр” [1, ч. 5, с. 32].

Незважаючи на офіційну заборону студентам училища виступати на сцені, Ганна продовжувала грати на Сестрорецькому курорті під час літніх канікул, брала участь у виставах перед фабричними аудиторіями на околицях Москви (як правило, взимку). Репетиції відбувалися в приміщенні чайної на Смоленському ринку, а влітку — у Літньому театрі Зоологічного саду¹⁵.

Після закінчення музично-драматичного училища Г. В. Хартуларі рік пропрацювала за контрактом на оперній сцені. Труппа Белозорова, що складалася з оперної та драматичної частин, гастролювала у Вітебську та Мінську. Три місяці оперна частина труппи давала вистави в одному місті, драматична — в іншому, а потім вони обмінювалися сценами. Спочатку Ганні доводилося співати “все підряд” (перший виступ — у ролі половецької дівчини в “Князі Ігорі” О. П. Бородіна), та згодом їй для дебюту були надані три партії — Сантуцци в “Сільській честі” П’єтро Масканьї (1863–1945), Мікаели — в “Кармен” Ж. Бізе (1838–1875) та Наталки — в “Русалці” О. С. Даргомижського. Усі вистави пройшли з успіхом. Ганна Хартуларі виконувала також партію Маліки в “Лакме” Лео Деліба (1836–1891), співала в “Царській нареченій” М. А. Римського-Корсакова (1844–1908), інших операх. Із кожним виступом вона мала все більший успіх у глядачів і її становище у трупі зміцнювалося.

На жаль, кінець театрального сезону в трупі ознаменувався конфліктом між акторами різних поколінь. Ось як передавала ті події у своїх спогадах Г. В. Совачова: “Це був час переоцінки вартостей. Ми, молодь, мріяли про прапори, на яких виписані були нові гасла, а яких загально актори того часу не знали і знати не хотіли. Для них вони, себто ті гасла, грозили смертю!

Тому й не диво, що старші актори так нас ненавиділи. Боронилися, як могли, проти нашого наступу. Хтось мусів поступитись і, звісно, той, хто

---

¹⁵ Московський Зоологічний сад було відкрито Російським товариством акліматизації тварин та рослин 31.01(12.02).1864 р. на берегах Прісненських озер, що були вириті ще в середині XVII ст. і до 1863 р. належали царському дворцевому відомству. Літній театр, що існував на цьому місці, ймовірно, від часів “Прісненського гуляння”, залишився на території Зоологічного саду.

був слабший. А слабшими були ми, бо мали менший репертуар та зовсім не мали досвіду в театральному житті” [1, ч. 7, с. 31].

Перший театральний сезон став для Ганни Хартуларі одночасно єдиним, проведеним на російській оперній сцені. Повернувшись до Москви, вона не уклала нових контрактів, лише зрідка брала участь у гастрольних виставах. Під час однієї з таких поїздок подруга Ганни по музично-драматичному училищу вмовила її виступити в місцевому драматичному театрі в п'єсі “Кума Марта”. Успіх у цій ролі надихнув молоду актрису залишитися в театрі, і вона виступала в ньому аж до початку російсько-японської війни. “Так відбувся мій перехід до драми, де я знайшла велике вдоволення. Ніколи я не шкодувала за оперою, хоч і любила музику”, — писала актриса [1, ч. 7, с. 31–32].

Війна, що вибухнула на початку 1904 р., різко змінила життя родини Хартуларі. Чотирьох братів Ганни направили на фронт, а її як резервістку Євгеніївської общини сестер Червоного Хреста терміново викликали до Петербурга. На збори було дано лише три дні. У Петербурзі Ганну, з огляду на її походження, зарахували до групи, що складалася лише з петербурзької еліти. Спочатку всіх відправили до Іркутська. Поїздка, під час якої Ганна в Челябінську застудилася, доглядаючи речі на вокзалі, тривала 15 діб.

В Іркутську прибулі поступили в розпорядження Головноуповноваженого Червоного Хреста Діючої армії М. Кауфмана. Оскільки на фронті було тимчасове затишся, усіх призначили в резерв сестер милосердя та поселили в домі багатого купця Второва. Непередбачено перебування сестер в Іркутську затягнулося. Минав тиждень за тижнем, а рішення щодо місця їхньої роботи не приймалося. Як писала Ганна Совачова, відсутність книг і будь-якого заняття робили життя нестерпним. Нарешті після чотири-тижневого виснажливого байдикування терпець сестер увірвався й делегація з 20-ти осіб прийшла до М. Кауфмана додому. Наслідком цього візиту став наказ, що з'явився наступного ранку. М. Кауфман розпорядився перевести сестер до Володимирського монастиря, в якому був розміщений шпиталь Червоного Хреста й де побутові умови були значно гіршими, ніж у купця Второва.

Ганні Хартуларі допоміг випадок. Завдяки знайомому, який працював у місцевому Червоному Хресті та добре знав її брата, вона домоглася призначення до санітарного поїзда № 3 на один рейс до Харбіна, змінивши сестру, яка захворіла на тиф. Ось як дивилася на цю працю молода жінка: “...звання сестри-жалібниці вимагає особливого дару Божого. Треба вміти з першого погляду на дорученого тобі хворого або раненого інтуїтивно відчутти його психіку і добути його довір'я і симпатію. Треба, щоб хворий

почав вірити сестрі, як дитина вірить матері, щоб він був переконаний, що краще від неї ніхто йому не зробить і не бажає” [1, ч. 8, с. 31]. Безперечно, Ганна повністю володіла цим “Божим даром”, оскільки вже після першого рейсу її не захотіли відпускати у резерв, а залишили при штабі санітарного поїзда до 1 червня 1905 р. Наступне місце роботи медсестри Хартуларі — зведений шпиталь № 29 у тилу Маньчжурських армій, де молодшим лікарем на той час працював Василь Якович Совачов¹⁶. Незабаром Ганна стала його дружиною...

* * *

Доля пов’язала Ганну Вікторівну з непересічною особистістю. В. Я. Совачов (у документах зустрічається також написання — Совачів, Совачев) народився 15 (27) червня 1876 р. [13, оп. 2, спр. 4340, арк. 1 зв.]. Його батьками були Яків Васильович і Надія Іванівна — нащадки багатьох поколінь священників Совачових і Міхновських [14]. Василь з юнацьких років був відданий справі боротьби за незалежність України та входив до різних українських товариств, зокрема, “Братства тарасівців” [15]. Навчаючись після закінчення Прилуцької чоловічої гімназії на медичному факультеті Київського університету св. Володимира (1896–1902), він деякий час (до 1898) очолював у Києві “Молоду громаду” [16, с. 26]. За свідченням Ол. Лотоцького, В. Я. Совачов “був головним порадником” гімназійного гуртка, що виник у Прилуках близько 1896 р. [17, с. 75]. Характер цього впливу можна уявити зі спогадів одного із членів гуртка Володимира Дорошенка, який писав: “Бувши в старших класах гімназії, познайомився я із забороненими царською цензурою творами великого поета [Т. Г. Шевченка — *О. Р.*] з нелегальних гектографованих зшитків, видаваних українською студентською молоддю. Вони діставалися до наших рук від старших товаришів, що вчилися вже в Київському університеті” [18]. Тоді само (не пізніше 1898 р.) відбулося також знайомство Василя Совачова із Симоном Петлюрою. Тоді київська студентська організація вирішила сприяти утворенню українських гуртків у середніх учбових закладах. Цим процесом керував В. Я. Совачов, і С. Петлюра, котрий очолював гурток у Полтавській духовній семінарії, приїздив до нього в Турівку разом зі своїм однокласником Олександром Міхновським, племінником матері Василя [19, ч. 10, с. 15]. Така діяльність не залишилася поза увагою царської охоранки. Є відомості, що під час навчання Василь Совачов був двічі заарештований [20, с. 98; 21,

---

¹⁶ Троюрідний дід автора.

с. 218], а Ганна Совачова писала про його примусове вислання з Києва [9, кн. 11 (201), с. 1211].

У 1902 р. В. Я. Совачов закінчив медичний факультет Київського університету св. Володимира та здобув право бути лікарем. Подальша медична кар'єра Василя Яковича нами вже частково досліджена [5, с. 157–60, 168–188]. Із травня 1904 р. і майже до кінця життя вона була пов'язана з військовою медициною.

Разом із 10-м піхотним Новоінгерманландським полком, до якого Василь Якович був зарахований у травні 1904 р., військовий лікар Совачов взяв участь у бойових діях на театрі російсько-японської війни. На його долю випали тяжкі дні Ляоянської битви та наступного відступу Маньчжурської армії до Мукдена. Свої найкращі якості військового медика В. Я. Совачов виявив у Шахейській битві, кривавих боях поблизу Лангшингпу та Ламатуні, у багатьох інших бойових діях. Самовіддано працював він і у військово-санітарних потягах та зведених шпиталях тилу Маньчжурських армій. За ратні заслуги був нагороджений орденами св. Станіслава 3-го ступеня з мечами та св. Анни 3-го ступеня. Лише в січні 1906 р. В. Я. Совачов повернувся на попереднє місце служби — до Калуги, згодом — до 1910 р. служив у Тулі [22, с. 21; 23, с. 48, 216; 24, с. 65].

Ганна Хартуларі затрималась у шпиталі до початку лютого 1906 р., потім повернулася до Харбінського Червоного Хреста, а за декілька днів по тому виїхала до Петербурга.

30 квітня (13 травня) 2006 р. у родинному гнізді Совачових — селі Турівка Прилуцького повіту на Полтавщині Василь Совачов і Ганна Хартуларі обвінчалися. Родини Совачових і Міхновських справили великий вплив на світогляд Ганни. Сам спосіб їхнього життя сприяв її перетворенню на свідому активну прихильницю української національної ідеї. У своїх спогадах Г. В. Совачова так описує перші місяці після заміжжя: “Я була щаслива всією істотою. Велика частина того щастя походила від радості, що я, нарешті, попала в українське оточення. Моя родина, хоч і походила з українського пня, через довге життя на Московщині зденаціоналізувалась, а виховання в інституті не могло в мене направити цього. А тут я попала немов у рідне гніздо! Я почувала себе частинкою української нації, для якої хотілося жити й працювати. Усе моє попереднє життя відлетіло кудись далеко і я зірвала з ним безповоротно. Мій чоловік бачив, що зі мною діється і не перешкоджав мені летіти в минуле свого народу” [9, кн. 11 (201), с. 1210–1211]. До кінця відпустки Василя Яковича молоді перебували в Турівці, потім поїхали до Тули.

У 1909–1911 рр. В. Я. Совачов відбув наукове відрядження до Імператорської військово-медичної академії в Петербурзі, після чого влітку 1912 р. блискуче захистив дисертацію. Рішенням конференції академії від 27 червня (10 липня) йому була надана ступінь доктора медицини. З кінця 1913 р. Совачови мешкали в Москві, та початок Першої світової війни й оголошення в липні 1914 р. загальної мобілізації застало їх у Турівці. Згідно з мобілізаційним планом, В. Я. Совачов був призначений головним лікарем польового запасного шпиталю № 188 і працював у ньому до кінця листопада 1917 р. За три дні після оголошення мобілізації Василь Якович виїхав із Турівки.

За два тижні до нього приєдналась й дружина. Від тих днів Ганна Совачова впродовж майже десяти років пройшла пліч-опліч зі своїм чоловіком усіма тернистими дорогами світової війни та визвольних змагань, поділивши з ним весь тягар військового часу, надії на майбутнє та гіркоту поразок.

За роки війни шпиталь перебував у найрізноманітніших місцях — у Травниках, Красниках, Орші, одному із сіл Тверської губернії. Восени 1916 р. його було переведено до підмосковного Можайська, та перед початком зими знову переміщено на західний кордон — до Чернівців. Там і зустріли Совачови звістку про Лютневу революцію. На момент утворення Української Центральної Ради головний лікар шпиталю В. Я. Совачов був одночасно й керівником Лікарського Товариства, і одним з ініціаторів місцевого українського громадського руху. Він взяв активну участь в українізації 17-го запасного полку. Створений групою патріотів український гурток, що збирався в будинку Совачових, скликав перші в місті Загальні українські збори, що відкрилися о 2-й годині дня 11 (24) квітня 1917 р. у приміщенні Німецького Дому на Панській (нині — ім. О. Кобилянської) вулиці. Учасники зборів підтримали рішення про створення окремих українських частин і заснування Українського військового клубу ім. П. Полуботка. Головою Чернівецького філіалу клубу було обрано В. Я. Совачова, який на сцені склав присягу на вірність українському народу. Протягом наступних днів кількість членів Клубу стрімко зростала й досягла 6000 чоловік. Перед 1-м травня до Чернівців прибули 300 кубанських козаків, які також зголосилися увійти до Українського військового клубу. На Першотравневій маніфестації українські частини вперше йшли окремо, під національним прапором.

У травні 1917 р. В. Я. Совачов востаннє проводив свою відпустку разом із дружиною в рідній Турівці. Незабаром після повернення до місця служби шпиталь перебазувався на румунський кордон у Радівці, а в серпні 1917 р. — до містечка Голтва на Херсонщині. Сюди само із Чернівців пере-

---

вели 17-й запасний полк, і діяльність Українського військового клубу під керівництвом В. Я. Совачова була відновлена. По неділях відбувалися регулярні зустрічі, почав виходити журнал “Солдатський університет”, у якому Ганна Совачова друкувала статті з геології. В. Я. Совачов також брав участь у роботі українського гуртка залізничників. Коли діти та їхні батьки забажали, щоб у семикласній залізничній школі запровадили вивчення історії України, цей предмет, за порадою Василя Яковича, почала викладати Ганна Совачова.

Наприкінці листопада 1917 р. (ймовірно, після проголошення 7 (20) листопада Української Народної Республіки) Військовий Секретаріат Центральної Ради відкликав В. Я. Совачова для роботи у військовій Санітарній управі. 17 грудня подружжя Совачових прибуло до Києва. Санітарна управа займала приміщення в готелі “Бельвю” на Володимирській вулиці, і в цьому ж будинку Совачовим надали маленьку вогку кімнатку. Василь Якович був щасливий знову ходити вулицями древнього Києва, згадуючи свої студентські роки. За свідченням Ганни Вікторівни, він щодня зустрічав кого-небудь зі старих друзів чи знайомих. Та працювати в Києві довелося недовго. У середині січня 1918 р. за старим стилем місцеві більшовики, підбадьорені наближенням петроградських червоногвардійців під проводом М. Муравйова, підняли заколот.

Готель “Бельвю” опинився в центрі бойових дій. Був момент, коли люди, які перебували в будинку, стояли за крок від загибелі. Розташований поруч готель “Прага” захопили та пограбували більшовики, більшість російських військових, які мешкали в ньому, було застрелено. Частини Центральної Ради встигли відтиснути більшовиків до будинку поштамту, і під час цього перепочинку подружжя Совачових організувало в комірці під сходами готелю “Бельвю” перев’язувальний пункт. Наступного дня, як писала Ганна Совачова, почався артилерійський обстріл сусіднього будинку Військового Суду. Вікна кімнатки Совачових виходили на подвір’я готелю, де вибухали снаряди. До приміщення залітало багато осколків. Близько 4-ої години ночі 26 січня (8 лютого), після жахливого артобстрілу, у Києві запанувала мертва тиша. Військові принесли звістку, що вранці в місті будуть більшовики.

Настали криваві дні більшовицького терору. “Визволитель” Києва Муравйов наказав “нещадно знищити всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції”. Як писав Д. Дорошенко, “війська Муравйова справили Києву криваву різанину, якої місто не бачило із часів Андрія Боголюбського” [25, с. 479–480]. Тільки за перший день у Києві було розстріляно не менше трьох тисяч чоловік — здебільшого російських військо-

---

вих, які пасивно, з однаковою мірою ворожості як до більшовиків, так і до українського війська, придивлялися до боротьби [26, ч. 4 (100), с. 121], а також і українців, у яких було знайдено хоч які-небудь посвідчення Центральної Ради.

Ранком 8 лютого Совачови, дивом unikнувши перевірки під час зустрічі з більшовицьким патрулем, залишили готель. До 20 лютого перехувалися в місцевому шпиталі. Нарешті, 20 лютого Василь Якович отримав від “демобілізаційної комісії” довідку такого змісту: “Селянин с. Турівка, Полтавської губернії, Прилуцького повіту, 42 роки, звільнений від військової служби”. У ніч на 23 лютого Совачови виїхали з Києва, удень зійшли з поїзда в Яготині, а наступного ранку виїхали до Турівки.

“Ох, як вільно дихалося, їдучи рідними полями! Як радісно зустрічали нас селяни! На дорозі танув сніг, відбивалася блакить неба у великих калюжах, сонце гріло — весна входила у свої права...”, — згадувала Ганна Вікторівна [27, ч. 1, с. 16]. У Турівці Совачови активно включилися в місцеве життя. Василь Якович, на прохання сільського сходу, став волосним секретарем, читав лекції з політичних та аграрних питань, лікував хворих. Разом з іншими місцевими інтелігентами Совачови створили народний університет. Ганна Вікторівна викладала в ньому історію французької революції. За деякими даними, у Турівці В. Я. Совачов створив також філію товариства “Просвіта”¹⁷.

Незабаром сестра Василя Яковича, повернувшись із лікарні, розповіла, що бачила німецьку військову частину, що рухалася в напрямку Згурівки. Наступного дня в Турівці з’явилася українська частина. Згодом надійшла звістка, що 29 квітня 1918 р. відбувся переворот і на засіданні Всеукраїнського хліборобського з’їзду Павла Скоропадського проголошено гетьманом України. Тоді само до Турівки на автомашині прибули провідники Української Демократичної Хліборобської партії В. Липинський, В. Шемет і Сава Криlach¹⁸. Вони забрали до Києва Миколу Міхновського, який лікувався в

---

¹⁷ У біобібліографічному довіднику Павла Пундія [21] на с. 218 помилково згадується с. Гурівка.

¹⁸ Заснована 29.06(12.07).1917 у Лубнах. Програма партії засновувалася на гаслах суверенітету українського народу, приватної власності як основи господарської діяльності, парцелізації та викупу володінь великих землевласників на користь незаможних. Провід партії складали В. і С. Шемети, Д. Донцов, В. Липинський, М. Міхновський. До цього переліку треба додати і В. Я. Совачова.

Липинський Вячеслав Казимирович (05/17.04.1882, с. Затурці, тепер Локачинського р-ну Волинської обл. — 14.06.1931, сан. “Вінервальд”, Перніц, Австрія; похов. 02.07.1931 у с. Затурцях) — історик, політолог, політичний діяч, основоположник державницького напрямку в українській історіографії, теоретик українського консерватизму. Поляк за походженням.

Турівці, розраховуючи на його вплив на гетьмана в українському дусі (його прочили в прем'єри¹⁹). 6 травня виїхали і Совачови: Василя Яковича також відкликали до Києва²⁰.

Київ 1918 р. (як і Україна в цілому) був оазою добробуту та порядку на тлі більшовицького терору, що запанував у Росії. Населення міста помітно збільшилося, оскільки сюди повтікали заможні промисловці та представники російської аристократії. Ось свідчення очевидця тих днів: “У місті множились, як гриби після дощу, кав'ярні, ресторани, винарні й дрібні кабаре... Це був ніби бенкет під час чуми... Зголоднілий німецький старшинський корпус, відпочиваючи після західного фронту, бавився та об'їдався київськими достатками, кидаючи гроші направо й наліво. Не менш гучно бавилися російські багатії. Київ, столиця Української Держави, був більш чужий, ніж свій. Всюди лунали російська, німецька та польська мови” [26, ч. 5 (101), с. 105–106; 28, с. 273].

У Києві Совачови поселилися на Тимофіївській вулиці в помешканні знайомої, яка виїхала на літо з міста. Василь Якович працював одним із керівників Головної військово-санітарної управи Військового міністерства (її очолював спочатку Карабай, а з літа 1918 р. — Яницький), побут родини усталився. Совачови відвідували театри, Український клуб, їх часто навідували Микола та Олександр Міхновські.

Проте політична ситуація у Києві ставала дедалі напруженішою. Опозиція проти Гетьманату, що виникла відразу після перевороту, посилювалася. На початку серпня утворений раніше з опозиційних груп УНДС Український національний союз (УНС) повів рішучу боротьбу з гетьманським урядом за владу в Україні.

15 листопада 1918 р. гетьман проголосив федерацію України з майбутньою, не більшовицькою, (“Великою”) Росією. Наступного дня Директо-

---

Шемет Володимир Михайлович (01.07.1873, хут. Олександрівка Лубенського пов. — 14.05.1933, Київ) — громадський і політичний діяч, землевласник. Один із організаторів Української Народної партії (1901–1902). Народився у шляхетській родині, з якої вийшло чимало непересічних українських діячів. Брат Миколи та Сергія Шеметів.

Сава Криlach — псевд. **Людвіка Седлецького** (Сідлецького), громадсько-політичного діяча, письменника. Походив із родини польських патріотів, борців за незалежність Польщі в 1863–1864 рр. Брав участь в українському визвольному русі, потім вступив до Армії УНР, мав звання сотника. Писав поезії українською мовою.

¹⁹ Ці плани не збулися. Докладніше ставлення М. Міхновського та Української демократично-хліборобської партії до П. Скоропадського висвітлено у кн.: Турченко, Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і Слово. [Текст] / Ф. Г. Турченко — К.: Генеза, 2006. — С. 253–268.

²⁰ Невідомо, за яким стилем наведена Г. В. Совачовою у спогадах ця дата. Ймовірно, на наш погляд, що за новим стилем.

рія розпочала повстання проти Скоропадського, якого було оголошено поза законом “за утворені ним злочинства проти самостійності Української республіки”.

Ганна Совачова згадувала, що напередодні повстання (тобто, 13 або 14 листопада 1918 р.) відбулося засідання УНС під головуванням В. Винниченка. Серед інших, на ньому були присутні Симон Петлюра, щойно звільнений із в’язниці, Микола Міхновський та Василь Совачов. На засіданні Василь Якович запропонував ще раз переговорити з гетьманом, та В. Винниченко відмовився, заявивши, що рішення вже прийняте і повстання підготовлене [27, ч. 5, с. 5–8].

14 грудня 1918 р. гетьман зрікся влади та виїхав до Німеччини. 19 грудня створена УНС Директорія УНР урочисто вступила до Києва. На Софіївській площі відбувся молебень і військовий парад, свідком чого була й Г. В. Совачова.

За Директорії В. Я. Совачов відновив свою працю в Санітарній управі, цього разу як заступник начальника. Спочатку управу очолював доктор Галин, згодом його замінив Д. А. Одрин²¹. Проте невдовзі Дмитро Одрин передав усі справи В. Я. Совачову й зник. Як засвідчила Ганна Совачова, згодом з’ясувалося, що він пішов у підпілля. В. Я. Совачов одночасно був також членом Головної управи Українського Червоного Хреста.

Не маючи достатніх сил для відсічі більшовицьким військам, Директорія 2 лютого 1919 р. залишила Київ. Санітарна управа ще в кінці січня отримала наказ вантажитись у вагони, і за кілька днів їхній ешелон вирушив у дорогу. До кінця лютого 1919 р. Совачови разом із працівниками Санітарної управи прибули до Вінниці, потім, уникнувши розстрілу більшовиками під час затримання поїзда в районі Жмеринки, — до Проскурова (Директорія перебазувалася сюди 6 березня), згодом — до Тернополя, а в березні 1919 р. — до Бродів.

У Бродях, за спогадами Г. В. Совачової, Управа перебувала два чи три місяці. Умови праці були дуже важкими — як у побутовому, так і в моральному плані. “Становище Василя було нестерпне. Велика відповідальність без найменшої езекутиви [права виконавчої влади. — *О. Р.*]! Особливо під

---

²¹ **Одрин Дмитро Антонович** (1892–1919) — український лікар і громадський діяч періоду Української революції. Народився в Білоцерківському пов. Київської губ., в 1916 р. закінчив медичний факультет Київського університету (прискорений випуск військового часу). За Центральної Ради займався організацією медико-санітарної справи в армії, один із засновників Українського Червоного Хреста. У червні 1919 р. — міністр охорони здоров’я та заступник Голови Ради Міністрів (Г. В. Совачова у спогадах помилково назвала його прем’єром). Помер у листопаді 1919 р. у Кам’янці-Подільському від тифу.

час евакуації, коли службовці розбігалися, не було кому виконати й найдрібнішого доручення. Коли нам прийшлося переступити Збруч, то нас було всього 13 душ!” [27, ч. 6, с. 18]. І ще одне характерне її свідчення про атмосферу тих днів: “... відчувалось у повітрі, що все розвалюється. Крадіж процвітала. Якийсь начальник евакуаційного пункту “придбав” три тисячі компле[к]тів білизни, а хворих на тиф не було в що переодягнути. Один полковник зарезервував для себе цілу санітарну “летючку” з автом, а хворих перевозили теплушками. Василь алярмував на всі боки, навіть їздив до Головного Отамана. Але навіть Петлюри накази лишалися без наслідків. Члени Директорії Швець і Макаренко їздили в пульманівських вагонах, що були відчеплені від якогось санітарного поїзда, і, не зважаючи на наказ Головного Отамана, не повертали їх. Бувало й таке, що хворого на тиф приносили на ношах до канцелярії Санітарної управи й казали: — “Робіть із ним, що хочете!” [27, ч. 6, с. 18].

Тим часом подальший перебіг військових подій змусив Українську Галицьку Армію відійти з-під Львова. Санітарна управа була перекинута під Тернопіль і перебувала у вагонах на станції Бірки Великі, аж доки польська армія не зайняла Тернопіль. У перших числах червня 1919 р. ешелон із Санітарною управою просунувся на Чорний Острів, а потім прибув до Кам’янця-Подільського. Влітку епідемія тифу в Українській армії посилилася. Шпиталі були заповнені вщерть, хворі лежали навіть у коридорах. Василь Якович був на межі сил. “Він почував, що повинен рятувати армію, але це не було в його силах. Журися — не журися, а тиф був сильніший за всі людські можливості” [27, ч. 7, с. 17].

Першого липня 1919 р. В. Я. Совачов разом із хворою Ганною Вікторівною виїхав до Галичини у відпустку. Їхній шлях проліг через Окопи до Мельниці. Там, зупинившись у місцевого диякона, Совачови відпочивали та насолоджувалися красою Галичини. Ганна згадувала: “Почалося життя, немов у казці. Жили ми серед природи та ще й такої, що її красу важко змалювати. Гори, стежки, а поміж тим потічки з водоспадами — все це успокоювало, вабило й давало нам потрібний відпочинок” [27, ч. 8, с. 19].

Але ідилія швидко скінчилась. У Мельниці, у графському маєтку, містився український військовий шпиталь із чотирмастами хворими на тиф. Почувши про наближення польської армії, персонал шпиталю розбігся, залишивши хворих напризволяще. Василь Якович взяв на себе обов’язки головного лікаря, разом із Ганною Вікторівною та місцевим священиком організував відділення Червоного Хреста та переконав місцеве польське населення допомогти шпиталю працею та харчами. 13 липня отримали звістку, що за два дні вся територія до Збруча відійде до Польщі. Зібравши

хворих-українців, В. Я. Совачов із дружиною вже наступного дня розпочали евакуацію й у дуже скрутних умовах спромоглися вивести всіх до Кам'янця-Подільського.

У Кам'янці-Подільському, що став тимчасовою столицею Української Народної Республіки, В. Я. Совачов повернувся до праці в Санітарній управі, а Ганна Совачова — у Головній Управі Українського Червоного Хреста. Із часом до неї приєднався й Василь Якович, очоливши шпитальний відділ.

Тим часом сили українського війська танули. На 1 листопада 1919 р. із загальної кількості хворих померло 10 тисяч чоловік, а протягом зими 1919–1920 рр. тиф забрав близько 20 тисяч вояків [29, с. 121]. Медичний персонал працював, не шкодуючи себе, та працівників катастрофічно не вистачало. Ганна Совачова в той час, окрім праці в шпитальному відділі Українського Червоного Хреста, керувала резервом медсестер. Вона згадувала: “На Наддніпрянщині панувала тоді страшна епідемія тифу, що нищила нашу армію. Шпиталі були завалені хворими й ніде було їх дівати. А тут з’являлись до мене по призначення на працю до шпиталю ... молоді дівчата. Мені все здавалось, що це метелики, які летять на вогонь. Тоді, при відсутності ліків і білля [білизни. — *О. Р.*] така праця не була жартом. Багато їх впало жертвою і навіть прізвища їхні не береглись, бо хто ж думав про те?” [30].

16 листопада Кам'янець-Подільський зайняли польські війська. Совачови залишилися працювати в місті. Ганна протягом кількох місяців очолювала міський “Об’єднаний комітет громадських організацій”, що займався збиранням коштів і подарунків для фронтовиків, організацією свят тощо. Коли у травні 1920 р., після укладення договору з Польщею, об’єднані війська Польщі та УНР почали наступ на Київ, Совачови встигли доїхати тільки до Вінниці, а потім, у зв’язку з відходом польських і українських частин, змушені були повернутися до Кам'янця-Подільського.

У ніч на 10 липня 1920 р., як згадує Г. В. Совачова, Василь Якович був змушений евакуюватися разом із військовими частинами. Незабаром місто зайняли червоні. Ганна Вікторівна кілька місяців працювала в повітовому продовольчому комітеті, а після залишення міста більшовиками виїхала через Станіслав до Коломиї, де 3 жовтня 1920 р. знайшла В. Я. Совачова в шпиталі. Василь Якович тяжко хворів, деякі зі знайомих, що приїздили до Кам'янця-Подільського, навіть розповідали про його похорон, та на момент зустрічі із дружиною життя В. Я. Совачова було вже поза небезпекою.

У листопаді 1920 р. українська армія була остаточно відтиснута за Збруч. Після Ризького договору 18 березня 1921 р. легальне існування на території

Польщі будь-яких організацій Директорії та уряду УНР заборонялося. Українська армія була інтернована в польських таборах. У перший період еміграції В. Я. Совачов перебував у Тарнові. Ганна Совачова очолювала Союз українок у Ченстохові й Тарнові, співпрацювала з англійською благодійною місією “В.С.Р.”

Пізніше Василь Якович працював лікарем на українському карпатському курорті в с. Підлютому (нині — територія Івано-Франківської області), з 1922 р. входив до Українського Лікарського Товариства [21, с. 218]. 3 травня 1924 р.²² він передчасно, у неповних 48 років, помер від висипного тифу, яким заразився під час лікування мешканців с. Сливки біля Підлютого [20]. Ганні Вікторівні судилося пережити чоловіка на тридцять років...

* * *

Залишившись самотньою, Ганна Совачова цілковито присвятила себе українському театрові. Свою сценічну кар’єру вона продовжила у Львові, де на початку 1920-х рр. був створений український театр під художнім керівництвом талановитого режисера, учня К. С. Станіславського та старшого товариша Г. В. Совачової по Московському музично-драматичному училищу Олександра Загарова, який приїхав із Києва. Ганна була постійно зайнята в його виставах. Уже в прем’єрі — п’єсі В. Винниченка “Гріх” — вона з успіхом виконала роль Тітки, згодом — чимало головних характерних ролей у сучасному репертуарі. Грала Совачова й у відомій виставі О. Загарова — “Тартюф” Ж. Б. Мольєра.

Проте, після гучних успіхів першого театрального сезону в театрі почався поступовий занепад. Невдовзі до Ужгорода виїхав О. Загаров і кращі творчі сили трупі поступово почали шукати собі місце для самовияву в інших театрах. До харківського “Березолу” перейшов М. Крушельницькій, О. Голіцинська припинила виступи, Г. Борисоглібська продовжила кар’єру в київському театрі ім. І. Франка.

Ганна Совачова переїхала до Ужгорода та виступала в місцевому театрі, яким керував М. Садовський (1856–1933). Збереглися відомості, що після від’їзду М. Садовського до УРСР Г. Совачова деякий час очолювала цей театр [3].

---

²² Виявилася дивна та майже містична річ: В. Я. Совачов, який, за свідченням дружини, вважав свого дядька Миколу Міхновського “найближчою собі людиною”, помер фактично одночасно з ним. Нагадаємо, що М. І. Міхновського знайшли 04.05.1924 повішеним на яблуні, у саду біля київського помешкання В. Шемета по вул. Жилянській, 76. За медичним висновком, він пішов з життя в ніч з 3-го на 4-е травня.

Перед початком театрального сезону 1929–1930 рр. Ганна була прийнята до трупи театру ім. Тобілевича (м. Станіслав, нині — Івано-Франківськ). На цей час театр, після короткої перерви, знову очолив Володимир Блавацький. Поновивши розпочату ще в лютому 1928 р. роботу по формуванню нового творчого обличчя театру, він здійснив докорінні зміни в акторському складі. Ганна Совачова була зайнята в багатьох виставах. Для відкриття сезону В. Блавацький обрав історичну драму М. Старицького “Маруся Богуславка” (за його словами, одну з найкращих і найефектніших п’єс українського репертуару). У цій виставі, що була добре сприйнята глядачами та потім довгий час трималась в репертуарі театру, Ганна виконувала роль матері Марусі Богуславки. Згадуючи її гру, В. Блавацький наголошував “інтелігентність та мистецьке горіння” та назвав Г. В. Совачову “дуже сумлінною артисткою” [31, с. 142].

Грала Ганна Вікторівна й у наступній роботі В. Блавацького — опереті Роберта Штольца “Паяцик” (“Der Tanz ins Gluck”). Вистава також користувалася успіхом у глядача, про що говорив і сам режисер, називаючи при цьому Г. В. Совачову серед провідних акторів: “Станіславівські громадяни, які звикли до масної й перченої передачі в дотеперішніх поставах оперети, прийняли з помітним вдоволенням прем’єру “Паяцика” [31, с. 143].

У сезоні 1929–1930 рр. глядачі театру ім. Тобілевича побачили Ганну Совачову ще в двох прем’єрах — опереті Ф. Легара “Циганське кохання” (у ролі Юлії) та комедії М. Куліша “Мина Мазайло”, яку із захопленням сприйняли в Станіславі та Львові.

Уляна Старосольська (псевд. — Любович)²³ запам’ятала Г. В. Совачову цього періоду. “Пані з коротко підстриженим сивим волоссям і чорними, чи радше карими круглими очима, які, не зважаючи на важкі переживання, завжди мали особливо довірливий, щирий вираз і погляд”. Тоді само Ганна Вікторівна подарувала Улянці розкішний екземпляр “Енеїди” І. П. Котляревського з написом: “Від старої приятельки, що в щасті чи в горі, шукала завжди поезії життя” [34]. Майже через 50 років Уляна Любович, ставши редактором часопису “Наше життя”, органу Спілки українок

---

²³ Старосольська Уляна (Ляся) Володимирівна (нар. 24.03.1912) — письменниця, журналістка, у 1973–1984 та 1987–1990 рр. — редактор журналу Союзу українок Америки “Наше життя”. Народилась у Львові в родині відомого громадського та політичного діяча Володимира Старосольського (08.01.1878 – 25.02.1942). Г. В. Совачова протягом багатьох років приятелювала з В. Старосольським, листувалася, була в його родині [31; 32]. За псевдонім Уляна взяла дівоче прізвище бабуні Герміни (у заміжжі — Шухевич). Від 1940 р. разом із родиною відбула депортацію до Казахстану. У 1967 р. виїхала до США. Авторка низки книжок, численних статей і нарисів. Член СП України.

Америку, писала: “Для самої Ганни Вікторівни це, що вона написала, не було вже так званою “золотою думкою”, гарним висловом. Цю правду засвідчила вона своїм життям. Ці пошуки поезії, мабуть, дозволили Ганні Вікторівні залишитись на поверхні життя серед повені важких переживань у ранніх роках на еміграції й серед нелегкого життя в мандрівному театрі. Вона, як і інші актори, бачила у тих “тарапатах” не тільки зовнішні важкі умовини, але романтику й вдоволення з того, що несли у різні закутки Галичини красу й культуру живого слова” [35].

У театрі ім. Тобілевича Г. В. Совачова залишалася до кінця сезону 1933–1934 рр. За час відсутності В. Блавацького (сезон 1930–1931 рр. і з початку сезону 1933 р.) художній рівень вистав підупав. Львівські гастролі сезону 1930–1931 рр., на яких трупа показала вистави “Гетьман Дорошенко” Л. Старицької-Черняхівської, “Тріх” В. Винниченка та інші, пройшли невдало. Не виправило становища і тимчасове, в сезоні 1931–1932 рр., повернення В. Блавацького та його художнє керівництво театром разом із Миколою Бенцалем (1891–1938). У цей же час важке економічне становище Польщі обумовило відмову міського керівництва Станіслава від утримання постійного театру, і трупа була змушена гастролювати провінційними містечками, лише зрідка навідуючи Львів і Станіслав.

Працюючи в пересувних театрах Галичини, Володимир Блавацький почав усвідомлювати необхідність перегляду режисерських і акторських стереотипів, що склалися на той час. За образним висловом Б. Береста, який працював разом із ним, режисер: “завжди прагнув того, щоб вивести український театр із вузьких регіональних струмків дилетантщини на широкі води світового мистецтва” [35]. Його наполегливе прагнення створити театр, у якому він міг би повністю реалізувати свої творчі задуми, здійснилося у вересні 1933 р. Основу нового колективу склали молоді актори невеличкого театру “Заграва”, засновник якого, режисер Олесь Степовий, передчасно помер незадовго перед цим.

Перед початком сезону 1934–1935 рр. Ганна Совачова разом із подружжям Кривицьких перейшла з театру ім. Тобілевича до “Заграви”. Незабаром вона зіграла одну з головних ролей у п’єсі В. С. Моема (1874–1965) “Священий вогонь”. Цю виставу В. Блавацький потім згадував як одну з найкращих за весь час існування “Заграви” [31, с. 153].

Наприкінці 1934 р. у Перемишлі за участю Ганни Совачової відбулася прем’єра нової вистави В. Блавацького — “Ой, не ходи, Грицю...”. Це була авторська версія класичного твору М. Старицького з деякими відмінностями в тексті, введенням нових дійових осіб, оригінальним сценічним оформленням. “...Наша постановка була новиною і внесла збентеження, бо пору-

---

шила старі звички й уподобання... Це була спроба — примінити психологічний підхід до наших побутових п'єс, оправдати логічно кожне слово й рух. І як кожна спроба — вносила багато нового й цікавого”, — писала згодом актриса [36, ч. 1, с. 3]. Після Перемишля в середині грудня театр побував на гастролях у Львові, потім кілька днів провів у Винниках, а до кінця 1934 р. перебував у Бродах [36, ч. 1, с. 4].

Протягом чотирьох театральних сезонів, які Ганна Совачова провела у “Заграві”, вона була зайнята у багатьох інших виставах різноманітного жанру — таких, як драма Германа Гейерманса (1864–1924) “Загибель Надії”, комедія Ласло Буш-Фекета (1896–1965) “Трафіка пані генералової” тощо.

Окремо треба відзначити першу постановку в театрі релігійної драми “Голгота” Гр. Лужницького (1903–1990), що була написана 1936 р. і являла собою інсценізацію Євангелія. “Психічна потреба такої п'єси була у кожного українця, бо кожен пережив Велику П'ятницю державницьких змагань і всі вірили і ждали Воскресіння”, — писав автор [37, с. 29]. За свідченням Ганни Совачової, всі: костюми та реквізит робили самі актори за власний кошт. Коли перед картиною “В'їзд до Єрусалима” із-за завіси почувалися вигуки “Осанна!”, глядачі з балкону засипали сцену квітами [37, с. 30].

За п'ять років існування створеного В. Блавацьким театру в ньому склався унікальний творчий колектив однодумців. “Це були герої мистецтва”, — так писав про них режисер. “Треба величезної любови до свого діла і великого шляхетного характеру, щоб відмовити собі куска хліба, щоб голодувати та віддавати майже весь свій заробіток на придбання гарного оформлення сцени, костюмів і реквізиту. “Все для сцени” — це було гасло “загравістів” [31, с. 158].

Міру духовної єдності, майже родинні стосунки, що склалися поміж акторами трупи, наглядно ілюструють сторінки спогадів Ганни Совачової, яку В. Блавацький назвав серед чільних “залізних” “загравістів”. Говорячи про події морозної зими 1934–1935 рр., актриса виокремлює вечір напередодні Різдва. Кінець грудня театр проводив у Бродах, далі їхати було неможливо, оскільки термін дії старої концесії закінчувався 31 грудня й треба було чекати нової. Фінансові справи театру були погані, усі надії пов'язувалися з напливом глядачів у святкові дні. Святвечір, що наближався, актори зустрічали у скруті: “Сумно оглядали ми обі з Сердюковою 5 чи 6 оселедців, що могли запропонувати акторській братії на вечерю. — Нічого, потішали ми одна одну, — зробимо з них салатку, купимо хліб, дамо чай та й по всьому. Щоб тільки ми були всі разом на цій вечері” [36, ч. 1, с. 4].

А коли в середині дня до театру завітала делегація місцевого товариства та запросила акторів на святкову вечерю, вони, подякувавши, відмовили-

---

ся, пояснивши, що цей вечір традиційно проводять у своєму колі, “по-сімейному”. Тоді вдячні шанувальники організували їм справді святковий стіл “... К шостій годині вечора все було готово: нашу гардеробу ми прибрали завісами й смеречиною, скрині застелили різними покривалами, столи білими скатерками. В кутку пишалась ялинка (а радше сосонка, бо в Бродах іншої немає), освічена електричними жарівками. Врешті вся наша братія засіла до вечері. Був це такий родинний, теплий вечір, що я його ніколи не забуду! Було так затишно й радісно, що в багатьох із нас стояли сльози в очах. Хотілося плакати від зворушення, від почуття сердечної приязні й солідарности. А подарунки все прибували, от принесли ще узвару, а там знов якогось печива. А раптом почулось під дверима “Днесь поюще” — це кілька наших симпатиків прийшли заколядувати, по своїй вечері. Ще один доказ уваги й тепла, з якими стрічала нас публіка на нашій трудній дорозі.

Згодом, коли театр уже “став на ноги”, бували в нас куди багатші Свят-Вечори. Та цього одного ми ніколи забути не могли. Не було між нами ні однієї людини, що не пережила б його глибоко! Ми почувались, як одна, близька, зжита родина. Хай благословенні будуть злидні тих днів, що зв’язали нас міцніше, ніж щось інше!” [36, ч. 1, с. 4].

Улітку 1938 р. “Заграва” та театр ім. Тобілевича об’єдналися в один колектив — театр ім. Котляревського. Перша вистава новоствореного театру — “Маруся Богуславка” — відбулась у Коломиї 3 вересня 1938 р. і пройшла під овації глядачів, які засипали сцену квітами. Ганна Совачова знову грала роль матері Марусі — Ганну з Богуслава. Театр ім. Котляревського проіснував до останніх днів польської влади на Західній Україні. Оголошення загальної мобілізації застало трупу в Надвірній, а перші дні Другої світової війни аж до приходу радянських військ театр перебував у Коломиї.

Після встановлення радянського режиму на Західній Україні актори театру В. Блавацького, зваживши на звернений до них по радіо заклик “революційного театрального комітету”, вирішили переїхати до Львова. Там до них приєднався ряд акторів колишнього театру Й. Стадника, утворивши новий колектив, що отримав назву театру ім. Тараса Шевченка.

Однією з перших вистав цього театру стала п’єса О. Корнійчука (1905–1972) “Платон Кречет”, яку акторам зачитав сам автор. У цій виставі Г. В. Совачова грала роль матері Кречета. Після офіційного проголошення возз’єднання Західної України з УРСР театр ім. Тараса Шевченка отримав статус державного та згідно з рішенням ЦК Компартії України був перейменований на драматичний театр ім. Лесі Українки. У його трупі Ганна

Совачова працювала до початку 1942 р., коли, разом із іншими акторами, перейшла до новоствореного Львівського оперного театру, художнім керівником якого з 1 січня 1942 р. став В. Блавацький.

Г. В. Совачова грала в багатьох різнопланових виставах драматичного сектору театру. В. Блавацький у спогадах відзначив талановите виконання нею характерних жіночих ролей в оперетах. У цей період у репертуарі театру переважали класичні оперети: “Циганський барон” і “Лілик” Й. Штрауса (1825–1899), “Жайворонок” і “Паганіні” Ф. Легара (1870–1948), “Пташник з Тіролю” К. Целлера (1842–1898) та ін.

Щодо драматичного репертуару Ганни Вікторівни, то збереглися відомості про її участь у виставі, яку поставив Й. Гірняк за п'єсою М. Куліша “Мина Мазайло” (роль Мазайлихи). Грала вона також у драмі Макса Гальбе “Ріка”, яку у власному перекладі поставив молодий режисер Іван Іваницький. Тривалий період акторського життя сценічним амплуа Ганни Совачової були характерні жіночі вікові ролі: Терпилиха (“Наталка Полтавка” І. П. Котляревського), Устя (“Ой, не ходи, Грицю...” М. Старицького), Ігуменя (“Гетьман Дорошенко” Л. Старицької-Черняхівської), Одарка (“Сватання на Гончарівці” Г. Квітки-Основ'яненка), Ганна (“Безталанна” І. Тобілевича), Стара циганка (“Хата за селом” Ю. Крашевського) та інші [3]. Загалом за всі роки виступів на театральній сцені Ганна Совачова створила безліч яскравих образів. “Її незабутні постаті в історичних та побутових п'єсах залишили глибокий слід серед українського громадянства” [38], — писала Ірина Павликовська, яка замолоду була знайомою з видатною актрисою.

Ось як згадувала одну з вистав Стефанія Лещенко, авторка посмертної згадки про Г. В. Совачову та її багаторічна знайома: “Часи німецької окупації у Львові. В Українському Оперному театрі підноситься куртина. Іде безсмертний “Гриць” [“Ой, не ходи, Грицю...” М. Старицького — *О. Р.*] і з бадьорої мелодії догадуюсь, що за хвилину вийде Устя. І вже чую спів “Ой, що ж мені, ой, що ж мені робити?” з-за сцени. Виходить, пританцьовуючи, Устя — Совачева й безжурними, жвавими рухами демонструє свою радість. Засватала дочку за багача! Бурею оплесків прийняла зала цю улюблену свою “бабусю”. Вірити не хотілось, щоб ота бадьора постать уже переступила 70-ку! А коли по кількох роках я згадала з нею той вечір, то вона пожалілась:

— А мені так досадно було тоді! Та ж викинули з Гриця мелодію, що попереджує вихід Усті і зразу дали “Ой, що ж мені”! І так замість веселої жінки “на підпитку” зробили з мене “п'яну бабу”...” [39].

Перед вступом у липні 1944 р. до Львова Червоної Армії Ганна Совачова виїхала на Захід і опинилася в Зальцбурзі, в англійській окупаційній зоні Австрії. У місцевому таборі Парш знайшли притулок багато її друзів та колег. Ось що згадувала акторка М. Слюзарівна: “...потім [я] переїхала, як і мої друзі по сцені, п-во Гожі, до табору в Зальцбург. Переїхала тому, бо в той час там було краще харчування, ніж у Ляндеку, а теж довідалася, що там перебувала моя добра театральна опікунка Ганна Совачева²⁴. Крім неї, там ще були інші артисти, як п-во Гірняки, Маруненки і багато здібної молоді, як пп. Гудзовський, Красножоний, Зацерковний, Гуменна, Соханівський, В. Козаченко та п-і Ліда Крушельницька, яка включилася в наш гурток, хоч вона особисто не мешкала в таборі, а [перебувала] на приватному помешканні. Був там теж п. Голодик” [41]. Як бачимо, творчих особистостей зібралося чимало, і 20 червня 1945 р. Г. Совачова заснувала в Зальцбурзі таборовий Український драматичний театр, який 25 липня показав першу виставу. Глядачі побачили три одноактні п’єси: “Паніку”, “Кінець коханню” та “Бувальщину” [42], класичний водевіль А. Велисовського. Пізніше були поставлені “Ой, Морозе, Морозенку” та “Інваліди” Гр. Лужницького, “Король стрільців” І. Керницького, “Ясні зорі” Б. Грінченка та “Суєта” І. Карпенка-Карого [43, с. 428]. На одній із цих вистав був присутній відомий український письменник та літературознавець Ігор Качуровський, який нині мешкає в Мюнхені (Німеччина). Згадуючи гру Совачової в Зальцбурзі, він відзначає її бездоганну українську мову, у той час як у побуті вона розмовляла з помітним російським акцентом [44].

Виступи на австрійській таборовій сцені стали останніми в театральній кар’єрі Ганни Вікторівни. Хоча вона й сподівалася на її продовження й писала (вже з Парижа) до приятельки в Канаду “а все ж таки може доведеться ще колись побувати на сцені” [45], але хвороба остаточно стала на перешкоді цих планів.

Ганна Совачова залишила незабутній слід в історії українського театру. За всі роки виступів на сцені вона створила безліч яскравих образів. М. Левицький, який знав артистку і спостерігав її гру протягом багатьох років, писав: “Глибоке сприймання кожної ролі, хоч би вона була невеличка, і прецизність [точність — *О. Р.*] у виконанні давали повну насолоду любителям справжнього мистецтва. Кожна її роля — це перлина, яку

---

²⁴ **Марійка Слюзарівна (Слюзар-Соханівська)** вступила до трупи театру ім. Тобілевича (1932) у дев’ятнадцятирічному віці завдяки підтримці Г. Совачової, яка деякий час мешкала у рідної тітки дівчини. Видатна актриса порадила Марійці: “Ну, що ж, дитино, я чула, що ти здібна і любиш театр, то може шкода марнувати вроджених здібностей” [40].

п. Совачева нанизувала у своє мистецьке намисто. Вона не шукала легких ефектів, не любила дешевих шаржів і тут саме ціла краса її витонченого мистецтва” [46, с. 15].

У Зальцбурзі Г. Совачова очолила місцевий “Союз Українок”. Цей осередок, завдяки її енергії та самовідданій праці, став одним із найуспішніших серед українських жіночих організацій західних окупаційних зон Австрії, і багатьом співвітчизникам, які терпіли скруту в таборах і жили під постійною загрозою видачі радянським представникам, вдалося допомогти. Серед тих, ким постійно опікувалися зальцбурзькі українки, були й колишні вояки з Першої української дивізії Української національної Армії.

Одночасно Ганна Вікторівна працювала й в Українському Червоному Хресті. Яскраву замальовку з тогочасного життя актриси знаходимо в спогадах С. Лещенко: “З усіх зон Австрії приїжджають люди з якимись справами. День і ніч не зачиняються двері її кімнати. Одні входили, другі виходили, щось питали, оповідали, переказували, передавали, приносили, забирали. Рівночасно в кімнаті відбувалися зібрання й наради, проби до вистав, пісень, танків. Кімната її (в якій жило 5 осіб) стала центром уваги всіх трьох таборів у Зальцбурзі. Її сімдесятилітня енергія запалювала молодих і середніх віком.

Тому й не диво, що коли завітала до Зальцбургу репатріаційна комісія, то Ганна Совачова стала речником усіх мешканців. Її енергійна постава, відважні відповіді й нехтування загрозою підтримало всіх, що хвилювались.

Хоч стара й хвора, вона все кимсь опікувалась, допомагала. Замість подяки зазнавала багато невдячності від людей. Та не зневірювалась.

— Якщо я не вірила б у шляхетність людей, якщо я мусіла б зле про них думати й їх уникати, я не могла б жити, — говорила мені не раз” [39].

Улітку 1945 р. Г. В. Совачова брала участь у відродженні самостійної української жіночої організації — “Союзу Українок”. Після тримісячної підготовки, у Фельдкірху, центрі австрійської провінції Форарльберг, 30 вересня — 1 жовтня відбувся “Український жіночий з’їзд”. На нього зібралися делегатки із трьох окупаційних зон Австрії та французької зони Німеччини. Серед найбільш шанованих учасниць з’їзду була й Г. Совачова. Одна з організаторок зібрання, Ірена Книш, згадувала: “В її старшому віці переправа пішки по розхитаних мостах над прірвами та довге вижидання в дощову негоду по пошкоджених залізничних станціях на спізнені поїзди робили її подорож на форарльберзький з’їзд просто героїчною” [2, с. 25; 47, с. 208; 49, с. 27–28]. На з’їзді Ганна Вікторівна виступила з палкою промовою, яка знайшла відгук у серцях присутніх, і вони прямо в залі започаткували збір коштів на допомогу перебуваючим у таборах [2, с. 30–31].

У цей післявоєнний час у Зальцбурзі зібралось багато діячів української культури. Була створена “Спілка українських науковців, літераторів і мистців у Австрії”. Українське видавництво “Нові дні” (Salzburg, Lexeufeld 21) друкувало шкільні підручники, дитячу літературу, кращі зразки класичної й сучасної прози та поезії, наукові збірники. Виходили також періодичні видання: щоденна газета “Останні новини”, щотижневик “Нові дні”, часопис для юнацтва “Наш шлях”. В 1946 р. вийшли два числа літературно-мистецького й наукового збірника “Керма” (редактор Авенір Коломиєць), і в другому з них (за квітень-липень) були вміщені спогади Г. Совачової “50 років тому”. Із квітня 1947 р. почав друкуватися (1 раз на місяць) літературно-художній та науково-популярний часопис “Літаври”, який теж невдовзі мусив припинити своє існування через брак коштів.

У 1949 році (за іншими даними — у 1948-му [50, с. 7]) Г. Совачова важко захворіла й шість місяців провела в шпиталі [45]. Олена Залізник, яка відвідала Ганну Вікторівну в таборі того ж 1949-го року, залишилася враженою її станом. “Прикро було дивитися, що та поставна й кремезна людина, усе жвава й рухлива — поражена несподівано паралічем — стала нараз цілком неповоротною, безпомічною. Лише із трудом могла підвестися на постелі в пустій, непривітній кімнатці дерев’яного барака... І — незважаючи на незавидне положення... мала живий, ясний погляд в її бистрих чорних очах, та повні надії слова розмови” [45].

Мабуть, саме через цю хворобу Г. В. Совачова втратила можливість виїхати до США чи Канади разом з іншими українськими театральними працівниками. У 1949 р. (за іншими даними — у 1950-му [50, с. 7]), після ліквідації таборів у Австрії, коли їй стало вже трохи краще, вона виїхала до Парижа [46, с. 8].

У Парижі Совачова, незважаючи на хворобу й вік, активно працювала в Союзі українок Франції (СУФ). Опікувалася дітьми, старими та німецькими співвітчизниками по всіх куточках країни, дописувала до закордонних українських видань про діяльність СУФ, виступала з доповідями [30, ч. 2, с. 5; 51]. Та її енергійна натура прагнула більшого. Якось вона поскаржилася О. Вротновській, що завітала до її паризької квартири на другому поверсі невеличкого готелю на вулиці Ганієр Гю, 4 (поруч із Українською Автокефальною Православною церквою): “В мене так багато матеріалів. Я думала, що приїхавши в Париж, мені вдасться зібрати і зацікавити людей, повести культурно-освітню роботу, якої так тут треба, та, на жаль, так мало є зрозуміння” [50, с. 7].

Наприкінці 1951 року СУФ урочисто відзначила 75-річний ювілей відомої актриси. Свято відбулося 30 грудня в Українському Домі в Парижі.

В ньому брала участь голова СФУ п. Голіян, о. канцлер Левенець, генерал Омелянович-Павленко, делегати від усіх українських установ у Франції, численні гості, представники преси [50, с. 8]. Г. В. Совачову обрали почесним членом СУФ [38²⁵; 45].

Свої останні роки Ганна Вікторівна провела в Абондані, невеличкому селі серед чудової природи за 70 км від Парижа. Тут від давніх часів зберігся замок, колишній королівський палац. Він був відкуплений міжнародною організацією ІРО, яка влаштувала в будинку пансіон для осіб похилого віку — емігрантів, здебільшого, українського та грузинського походження. Одними з тих, хто допомагав Совачовій переїздити до пансіону було подружжя Зінкевичів. Осип Степанович, тепер відомий літературознавець, письменник, видавець, тоді навчався в Парижі й часто спілкувався з видатною актрисою.

Ганна Вікторівна важко переживала переїзд. В одному з її листів навіть знаходимо гіркі рядки: “Колись мене любили, усі про мене пам’ятали, а тепер нікому я вже непотрібна, всі про мене забули” [52]. Згодом, правда, її настрій трохи покращився. Вона писала Стефанії Лещенко: “Годують нас прекрасно. Мене люди люблять, і тому я частенько користуюсь додачами: то вкрадуть і принесуть грушку з овочевого саду, то пришлють свою порцію лакоминки. Мені це дорого тільки як доказ прихильності до мене”. Оповідуючи далі про стан свого здоров’я, Г. Совачова пише: “... мене вже запевняють, що навіть повезуть на Пирятинське болото й то буде на той рік. Цьому я ясно не вірю, а все ж приємно посміятись на це твердження” [39].

Безумовно, вона сумувала за Батьківщиною й думками завжди була в рідній Україні. “Краса Абондану відразу полонила мене. Великий парк, що переходить у гущавину лісу, сліди зарослих травною але й, лавочки-ослони для тих, що гуляють у парку, переносять нас у далеко минулі часи. Наприклад, алея тополь нагадує мені Україну й місто Бахмач, де я бачила подібну. Просто перед моїм вікном стоїть велетенський кедр, який переносить мене в рідні Карпати, в Підлюте, де я перевела останні щасливі дні свого життя...” [39]. За рік до смерті Ганна Совачова, ймовірно, стала свідком (а можливо, й учасницею) події, яка повинна була пронизливо нагадати їй незабутню Полтавщину.

У післявоєнній Франції оселилося багато українських діячів культури другої хвилі еміграції. Подружжя Бориса Дніпрового і Євгенію Чайку (1910–

---

²⁵ У тексті помилково вказано, що СУФ обрала Совачову почесним членом з нагоди її 70-ліття.

1985), у минулому акторів полтавського театру періоду німецької окупації, кінець війни застав у Парижі. Вони створили “Український театральний ансамбль”, який виступав перед глядачами з виставами та естрадно-концертними програмами. Улітку 1953 р. Б. Дніпровий із дружиною зняли аматорський повнометражний, кольоровий і звуковий художній фільм “Наталка Полтавка”. Майже всі зйомки пройшли в Абондані та його мальовничих околицях. Наталку грала Є. Чайка, Б. Дніпровий мав дві ролі — Петра і Возного, а інші ролі виконували Василь Дігтярів (Виборний), Марта Маяцька (Терпилиха) та Терентій Маяцький (Микола). У фільмі брав участь український хор у Парижі під керівництвом Томи і Віри Дратвинських, дві балетні групи (з Парижа і Рубе). Солістом у балетних сценах був Анатолій Кравченко, балетмейстер оперного театру у Саарбрюкені (Німеччина) [53, с. 5–8].

Двогодинний фільм “Наталка Полтавка” користувався успіхом в українського глядача у Франції [54] і отримав Почесний диплом та бронзову медаль на VII Міжнародному фестивалі аматорських фільмів у Каннах.

У масовках, за свідченням Б. Дніпрового, були зайняті майже всі українські пансіонери Абондану. “Вони були чудовими типажами, що не потребували ніякого гриму. В одній із рецензій того часу писалось, що “степовий вітер України зробив цим людям найкращий грим” [53, с. 7]. Хто знає — можливо, десь на півці закарбувався для нащадків і образ видатної української актриси...

В останні роки життя в Абондані Ганна Вікторівна часто хворіла (давало про себе знати слабе серце), іноді вона тижнями не вставала з ліжка. Давня знайома Совачової, Ірина Павликовська, яка на той час мешкала в Канаді й працювала у Світовій федерації українських жіночих організацій (СФУЖО), відвідала актрису влітку 1953 р. Вона згадувала: “Вже по моєму приїзді [до Парижа. — *О. Р.*] доходили до мене тривожні вісті про її стан здоров’я. Тому обдумуємо нашу візиту так, щоб її найменше схвилювати” [38]. Втім, відвідувачі (а разом із заокеанською гостею до пансіону завітали член управи СУФ Ольга Колянківська і члени-опікуни цього закладу Єлизавета Прокопович та інж. Созонтов) побачили Совачову вже в кращому стані. Ганна Вікторівна багато розпитувала про долю українського театру на американському континенті, працю жіночих організацій, розповідала про підготовлену до друку частину своїх спогадів.

Вона постійно займалася літературною працею. Перші рядки спогадів Совачової з’явилися в друці ще 1946 року на сторінках зальцбурзького збірника “Керма”. Але й на початку 1950-х, зустрічаючись у Парижі з О. Вротновською, Ганна Вікторівна повторювала: “Ще так багато треба

зробити, і так боюся вмирати, не лишивши за собою сліду” [50]. Г. Совачова писала все нові й нові глави. Близько 1952 р. на прохання Осипа Зінкевича з’явився “Спомин про Миколу Міхновського”. За кілька тижнів до смерті у своєму останньому листі до Олени Залізник Совачова хвалилася:

“А от що у мене доброго: то здається мені — вдасться знайти видавця моїх споминів. Правда, що кажу тільки “здається”, бо не вірю дуже в ту можливість, поки він не приїде до мене і не зроблю з ним умови. Перша частина вже готова до друку, а друга вся буде присвячена театральній праці. Дуже тішуся, що лишу по собі щось потрібного. Ми такі бідні на театральну літературу. Хочу так зробити, щоб поруч із моїми споминами вставити ті реальні поради Станіславського і Щепкіна та француза Коклена й італійця Салівані. Аби Бог поміг і дав прожити ще, бо працювати інтенсивно мені заборонено” [45].

На жаль, спогади лишилися незакінченими. У ніч на 7 липня 1954 р. Ганна Совачова відійшла у вічність. В її останні хвилини поруч не було нікого [55]. 9 липня Совачову поховали на місцевому цвинтарі, а 15 серпня на її могилі побували голова Союзу українок Америки Олена Лотоцька та чільні представниці СУФ [56]. До нашого часу могила славетної українки, як повідомила нам директор Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі пані Ярослава Йосипишин, на жаль, не збереглась. У середині 1980-х років за сприяння Української Автокефальної Православної церкви рештки праху українців зі цвинтаря в Абондані перепоховали в спільній могилі в Шалеті [57].

Доля архіву Г. В. Совачової нам не відома. Немає сумніву, що він був. А. Жук у листі до П. Кашинського згадує про фото особи у військовому мундирі (можливо, М. Міхновського), яке він отримав з одного американського видавництва. За словами А. Жука, світлина знаходилась серед інших знімків родини Міхновських, “зі спадщини покійної артистки Совачової” [58, с. 225]. Звідси можна зробити висновок, що архів Ганни Совачової (або його частка) якимось чином потрапив до США. Деякі листи та уривки зі спогадів зберігаються в приватному архіві Осипа Зінкевича [58, с. 225].

1. *Совачева, Г.* Крізь пориви життя [Текст] / Г. В. Совачева // Наше життя (Філадельфія). – 1958.
2. *Книш, І.* Перші кроки на еміграції : з недавнього минулого [Текст] / Ірена Книш. – Вінніпег : Культура й Освіта, 1955. – 39 с.
3. *Совачева Ганна* // Енциклопедія Українознавства : словникова частина / НТШ ; головн. ред. В. Кубійович. – Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя, 1976. – Т. 8. – С. 2929.
4. РДВІА. – Ф. 409.

5. *Ротач, О.* Служили славі України [сторінки біографій подружжя Василя та Ганни Совачових] [Текст] / Олександр Ротач // Полтавська Петлюріана. – Полтава, 2005. – [Ч.] 6 : Матеріали сьомих петлюрівських читань. – С. 151–196.
6. Хортулари [Текст] // *Энцикл. словарь / издатели : Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С.-Петербург).* – СПб. : типогр. акц. общ. Брокгауз-Ефрон, 1903. – Т. 37. – С. 89.
7. РДВІА. – Ф. 400.
8. РДВІА. – Ф. 725.
9. *Совачева, Г.* Кризь пориви життя [Текст] : спогади / Г. В. Совачева // *Визвольний шлях.* – Лондон : Укр. видавнича спілка. – 1964.
10. *Совачева, Г.* 50 років тому : спомин для молодих adeptів української сцени [Текст] / Г. В. Совачева // *Керма : Літ.-мист. і наук. зб. – Зальцбург [Вид. літ.-наук.-мистецької спілки], 1946. – [Квітень-липень]. – С. 96–101.*
11. РДВІА. – Ф. 407.
12. *Труды Первого всероссийского съезда сценических деятелей.* – М. : Союз театральных деятелей, 2006. – 700 с.
13. РДВІА. – Ф. 409.
14. *Ротач, О.* Родина видатного українця : до історії роду Совачових [Текст] / Олександр Ротач // *Полтавський краєзнавчий музей : зб. наук. ст. / редкол. : Волошин Ю. В., Годзенко В. Д., Лобурець В. Є. та ін.* – Полтава : Дивосвіт, 2005. – С. 445–456.
15. *Наумов, С. О.* Братство тарасівців [Текст] / С. О. Наумов // *Укр. іст. журнал.* – 1999. – № 5. – С. 36–44.
16. *Коллард, Ю.* Спогади юнацьких днів. 1897–1906 [Текст] : Укр. студентська громада в Харкові і Рев. Укр. партія (РУП) / Юрій Коллард. – Торонто : Срібна сурма, 1972. – 223 с.
17. *Лотоцький, О.* Сторінки минулого [Текст] / Олександр Лотоцький ; *Наук.-богослов. ін-т Укр. Православ. Церкви в США.* – [Варшава] : Вид. Укр. Православ. Церкви в США, 1932. – Т. 1. – 289 с.
18. *Дорошенко, В.* Мої Шевченкознавчі праці [Текст] / Володимир Дорошенко // *Шевченко.* – Нью-Йорк, 1955. – Річн. 4. – С. 33. – (Шевченківська конф. УВАН 1955).
19. *Совачева, Г.* Кризь пориви життя : спогади [війна і визвольні змагання] [Текст] / Г. В. Совачева // *Наше життя (Нью-Йорк).* – 1980.
20. Д-р Василь Як. Совачів [Некролог] [Текст] // *Народний ілюстрований календар товариства “Просвіта” на звичайний рік 1925.* – Л. : Друк. вид. спілки “Діло”, 1924. – Річн. 47. – С. 98–99.
21. *Пундій, П.* Українські лікарі : біобібліогр. довідник [Текст] / Павло Пундій. – Л. ; Чикаго : [б. в.], 1994. – Кн. 1 : Естафета поколінь національного відродження. – 327 с.
22. *Бессонов, В. А.* “Вспомним, братцы, россос славу...” [Текст] : из истории 9-го пехотного Ингерманландского императора Петра Великого и 10-го пехотного Новоингерманландского полков / В. А. Бессонов. – Калуга : изд-во “Бочкаревой”, 2004. – 36 с.
23. *Памятная книжка Тульской губернии на 1908 г.* [Текст] / [ред. Е. И. Скабалланович] – Тула : Губ. стат. к-т, 1908. – XI, 8, 250, 86 с.
24. *Памятная книжка Тульской губернии на 1909 г.* [Текст] / [ред. Е. И. Скабалланович] – Тула : Губ. стат. к-т, 1909. – XI, 8, 189, 133 с.

25. *Полонська-Василенко, Н. Д.* Історія України [Текст] : у 2 т. / [голов. ред. С. Головка] – 2-е вид. – К. : Либідь, 1993. – Т. 2. : Від середини XVII століття до 1923 р. – 606 с., [1] арк. портр.
26. *Васильківський, Л.* Роздуми на схилі життя (III) [Текст] / Л. Васильківський // Сучасність. – Мюнхен : [б. в.], 1969. – Ч. 4–5 (100–101) – С. 105–121.
27. *Совачева, Г.* Кризь пориви життя : спогади [війна і визвольні змагання] [Текст] / Ганна Совачева // Наше життя (Нью-Йорк). – 1981.
28. *Шкільник, М.* Україна в боротьбі за державність в 1917–1921 роках [Текст] : спомини і роздуми / М. Шкільник. – Торонто: [б. в.], 1971. – 351 с.
29. *Удовиченко, О.* Україна у війні за державність [Текст] : історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917–1921 / Олександр Удовиченко. – Вінніпег : Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1954. – 180 с.
30. *Совачева, Г.* З наших визвольних змагань : [Доповідь, прочитана на академії в Парижі] [Текст] / Ганна Совачева // Наше життя (Філадельфія). – 1955.
31. *Блавацький, В.* Спогади [Текст] / Володимир Блавацький // Ревуцький, В. В орбіті світового театру [Текст] / Валеріян Ревуцький. – К. ; Х. ; Нью-Йорк : вид-во М. П. Коць, 1995. – С. 132–158.
32. Старосольська Дарія ; Старосольська Уляна ; Старосольський Володимир ; Старосольський Юрій [Текст] // Енциклопедія Українознавства : словникова частина / НТШ ; головн. ред. В. Кубійович. – Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя, 1976. – [Т.] 8. – С. 3032–3033.
33. ЦДА України (м. Львів). – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 557.
34. *У[ляна], Л[юбович].* Шукати поезії життя [Текст] / Оксана Любович // Наше життя (Нью-Йорк). – 1981. – № 1 [Січень]. – С. 1.
35. *Берест, Б.* Зберегти і плекати світлі ідеали В. Блавацького [Текст] / Борис Берест // Фенікс : ж-л молодих. – 1955. – Зош. 6. – С. 42²⁶.
36. *Совачева, Г.* Різдво в театрі “Заграва” [Текст] : уривок із спогадів / Ганна Совачева // Наше життя (Філадельфія). – 1962.
37. *Ревуцький, В.* В орбіті світового театру [Текст] / Валеріян Ревуцький. – К. ; Х. ; Нью-Йорк : вид-во М. П. Коць, 1995. – 243 с.
38. *Павликовська, І.* З побуту у Франції [Текст] / Ірина Павликовська // Наше життя (Філадельфія). – 1953. – Ч. 10 [Листопад]. – С. 9.
39. *Лещенко, С.* Згасло велике серце [Текст] / Стефанія Лещенко // Наше життя (Філадельфія). – 1955. – Ч. 2 [Лютий]. – С. 8.
40. *Климовський, Яр.* Мавка [Текст] : спогад / Яр Климовський // Наше життя (Нью-Йорк). – 1984. – Ч. 5–6 [Травень-червень]. – С. 24.
41. *Слюзарівна, М.* У таборі в Зальцбургу [Текст] : спогад з перебування на скитальщині / М. Слюзарівна // Жіночий світ (Вінніпег). – 1969. – Ч. 11–12 (239–240) [Листопад-грудень]. – С. 10.
42. Прощальна хроніка от Александра Клековкина [Текст] / Александр Клековкин // День. – 2000. – № 144 (925). – 11 авг. – С. 7. – (Зрелища : летопись века).

---

²⁶ “Фенікс” — неперіодичний журнал Товариства Української студіюючої молоді ім. М. Міхновського, що виходив у 1951–1970 рр. (16 випусків) спершу в Мюнхені (ФРН), а потім у США.

-
43. *Чорній, С.* Український театр і драматургія [Текст] / Степан Чорній. – Мюнхен ; Нью-Йорк, 1980. – 468 с. – (Видання Українського вільного університету). – (Серія : монографії ; ч. 30).
  44. Лист І. Качуровського до П. П. Ротача від 31.07.2005. – Архів адресата (Полтава).
  45. *Залізник, О.* Померла Ганна Совачева [Текст] / Олена Залізник // Жіночий світ (Вінніпег). – 1954. – Ч. 7–8 (55–56) [Липень-серпень].
  46. *Левицький, М.* Ганна Совачева [Текст] / М. Левицький // Жіночий світ (Вінніпег). – 1950. – Ч. 12 [Грудень]. – (Наші сучасниці).
  47. *Книш, І.* Відгуки часу [Текст] : вибрані нариси, статті, спогади, матеріали / Ірена Книш. – Вінніпег : Накладом авторки, 1972. – 404 с. : іл.
  48. *Книш, З.* На порозі невідомого [Текст] : [спогади з 1945 року] / Зиновій Книш. – Париж : Вид. Першої Укр. Друкарні у Франції, 1955. – 240 с.
  49. *Книш, І.* Жінка вчора й сьогодні [Текст] : вибрані статті / Ірена Книш. – Вінніпег, 1958. – 198 с.
  50. *Вротновська, О.* У Ганни Совачевої [Текст] : з нагоди її 75-ліття / О. Вротновська // Наше життя (Філадельфія). – 1952. – Ч. 3 [Березень]. – С. 7.
  51. *Совачева, Г.* 22 тисячі франків – вислід збірки СУФ [Текст] / Г. В. Совачева // Жіночий світ (Вінніпег). – 1951. – Ч. 1–2 (13–14). – С. 21.
  52. *Листок, М.* Ганна Совачева [Текст] / М. Листок // Жіночий світ (Вінніпег). – 1962. – Ч. 7–8 (161–162). – С. 9.
  53. *Гайдабура, В.* Париж-Монреаль-Торонто [Текст] / Валерій Гайдабура // Кінотеатр. – 2004. – № 1. – С. 5–8.
  54. [Із хроніки української культури на еміграції] // Визвольний шлях (Лондон). – 1955. – Кн. 4 (Ч. 4–90) [Квітень]. – С. 117. – (Із хроніки української культури на еміграції).
  55. Посмертна згадка [Текст] : відійшли від нас // Наше життя (Філадельфія). – 1954. – Ч. 9 [Жовтень]. – С. 12.
  56. *Коваленко, Н.* Олена Лотоцька у Франції [Текст] / Н. Коваленко // Наше життя (Філадельфія). – 1954. – Ч. 11 [Грудень]. – С. 7.
  57. Лист пані Я. Йосипишин від 05.08.2005. — Архів автора (Полтава).
  58. Листування Зиновія Книша і Андрія Жука [Текст] / упоряд. І. Гирич // Молода нація : Альманах. – 2003. – № 2 (27). – С. 225.
  59. Лист О. С. Зінкевича до П. П. Ротача від 22.10.2006. — Архів адресата (Полтава).

АВТОБІОГРАФІІ ТА СПОГАДИ

Ганна Совачева

КРІЗЬ ПОРИВИ ЖИТТЯ

(фрагмент спогадів) *

У 1893 р. я скінчила інститут. Мені було несповна 16 років¹, коли я виїхала до брата на провінцію. Мачуха² була не від того, щоб видати мене заміж і позбутись усякого клопоту. Навіть знайшла мені претендента, якогось підстаркуватого генерала. Але я воліла кадета, а по правді кажучи, моє серце ще міцно спало.

Коли я появилась у місті Г., мене негайно запросили до аматорського гуртка. Я була цінним набутком, бо мені зовсім не залежало на тому, чи гратиму молоду, чи стару, велику чи малу ролю. Сміючись, я казала, що я на амплуа “кого не вистачає”. До того я тільки що вийшла з-під суворого інститутського режиму, була дуже точна й обов’язкова при повній відсутності якоїсь зарозумілості. Усе це прикмети — якими не відзначаються аматори.

Грала я, от як Бог навчив — “нутром”, “темпераментом”, переймаючись ролею, словом так, як грають усі дилетанти. Але сценічний образ забирав мене всю. Я зовсім не думала над ролею, я просто відчувала її і якось попадала в потрібний тон. Грати було насолодою, а чому? Я не могла б сказати. Я нікого й нічого не бачила на залі, хоча публіка сиділа під самою сценою (гнали ми в старшинському домі зібрань), жила лише в рямках сцени й пам’ятаю, що перші оплески зробили на мене враження холодного душу, отверезили, збили з тону й тексту. Довго я не могла знов увійти в ролю. Ніби мене раптом збудили і поставили на ноги, нагадавши про дійсність. Словом, я грала виключно для себе, не думаючи, що хтось дивиться на мене, хтось мене слухає. Якби я про це подумала, на мене напав би такий непереможний жах, що я втекла би в світ за очі.

---

* Уривок зі спогадів Ганни Совачової друкується за виданням: Наше життя (Філадельфія). — 1958. — Ч. 3 (березень). — С. 32; Ч. 4 (квітень). — С. 32; Ч. 5 (травень). — С. 31–32; Ч. 6 (червень). — С. 30. Текст подано з урахуванням норм сучасного правопису. Підготовка до публікації та примітки О. П. Ротача.

¹ Помилка. Ганна Хартуларі народилася 24.11(06.12).1876, тобто в середині 1893 р. вона мала неповних 17 років.

² За рік по смерті Віри Василівни, однієї із доньок статського радника Василя Степановича Саренка (1814–1881) і баронеси Емми Іванівни фон Флемінг, Віктор Костянтинівич Хартуларі одружився з удовою статського радника Олександрою Федорівною Кунарович.

Якби мене тоді хто спитав про мистецький підхід до ролі, про психологію та логіку моїх сценічних образів, я вирячила б очі. Для мене все було ясне й логічне, а до других, себто до моїх партнерів у мене не було ніякого діла.

Тепер, коли згадую ті часи, розумію, що рятувала мене тоді і підносила серед моїх партнерів тільки моя безпосередня щирість. Я не грала ролі, а просто перетворювалась у ту особу, користуючись часто запозиченим — як у нас кажуть — штампом, але пережитим. В аматорських гуртках п'єси рідко коли повторювались і гралося нечасто. Міняти свою шкіру доводилося далеко не щодня. Образ народжувався в уяві, відтворювався і відходив. Звісно, далеко не доведений до досконалості.

Доводилось грати й під різними режисерами. Були поміж ними й фахові актори і молоді автори-драматурги, що хотіли подивитись на свої твори ще до друку, а були й прості аматори. Найбільш задоволяла я драматургів, які запевняли мене, що я даю саме такий образ, який вони собі уявляли. Але пам'ятаю, як один актор Московського Державного Театру при постановці п'єси Островського “Женитьба Бальзамінова”, запитав мене:

— Чому ви в цьому місці граєте так, а не йнакше?

Я щиро відповіла йому:

— Не знаю, а що зле?

— Ні, але чому саме? Ви ж мусите знати чому!

— Ні, не знаю. Так якось хочеться так грати.

Він засміявся.

— Для аматора типова відповідь, але в вас незадовільна.

— Ну, тому, що це груба, лінива купчиха, яка пріє від спеки і нудить світом.

— О, це вже краща відповідь, — похвалив він. — Ось так і треба підходити до кожної ролі. Завжди і перш за все подумати — кого ви граєте і чому вона така, а не йнакша.

— Зайва витрата часу, — відповіла я. — Та ж сам текст говорить, що вона пріє від спеки, нудьгує і не знає, що з собою почати. Я ж це відчуваю і без думання.

Він розсміявся весело і сказав згодом уже поважно:

— Біда з такими геніями! Хотів би я вас бачити в драматичній школі, що ви там мені заспівали б!

Хоч мене глибоко вразило насмішливе окреслення “генія”, проте я застановилась над його порадою і почала її примінювати. Це ж була перша порада фахового актора!

Третій рід режисерів, що походили з аматорів, виявляли до мене якийсь незрозумілий респект. Я не мала з ними ніколи непорозумінь, слухалася їх

як інших, але вони самі виявляли якусь непевність своїх вимог і залишали мені повну свободу у підході до ролі і дотримування мізансцен, які мені більш відповідали.

Взагалі всіх режисерів, із якими мені доводилося працювати за все моє життя, я згадую з подякою. Від кожного з них я чогось навчилася, з кожним із них зв'язана частина моєї душі. Співпраця актора з режисером — дуже інтимна річ і тільки зарозумілий дурень не оцінить того, а припише все своїй “геніяльності”.

Однак про сцену, як фах, я в тих роках ніколи не думала. Робити зі сцени свій заробіток, здавалось мені тоді профанацією. Крім того брати мої³ радили мені тоді студіювати медицину, і я почала вчити латину. Та несподівано трапились дві події, що перевернули горі дном усі мої пляни.

У Москві, куди я переїхала вкінці 1894 р.⁴, довелось мені приймати участь в одній виставі з фаховими акторами. Йшла п'єса “Без вини винні” Островського і водевіль “Медвідь за свата”. Не знаю, з якої причини довелось мені грати в обох п'єсах. Син дядька Василя, колишнього мецената нашого дитячого театру, був моїм партнером, а сам дядько найсуворішим критиком. Решта обсади [колективу. — *О.Р.*], крім кузена Грицька й мене, була з фахівців. Ми хвилювались страшно, але мали успіх. Особливо водевіль, де ми грали обоє, пройшов блискуче. По виставі режисер Чардашцев прийшов до нас із пропозицією підписати з ним контракт на літній сезон у Москві.

Ясно, що в головах нам запаморочилось, тим більше, що й сам дядько Василь не стримався від похвал. Але він же ужив усього свого авторитету, щоб ми відмовились. Пам'ятаю його слова: — Скінчіть вищу освіту, а тоді робіть, що хочете! Неуками на сцену не пущу, заявив безапеляційно.

Ми скорилися, але в душі залишилась надія: може колись?

Було так, що на всі Різдвяні чи літні вакації я їздила до брата, що жив під Петербургом. Я грала там в аматорському гуртку на Сестроріцькому курорті. Режисером там був досить відомий драматург Туношенський. По одній виставі запросила мене до себе бувша артистка Державного Театру п-ні Ч.

— Я була на всіх виставах, де ви виступали, — сказала вона мені. — У вас немає матері, а в мене дочки. Дозвольте мені поговорити з вами, як зі

---

³ Родина В. К. Хартуларі була багатодітною. Ганна мала семеро (за власним зізнанням) чи шестеро (за послужними списками В. К. Хартуларі) братів [докладніше див.: статтю Ол. Ротача даного збірника].

⁴ У цей час полковник В. К. Хартуларі служив інспектором класів у Нижньогородському графа Аракчєєва кадетському корпусі. У Москві Ганна, можливо, оселилась у когось із братів.

своєю донею. У вас великі здібності і відповідна зовнішність, отже, здається, що є всі дані для сцени. — Майте на увазі, що я скінчила драматичну школу й мала на сцені добре ім'я. Але ви бачите перед собою каліку. За час сценічної праці я придбала важку хворобу серця. І не від надужиття тією працею, яку люблю понад усе, а через підлість і заздрість своїх товаришок. Я мусіла уступити. Якщо ви не підете шляхом такої ж підлоти, з вами буде те саме!

— Борони Мене, Боже від такого! — відповіла я, почервонівши.

— Я передбачала таку відповідь, — продовжувала вона, посміхнувшись. — Ви ще дуже молоді! Цю осторогу мусіла я вам сказати. А тепер інша справа. Скажіть мені, чи чули ви коли-небудь, щоб хтось виступав на концерті, не вчившись грати на фортепіяні або скрипці? Чому ж ви так мало поважаєте сцену і відважуєтесь виступати на ній, не вчившись драматичного мистецтва? Інших аматорок я розумію, для них сцена — це тільки розвага. Вони показують свій одяг, свої ручки й ніжки. Але ви інтелегентна дівчина й не потребуєте такого показу. У вас є все: постава, личко, гнучкий голос, гарні рухи, велика мистецька інтуїція. Йдіть у школу, навчіться чогось, а тоді вже показуйтеся перед публікою!

— Я не мала наміру йти на сцену, — нерішуче почала я.

— Тим краще, — перебила вона. — Від душі вам цього бажаю. Але в школі навчіться розуміти мистецтво, а це вже велике щастя в житті.

Вийшла я від неї зовсім засоромлена й спантеличена. Вперше я поставила собі питання, чого це я власне маю вчитися — медицини чи мистецтва? І врешті я рішилась. Латина пішла в кут, а восени, повернувшись із вакацій, я стала студенткою Музично-Драматичної школи при Московській Фільгармонії. Почалось нове життя.

* * *

В 90-х рр. ХХ ст. молодь жила гарячковим життям. Її можна було зустріти на всіх виявах публічного життя — імпрезах, зібраннях, виставах. Звісно, що молодь, яка вивчала драматичне мистецтво, заповнювала вщерть галереї всіх театрів. Ці “гальорки” були — так би мовити — біржею мистецтва. Тут знайомились, сперечались, видвигались таланти чи висвистувались. Часто гуртки складались із прихильників якогось актора, і ті ворогували з другим, що обожав іншого. На одній і тій же виставі ці гуртки поводились, як “кляка” (безкорисно, звичайно), оплескуючи свого божка, тоді коли противники свистали і шикали. Галас по закінченні кожної дії підносився страшний і тривав добрих кілька хвилин. Актори знали, що ті гарячі голови

робили їм, заслужену чи ні (то вже наша справа) таку овацію, з якою дирекція театру не могла не рахуватися і посилали нам окремі уклони чи чарівні усмішки.

Після вистави цілий натовп студентів і учнів різних шкіл бігли ще до виходу артистів, щоб при появі свого божка ще раз вигукнути “браво” своїм молодечим, уже захриплим голосом. Аж смішно згадувати, скільки енергії вкладали ті ентузіясти в ушанування своїх “божків”, які гордощі розпирали наші груди, коли в подяку за опухлі долоні й захриплий голос вдалось піднести упушену рукавичку чи хустинку й одержати за свою лицарську послугу погляд, квітку, усмішку! Як весело й бадьоро розходились ми групками по всіх напрямках Москви, прогавивши всі “конки” і трамваї, але свідомі свого геройства!

Гурток, до якого я належала, збирався щосуботи в мого дяді. Читались нові твори, виконувались щойно написані музичні речі, обмінювались поглядами на них і при цьому випивалось кілька самоварів чаю з булками. Часто ми ставили собі завдання до слідуючої суботи подивитись одну й ту ж п'єсу, послухати оперу, прочитати якийсь твір, щоб перевести дискусію й критику. Боже! Як же жорстоко критикували ми все й уся, або як палко захоплювались. Як живо сперечались, відстоюючи свою думку! Життя кипіло, може зухвало, але буйно, по-молодечому!

Дуже швидко збагнула я, що була абсолютним неуком. Те, що я знала чужі мови, непогано грала на фортепіяні, добре танцювала — не уявляло ніякої вартости в тому гуртку. Я почала читати все, що попадало під руку. Були це книжки з наукової, особливо історичної літератури, белетристики і з біографій. Це допомогло мені згодом.

У школі було теж багато праці, хоча в ті часи нас не вчили того, чого вчать тепер. Але все ж таки, коли я згодом взяла до рук Станіславського “Працю актора над собою”, в суті речі не багато знайшла в ній нового. Тільки те, чого нас вчили, він звів у систему й додав багато пояснень.

У 1897 р. відбувся в Москві перший всеросійський з'їзд акторів. Потреба в цьому, мабуть, була велика, бо в ті часи добитись дозволу на який-будь з'їзд було нелегко. Цей з'їзд виразно довів, що в театральній справі мусить бути переведена основна реформа. Багато акторів виступало з доповідями, в яких підкреслювалось низький рівень інтелігенції й моралі актора, недисциплінованість і т. д. У наслідок цього перейшла постанова, що звання актора не може одержати людина без закінченої бодай середньої освіти, а для впорядкування цієї справи засновано Союз Акторів з осередком у Москві.

Я ходила на цей з'їзд із вуйком Василем⁵. З'їзд ще більше розбурхав нашу молодь. Ми присягались усе життя високо тримати прапор чеснот актора, боротися з недисциплінованістю й несправедливістю, що загніздилися у цьому мистецькому званні. Складали свої правильники, збирали підписи. На жаль, вони затратились у мене під час усяких евакуацій та окупацій. Пам'ятаю лиш кілька пунктів з одного такого правильника, що його зложив наш гурток. Він цікавий був тим, що виявляв тодішній погляд на сцену жовтодзюбів, якими ми були. Але під деякими з них я й тепер, маючи за собою добрий шмат театрального шляху, підписалась би. Ось вони:

1. Немає поганих роль, а є тільки погані актори.
2. Пам'ятай звідкіля й навіщо ти вийшов на сцену.
3. Слухай більше своєї душі, ніж суфлера.
4. Краще недограти, ніж переграти.
5. Розумом контролюй почування, слово, рух.
6. Пануй над текстом, а не щоб він панував над тобою.
7. Щоб відповідати, треба знати й текст партнера.
8. На сцені дбай не тільки про себе, але й про партнера.
9. Грай більше під час павз, ніж виголошування тексту.
10. Не страждай більше глядача. (Ходила поговірка: Актор плаче за рубель, а публіка за 3 копійки).
11. Бійся похвал, люби критику.
12. Успіх — це тільки зобов'язання до дальшої праці.
13. Свідомість зопсутої ролі — ознака поступу.
14. Задоволення собою — перешкода до поступу.

Таких пунктів було багато. Кожний із них гаряче передискутовували, заки оформили його в одне речення та внесли до правильника. Це був вияв нашого наставлення до праці на сцені.

Немає нічого дивного, що при такому наставленню з'явилася в нас думка заснувати братство під назвою “лицарів мистецтва” з дуже суворим статутом, із довгою кандидатурою та майже лицарським посвяченням. У статуті заборонялось уживання алкоголю, аморальність, карієризм і грошелюбство, і вже не знаю, що ще. Гаслом братства мали бути слова — “Мистецтво чисте, безмежне й неосяжне”. Воно чисте й вимагає чистої душі й тіла. Безмежне, бо вимагає постійно праці, яка ніколи не закінчить-

---

⁵ Брат матері Ганни Хартуларі, Василь Васильович Саренко, був професором біології, статським радником, працював у Саратові, згодом у Москві, де мешкав на Іринінській вул. у будинку Цветаєва. Любов до мистецтва успадкували його діти [докладніше див.: статтю Ол. Ротача даного збірника].

ся. Неосяжне — бо справжній мистець ніколи не почуває себе досконалим. А закінчувався статут словами:

“Нехай мистецтво тобі буде святощами, театр — храмом, вистава — ритуалом, режисер — жрецем, а актор — братом”.

Ясно, що з нашої вигадки нічого не вийшло. Ніякого братства ми не заснували й “лицарями мистецтва” не стали. Та все ж із гордою усмішкою згадую ці наші пляни й мрії, які снувались у гарячих молодих головах. Яка я рада, що колись у тому брала участь!

Саме тоді в 1897 р. народився в Москві театр, що виявляв оце шукання нових форм театрального мистецтва. Це був Московський Художній Театр, згодом названий МХАТ, на чолі зі Станіславським і Немирович-Данченком. У цьому театрі ми почасти бачили реалізацію нашого ідеалістичного наставлення. Державний театр із його геніальними акторами, але рутинною в репертуарі й постановці, попав відразу під сувору критику не тільки нашу, але й усього поступового громадянства. Все частіше чулося — “грають знаменито, але щось нудно там, чогось недостає...” МХАТ із кожною постановкою приєднував нових симпатиків. Від нього віяло чимсь новим, свіжим. І безбарвна куртина [завіса — *О. Р.*], що на стукіт за кулісами беззвучно розсувалась, і вигідні, такі ж однобарвні, неяскравого кольору фотелі [крісла — *О. Р.*], і відсутність оркестри — все це викликувало поважний настрій у глядача. Із притемненням світла двері до залі замикались, оплески й уклони були заборонені. З піднесенням куртини ніщо не розсівало уваги глядача, а перед його очима розвивалась акція, що давала йому повну життєву дійсність. Ніякого ефекту, патосу, ніякого фальшу в тоні, рухах. Не тільки актор, але й глядачі були зачаровані. Це дивувало й приголомшувало глядача, що вперше попадав на виставу МХАТу. Згодом це виховувало його в пошані до театрального мистецтва й актора. Ніколи форма не брала верху над змістом. Актори там не “бавили” публіки і публіка не ходила там для забави.

На нас, молодь, театр цей робив особливе враження. Не тільки тому, що в перший склад цієї трупи ввійшли наші одношкільники, як Кніппер, Савицька, Загаров, Мейєрхольд і інші, (всього 8 душ), але тому що ми відчували там приявність богині Мельпомени й пошану до неї. Із захопленням слухали ми про вказівки Станіславського щодо поведення актора на пробах і на виставі. Правда, Станіславський на початку надавав перебільшену увагу техніці гри й просто замучував своїх акторів вправами. Але згодом переконався, що актора можна технічно “зробити”, але артистом таки треба народитись. Немирович-Данченко віддавав перевагу психологічному зрозумінню твору. З ним дуже легко було працювати: він у двох

словах умів дати акторові потрібний настрій. Пам'ятаю, як на іспиті він дав мені прочитати монолог із п'єси Островського “Пізнє кохання”. Вистачило кілька його слів, щоб я схопила суть монологу й прочитати було мені дуже легко.

Та оба вони — Станіславський і Немирович-Данченко — змагали до одного — осягнути у своїх постановках якомога більше переконливої життєвої правди.

Може декого здивує, що стільки місця вділяю у своїх спогадах чужому, бо московському театрові. Та ми, театральна молодь, зростала під його впливом і перенесли також дещо з його духовости й в український театр (Загаров). А серед театральної публіки, що захоплювалась його напрямом, було чимало українців, яких МХАТ осягав у Москві та під час своїх виїзних виступів. Отже, тому треба вважати, що МХАТ відограв деяку роллю й серед нас.

Крім цих усіх впливів, що діяли на мене й членів мого гуртка, мушу згадати й про вплив дядька Василя. Він — по фаху природознавець, пристрасно любив театр. У його бібліотеці можна було знайти все, що появилось друком у цій галузі. Він слідкував за розвитком театру, знав багатьох акторів і мав свій обґрунтований погляд на сценічне мистецтво. Він дуже високо ставив акторську техніку. “Переживати всією істотою щодня те, що дієва особа переживає тільки раз у житті — не стане людських сил”, — казав він. — “Грати нервами й темпераментом — це значить вичерпати себе за 2–3 сезони. Але сама техніка без нервів і темпераменту може осліпити блиском, але не загриє. От, як порівняти електричне світло до соняшного проміння — перше світить, а друге світить і гриє. Природи таки нічим не заступиш!”

Пригадався мені ще один комічний епізод із цих часів. Жила я дуже далеко на периферії Москви в Лефортові, а тому, виходячи вранці на виклади [лекції — *О. Р.*] я верталася пізно вночі, особливо, якщо по науці йшлося кудись до театру або на концерт. На розі Нікитської вул., де містилася наша Драматична Школа⁶, була цукорня Бартельса⁷, де ми, студентки, харчувались, купуючи собі пиріжки і каву. Виклади кінчались о год. 6 вечо-

---

⁶ За цією адресою училище знаходилося до 1902 р., коли було переведене до старовинного особняка родини Солдатенкових у Малому Кисловському провулку (буд. № 6; нині у ньому міститься Російська академія театрального мистецтва).

⁷ Чисельні кав'ярні-кондитерські Івана Бартельса користувались особливою популярністю у москвичів. А. І. Цветаєва, сестра видатної поетеси, розповідаючи про їхнє дитинство, так згадувала цю кондитерську: “У Никитских ворот был Бартельс. Его мы ужасно любили: небольшой, невысокий, уютный. Круглые столики. Мы пили чай, кофе, иногда шоколад” (*Цветаева А.* Воспоминания. — 3-е изд., доп. — М. : Сов. писатель, 1983. — С. 16).

ра, а театр або концерти починались о год. 8. Накупивши собі запас пиріжків, ми йшли до залі й розташувавшись там, їх поїдали. Нас усюди знали й пускали навіть у неосвітлену залю — звісно, студентки Фільгармонії!

Але от, одного разу стався з нами неабиякий випадок. На цей раз ми принесли із цукатні трубочки зі сметанкою. Засіли в першому ряді балькону (заля була ще темна) і давай видобувати їх із торбинки. Вкусили раз, вкусили два, а сметанки не чути. Полаявши цукорню за недогляд, ми вдоволились тим, що мали. Але яке було наше здивування, коли ми, як пустили світло й стала збиратись публіка, побачили всю сметанку на кріслах партеру! Кусаючи трубки, ми в темряві не бачили, що видушували всю сметанку в партер. Ні слова не кажучи, ми перейшли на другий бік залі в протилежний куток і тільки згори спостерігали як обурена публіка кликала театральну обслугу. Ці, піднявши голови, шукали за нами, догадуючись, звідкіля впала на крісла партеру така “благодать”. А ми сиділи, спокійно розмовляючи на своїх місцях, неначе б це до нас не відносилось.

Офіційно студентам нашої школи було заборонено виступати на сцені, але цього не дуже перестерігали і я таки грала, то під час вакацій на Сестро-ріцькому курорті, то зимою на периферіях Москви по фабриках. Проби наші відбувались зимою в приміщенні Чайної на Смоленському ринку, а в літі в Літньому Театрі Зоологічного Саду⁸.

З огляду на те, що наші вистави йшли під фірмою Товариства Тверезости, режисуру обіймали добрі актори Московського Державного Театру. Але я все ж не мала ще контакту з акторами, як рівна з рівними. Якщо доводилось грати з ними, то випадково, і я, звичайно, корилась безсловно їх авторитетові. Для мене це були вищі істоти й залежно від того, як котрий із них виконував свою роллю, то й набирав ваги в моїх очах.

Тому епізоду, що його хочу тут оповісти, я зразу як слід не зрозуміла, а щойно багато пізніше він послужив мені ілюстрацією взаємин режисерів і акторів між собою.

До Москви приїхала трупа австралійських муринів⁹. Мабуть, їх імпресарію, по прикладі Гаґенбека¹⁰, хотів продемонструвати їх побут. Тому

---

⁸ Московський Зоологічний сад було відкрито Російським товариством акліматизації тварин та рослин 31.01(12.02).1864 на берегах Пресненських озер, що були вириті ще в середині XVII ст. і до 1863 р. належали царському дворцевому відомству. Літній театр, що існував на цьому місці ймовірно, від часів “Пресненського гуляння”, залишився на території Зоологічного саду.

⁹ Австралійські аборигени.

¹⁰ Гаґенбек (Hagenbeck) Карл (1844–1913) — засновник найбільшої в світі німецької фірми, що торгувала дикими тваринами; дресирувальник. Заснував багато зоопарків і зооцирків.

розмістили їх у шатрах під голим небом у зоологічному саді, недалеко від Літнього Театру. Під час перерв я сідала на лавці коло табору й приглядалась життю моїх розкуйовджених колег. Грали вони на маленькій, відкритій сцені. Їх репертуар складався з однієї або двох войовничих п'єс, що майже нічим не різнилися одна від одної. Слово не грало жодної ролі та й усе одне було б незрозуміле. Усі бігали по сцені в коротеньких спідничках з очерету, із прикрасами, що були застромлені в чорному, кучерявому волоссі, кричали щось гортанними голосами, верещали й падали, удаючи мертвих. Їх режисер, він же директор театру, тримав членів своєї трупи у великій дисципліні. Під час вистави він бігав по сцені з палицею в руці швидше всіх, кричав голосніше всіх і лупцював деяких (мабуть, тих, що помилились) своєю палицею, аж ляск ішов. Курява, тупіт і крик розносились далеко по саду, полохаючи звірят і птиць. До речі, коли я згодом працювала в українському театрі в Галичині й нам, 10–15 особам, доводилось удавати за кулісами “стотисячний натовп”, мені завжди пригадувалась ця австралійська трупа.

Одного дня ми почули під час проби несамовитий крик у стороні табору. Ми перервали працю й вийшли на двір. Дві, майже голі австралійки, вчепились одна одній за кучері, копали себе ногами й верещали нелюдським голосом. Решта трупи, оточивши роз'юшених півколом, спокійно придивлялась. Видно, що такі порахунки нікого не дивували й не обурювали.

Але ось появився звідкілясь їх шеф. Запустивши руки в розкуйовджені зачіски своїх прімадон, він шарпнув їх раз чи два за волосся й відкинув у різні боки під намети. Решта трупи з переляком спряталась і тільки нишком визирала з-під наметів. Жінки попадали, але в мент скочили на ноги і як кішки кинулись одна на одну. Але між ними владно стояв режисер. Суперниці обсипали себе незрозумілою для нас лайкою, верещали, шкірили зуби, плювались, але між ними стояв їх шеф, схрестивши руки на грудях. Постоявши в Наполеоновській позі ще кілька хвилин, доки пристрасті чорних прімадон не заспокоїлись, він відійшов. А за кілька хвилин обі артистки преспокійно виступали разом зі своїм шефом у своїх ролях.

Цей гротесковий епізод не раз приходив мені на думку під час моєї праці на сцені. Правда, білі жрекині й жреці Мельпомени уживали у своїй боротьбі більш делікатних засобів, але суть була та ж сама. “Le ton fait la musique”, кажуть французи, отже тон цих суперечок не раз нагадував мені австралійську музику.

Дуже мало пишу тут про навчання в школі, а поринаю більше в позашкільні спогади. Але хіба це цікаво писати, що на першому році драми ми

вчилися читати гексаметр, розвивали постановку голосу й т.д. Що мусіли вивчати історію мистецтва, історію драми, музики й т.д. Мені здається важним те, як і з чого формувався наш мистецький світогляд! Я ж тоді, як губка, що вбирає в себе воду, вбирала в себе все, що мене оточувало. Розкидувалась на всі боки, захоплювалась то драмою, то співом. На жаль, усюди професори відзначували мене, як здібну, і тому я не вдосконалювалась у нічому, а залишилась дилетанткою в усіх галузях. Мене загубили в цьому відношенні мої здібності й брак розумного керівництва. Усе було цікаве й не було нікого, хто тримав би мене в рямцях одного напрямку. Я хотіла вчитися й училася всього, а що із цього вийде, над тим я не застановлялась. Із зухвалістю молодості я була певна, що поборю всі труднощі і як Дон Кіхот ішла в бій із вітряками, непохитно вірячи, що театр — храм, режисер — жрець, а актори — брати!

МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

БЕРТЬЄ-ДЕЛАГАРД Олександр Львович [Berthier de la Garde; 26.10.1842, м. Севастополь – 14.02.1920, м. Ялта) — військовий інженер, археолог, нумізмат, колекціонер старожитностей, реставратор стародавніх пам'яток, меценат, громадсько-культурний діяч Криму.

З родини обрусілих французьких емігрантів-роялістів. Навчався у кадетському корпусі в Москві, Костянтинівському військовому училищі та Інженерній академії у Санкт-Петербурзі (1864). Служив у Херсоні, Одесі, Севастополі, будував мости, фортеці, шляхи. У 1874–78 рр. брав участь у роботах із укріплення Севастополя та порту, побудував у місті Приморський бульвар, суднобудівне адміралтейство, перший водогін. За проектами та під керівництвом Олександра Львовича із 1887 р. здійснювалося будівництво портів (Одеса, Феодосія, Ялта, Ростов-на-Дону) та залізничної гілки Джанкой-Феодосія.

У 1887 р. вийшов у відставку в чині генерал-майора, оселився в Ялті. Присвятив себе краєзнавчій та науковій діяльності. Вивчав античну та середньовічну історію й археологію При чорномор'я. Брав участь у археологічних розкопках некрополя у Феодосії, відкрив Ауткінське святилище поблизу Ялти. Нерідко сам ці розкопки і фінансував. Досліджував історію християнства та християнські пам'ятки в Криму, старожитності генуезців і татар. За завданням Російського археологічного товариства підготував працю про

стародавній Херсонес, у якій описав 27 відкритих візантійських церков, городище та його старожитності. Здійснив розкопки некрополя Феодосії, за дорученням Одеського товариства історії та старожитностей (далі — ОТИС) і за власний кошт дослідив ранньосередньовічний могильник Суук-су в Криму.

Реставрував башти Судакської фортеці, генуезької фортеці в Балаклаві, грецькі башти в Алушті. Зібрав унікальні колекції античних монет, готських фібул, старовинної зброї, матеріали з кримської етнографії, які передав Одеському археологічному музеєві. Автор праць із історичної топографії Криму, античної нумізматики. Одним із перших залучив метрологічні дані для вивчення грошового обігу. Склав опис нумізматичної колекції Одеського товариства історії та старожитностей. Дослідження О. Л. Берт'є-Делагарда у галузі нумізматики античної доби зберегли своє значення до наших часів (розробка питань про стародавні монетні системи і вагу; опрацювання атласу монет П. О. Бурачкова, яке зробило його настільним підручником для спеціалістів). Склав топографічні плани Інкермана, Ескі-Кермена, Чуфут-Кале. Зібрав величезну бібліотеку видань, присвячених Криму, зокрема, географічних карт і краєвидів краю, ботаніці і садівництву. Дійсний член (із 1880) і віце-президент (1899–1919) та фактичний керівник ОТИС. Дійсний та Почесний член Таврійської ученої архівної комісії (далі —

ТУАК). Дійсний член Російського географічного товариства (1890). Був головою Кримсько-Кавказького гірського клубу (Одеса), почесним членом Історичного товариства Нестора-літописця, Константинопольського археологічного інституту, дійсним членом археологічного та нумізматичного товариств (Москва), членом правління Ялтинського інженерно-технічного товариства. Підготував нову редакцію перекладу твору академіку П. С. Палласа “Наблюдения, сделанные во время путешествия по Южным наместничествам русского государства в 1793 и 1794 гг.” та 50 приміток до неї (1918, рукопис зберігся). Свою багату спадщину О. Л. Бертъе-Делагард заповів ТУАК (колекції) та Московському історичному музеєві (бібліотеку “Таврика”).

Працював у комісії з оздоровлення Південного Берегу Криму, займався будівництвом водогонів в Ялті, Алушті, розробив проект ялтин. трамваю. Обирався гласним Ялтинської міської думи.

Доля вченого та його колекцій закінчилися трагічно. 1918 майно О. Л. Бертъе-Делагарда конфісковано радянською владою, вчений залишився без засобів до існування. У лютому 1920 націоналізовано також його будинок, тяжко хворого Олександра Львовича викинули в ліжку на вулицю. Помер від крововилив у мозок. Похований на Аутському (Батурицькому) кладовищі в чужому склепі.

Будинок О. Л. Бертъе-Делагарда віддано Ялтинській станції юних техніків (нині на ньому встановлено меморіальну дошку). Частина нумізматичної колекції Олександра Бертъе-Делагард передав ОІС та

продав до Женеві. Ювелірні вироби і торевтика “готського стилю” з Керчі куплені Бриитанським музеєм (1919). Бібліотеку й архів було передано Таврійській вченій комісії, де вони пролежали нерозібраними майже 40 років; колекції були розграбовані. Нині більша частина його бібліотеки зберігається у бібліотеці “Таврика” Кримського республіканського краєзнавчого музею. Там само знаходиться розібраний і систематизований архів О. Л. Бертъе-Делагарда. Інша частина рукописного архіву зберігається у Державному архіві при Раді міністрів Автономної Республіки Крим та Херсонському краєзнавчому музеї.

Тв.: Остатки древних сооружений в окрестностях Севастополя и пещерные города Крыма // ЗООИД. О., 1886. Т. 14; Раскопки Херсонеса. СПб., 1893; Надпись времен императора Зенона в связи с отрывками из истории Херсонеса // ЗООИД. О., 1893. Т. 16; Несколько новых или малоизвестных монет Херсонеса. СПб., 1906; Значение монограмм на монетах Херсонеса // Зап. нумизмат. отд-ния Рус. археолог. о-ва. СПб., 1906. Т. 1, вып. 1; О монетах властителей Боспора Киммерийского, определяемых монограммами. 1911; Дифференцы на боспорских царских монетах // Нумизматика и сфрагистика. 1911. Т. 1; Материалы для весовых исследований монетных систем древнегреческих городов и царей Сарматии и Тавриды // Там же. 1913. Т. 2; Память о Пушкине в Гурзуфе // Пушкин и его современники : материалы и исследования. СПб., 1913. Вып. 17–18.

Лит.: Список печатных трудов А. Л. Бертъе-Делагарда // Изв.

ТУАК. 1918. № 54; *Спицын, А. А.* А. Л. Бертьє-Делагард (1842–1920): Некролог // Рус. истор. ж-л. 1921. № 7. С. 230–231; Некролог // Україна. 1924. Кн. 3. С. 181; *Маркевич, А. И.* К судьбам коллекции древности старины А. Л. Бертьє-Делагарда // Изв. Таврич. об-ва истории, археологии и этнографии. 1928. Т. 2; *Черепанова С.* Архив О. Л. Бертьє-Делагарда // Архиви України. 1966. № 6; *Черепанова Е. Н.* Архив Бертьє-Делагарда (1842–1920) в Крымском областном краеведческом музее // Археолог. исслед. средневекового Крыма. К., 1968; *Кропоткин В. В., Шелов Д. Б.* Памяти А. Л. Бертьє-Делагарда // Сов. археология. 1971. № 1; *Столярик Е. С.* А. Л. Бертьє-Делагард // 150 лет Одес. о-ву ист. и древностей. 1939–1989: Тез. конф. О., 1989; *Ткачева О.* Патриарх кримоведения // Крым. газета. 1997. 12 нояб.; *Левицкая З.* По проекту А. Л. Бертьє-Делагарда // Крым. газета. 1998. 15 авг.; *Барская Т.* Знарок Тавриды // Крым. газета. 1998. 20 нояб.; Пам'ятники діячам науки та культури національних меншин України: Кат.-довід. К., 1998; Бібліографія праць: *Непомнящий А. А.* История и этнография народов Крыма. Библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века). Симф., 2001. С. 102–107.

Арх.: Кримський республіканський краєзнавчий музей (КРКМ). – КП-23051, Д-8766 (Автобіографія); КП 22697, Д 8682; КП 22966, Д 8681; КП 22972, Д 8687; КП 22973, Д 8688; КП 22 976, Д 8691 та ін. (рукописи, ненадруковані праці).

В. М. Даниленко, С. М. Ляшко

БОРОВИКОВСЬКИЙ Володимир Лукич [24.07 (04.08).1757, м. Миргород, нині — Полтавської області – 06 (18).04.1825, Санкт-Петербург, Росія] — живописець, портретист, іконописець, мініатюрист, педагог.

Походив з козацького старшинського роду, чимало представників якого займалися іконописом і портретним живописом. За сімейними традиціями служив у Миргородському полку (1774–1783). Вийшов у відставку у званні значкового товариша. Малярству навчався у свого батька та дядька — Лукіяна та Івана Боровиків. Серед ранніх творів Володимира Лукича — портрети дружини В. Капніста Олени Капніст (1780), бургомистра Полтавського магістрату П. Руденка (1784), ікони “Богоматір на троні” (1780-ті), “Богоматір з немовлям” (1784), “Цар Давид” (1785). На замовлення В. Капніста виконав кілька картин для палацу в Кременчуці, де мала зупинитися Катерина II під час подорожі у Крим (1787). Одне з полотен зображувало Катерину II у вигляді богині Мінерви (не збереглося). На запрошення Катерини II у 1788 оселився у Санкт-Петербурзі, де продовжував навчатися у Д. І. Левицького та Й. Б. Лампі. Підтримував дружні стосунки з культурними діячами просвітительського напрямку (гурток Г. Державіна – М. Львова). У петербурзький період В. Л. Боровиковський зажив слави одного з кращих портретистів. Академік Санкт-Петербурзької академії мистецтв (із 1795), її радник (із 1802). У його творчості органічно поєднувалися новаторські для цієї доби мистецькі тенденції (насамперед сентименталізм) та традиції українсь-

кого живопису: парадні портрети харківського полкового судді Ф. Квітки (1794), Катерини II (бл. 1794–95), Павла I (1800), канцлера О. Безбородька з дочками (1803), київського вйта П. Борщевського (1816), міністра фінансів Д. Трощинського (1819) та ін.; камерні портрети В. Арсенєвої (1795), М. Лопухіної (1797), О. Філіппової (1790-ті), “Торжківська селянка Христинія” (бл. 1795). Протягом 1790-х створив мініатюри із зображеннями М. Львова з дружиною та дітьми, архітектора А. Менеласа, письменників В. Капніста та Г. Державіна. У доробку В. Л. Боровиковського — портрети відомих у державному, культурному, церковному житті діячів, які належали до масонських кіл: архієпископа Михайла (Десницького; із зображенням масонських знаків), художника Д. Левицького (обидва — 1797), малоросійського генерал-губернатора М. Репніна-Волконського (1806), одного з перших публікаторів праць Г. Сковороди О. Лабзіна (1806–1809), І. Котляревського (1818), Л. Розумовського (сина гетьмана К. Розумовського). Духовно-релігійним пошукам належало значне місце у житті В. Л. Боровиковського. За наявними джерелами, він приєднався до масонського руху на початку ХІХ ст. (із 1802 — член ложі “Умиряючого Сфинкса”, з 1804 — майстер стільця). Згодом вступив до містичної секти, так званого Духовного союзу під орудою Є. Татарінової (1819). Одне із засідань Духовного союзу за участю В. Л. Боровиковського зображено художником у картині “Собор” (1819). У цей період В. Л. Боровиковський все більше займався релігійним живопи-

сом. Створив ікони для угорських врат головного іконостаса Казанського собору в Петербурзі (бл. 1809), Покровської церкви в с. Романівці на Чернігівщині (1814–15), Троїцького собору Олександрівської лаври в Санкт-Петербурзі (20-ті рр. ХІХ ст.). Не маючи власної родини, велику увагу приділяв вихованню молодих художників. Серед найбільш відомих учнів В. Л. Боровиковського — І. Бугаєвський-Благодарний, О. Венеціанов.

Лит.: Алексеева Т.В. Владимир Лукич Боровиковский и русская культура на рубеже 18–19 веков. М., 1975; Малахов В. Исторические миниатюры // Правда Украины. 1992. 4 серп.; Маркина Л. Левицкий, Боровиковский, Венецианов вновь в России // Наше наследие. 2002. № 61; Народжені Україною: Меморіальний альманах: у 2 т. К., 2002; Ходоровський М. Масонство і Україна (За матеріалами діяльності вільних мулярів ХVІІІ ст.): Історико-архівні нариси. К., 2004; Історія української культури: у 5 т. К., 2005. Т. 4, кн. 2.

Арх.: ЦДІАК. Ф. 193. Оп. 6. Од. зб. 1261. Арк. 62, 63 (формулярний список Б., 1783); ДАРФ. Ф. 109, перша експедиція. Оп. 8. Арк. 81 (щоденникові записи Б.).

М. Д. Ходоровський

ВЕРЕТЕННИКОВ Василь Іванович [21.08 (02.09).1880, м. Воронеж, Росія — 18.06.1942, м. Вологда, Росія] — російський і український історик, архівознавець, археограф, джерелознавець, мистецтвознавець, педагог.

Закінчив історичне відділення історико-філологічного факультету

Санкт-Петербурзького університету (1904). Наукові інтереси формувалися під впливом найавторитетнішого російського історика того часу — О. С. Лаппо-Данилевського. З 1910 р. — приват-доцент Харківського університету. Магістерська дисертація: “История Тайной канцелярии Петровского времени” Х., 1910). Рецензію на першу роботу молодого вченого зробив професор Харківського університету Д. І. Багалій. 1914–16 рр. викладав курси історії в Московському і Санкт-Петербурзькому університетах. Із 1917 р. — ординарний професор Саратовського університету. В 1916 р. захистив докторську дисертацію: “Очерки истории развития в России генерал-прокуратуры”.

У 1920–34 рр. — професор російської історії Академії теоретичних знань у Харківському інституті народної освіти (з 1926 р. очолив комісію з вивчення методології історії). Архівною діяльністю в Україні займався у 1920–33 рр.: завідувач відділом архівознавства при Укрцентрархіві (згодом — Центральне архівне управління УСРР; у 1924, 1926, 1927); старший учений архівознавець, учений архівіст відділу архівознавства (1928–29).

В. І. Веретеннікову належить значний внесок у розбудову української архівістики, він заклав підґрунтя архівної науки та практики. Його доробок у галузі теоретичних проблем архівознавства торкається практично всіх напрямів архівної науки: розробляв питання розбору, класифікації й опису архівних документів. Дослідження стосувалися питань забезпечення архівних документів, обладнання архівосховищ та проектування архі-

вних будівель, архівно-хімічних лабораторій. З ініціативи В. І. Веретеннікова створювалися науково-дорадчі органи Укрцентрархіву, наукова архівознавча бібліотека та перша науково-дослідна установа в галузі архівної справи — Кабінет архівознавства при ЦАУ УСРР. В. І. Веретеннікову належить концепція організації архівної освіти в Україні. Вагомий внесок вчений зробив у розроблення методики описання архівних документів обліково-охоронного та наукового характеру. Праці архівознавця з'являлися в усіх періодичних виданнях архівного профілю: “Радянський архів”, “Архіви Радянської України”, “Бюлетень ЦАУ”. Був членом редколегій журналу “Архівна справа” (1925–1931). Тоталітарний режим позбавив вченого улюбленої справи. У 1934–40 В. І. Веретенніков працював в Державному Російському музеї.

У 2000 Державний комітет архівів України та Спілка архівістів України встановили премію імені В. І. Веретеннікова за кращі наукові праці в галузі архівознавства та документознавства.

Тв.: История Тайной канцелярии Петровского времени. Х., 1910; Очерки истории генерал-прокуратуры в России доекатерининского времени. Х., 1915.

Лит.: Веретенников В. И. // Шведова О. И. Историки СССР: Указатель печатных работ и трудов. М., 1941. С. 36; Кравченко В. В., Литвинова В. П. Изучение отечественной истории в Харьковском университете в дооктябрьский период (1805–1917 гг.) // Вестник Харьк. ун-та. 1991. № 357; Матяш І. Б. Василь Веретенніков — видатний архівозна-

вєдь // Особа в укр. архівістиці: Бібліогр. нариси. К., 2001. С. 142–160; Шабалина Н. Биография В. И. Веретенникова в свете новых архивных источников // Пам'ятки: Археограф. щорічник. К., 2003. Т. 4. С. 184–191.

Арх.: ВР ДРМ. Ф. 126; ЦДАВО України. Ф. 14. Оп.1.

С. М. Ляшко

ВОЛОБУЄВ (Волобуєв-Артемов) Михайло Симонович [11(24).01.1903, м. Миколаїв – 20.06.1972, Ростов-на-Дону, Росія] — економіст, педагог.

Народився у родині бухгалтера міської управи та приватної вчительки. Навчався у Миколаївській гімназії. Вищу освіту здобув екстерном, закінчивши економічний відділ Харківського інституту профосвіти. 1921–22 рр. був заступником завідуючого Миколаївського, а потім Вінницького губвідділів політосвіти. З 1923 р. викладав в Харкові економічні та фінансові дисципліни в фармацевтичному, фінансово-економічному технікумах, Інституті народної освіти, механіко-машинобудівному інституті (1930–33; завідувач, професор кафедри політичної економії), член, згодом заступник голови Колегії Головополітосвіти (з 1927). Член КП(б)У (1920–33). У 1928 у журналі “Більшовик України” опублікував дискусійну статтю “До проблеми української економіки”, в якій відстоював економічну самобутність і самостійність України, вважав економіку центральною частиною національного питання, заперечував теорію єдності російської дореволюційної економіки, розглядав Україну як самостійний “історично оформлений народногосподарський механізм” із власним

шляхом розвитку. Вносив конкретні пропозиції з розширення прав українських економічних центрів, зберігаючи за Держпланом СРСР “загальнодириективні функції”, виступав проти вивезення господарчих прибутків за межі України, пропонував переглянути плани індустріалізації. Одночасно наголошував, що ліквідація “провінційного становища” української мови, літератури, культури забезпечить Україні нестримний розвиток продуктивних сил. Стаття М. С. Волобуєва набула значного політичного резонансу як економічна платформа “національного ухилу”, “українського націоналізму”. Погляди М. С. Волобуєва зазнали різкої критики. Саме тоді з’явилося поняття “волобуєвщина”. Вчений примушений був відмовитися від них. Однак 07.12.1933 був заарештований за участь у “українській контрреволюційній організації, що нібито прагнула повалення Радянської влади збройним шляхом”. Засуджений до 5 років виправно-трудоих таборів, а згодом за зміненим вироком висланий до Казахстану. Після звільнення жив і працював у Краснодарському краї РФ. У період Другої світової війни зі спеціальним розвідницьким завданням НКВД працював кореспондентом фашистської газети “Кубань”. Після війни працював завідувачем кафедри у Ростовському фінансово-економічному інституті (з 1948), викладав у Донецькому торговельному інституті (з 1961). У 1957 р. реабілітований. В останні роки через бронхіальну астму повернувся до Ростова-на-Дону, де й помер.

Тв.: До проблеми української економіки // Більшовик України.

1928. № 2–3; Лист до редакції журналу “Більшовик України” // Там само. № 21–22; Проти економічної платформи націоналізму (До критики волобуївщини) // Там само. 1930. № 5–6, 7.

Лит.: Виступи проти В.: *Річицький А.* До проблеми ліквідації пережитків “колоніальності та націоналізму”: відповідь Михайлу Волобуєву // *Більшовик України*. 1928. № 2. С. 73–93; № 3. С. 64–84; *Гірчак Є.* Платформа українського націоналізму // *Більшовик України*. 1928. № 6. Дослідження: *Шановал Ю. І.* “Я помилявся, взявши на себе провину...” До 90-річчя М.С. Волобуєва-Артемова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1994. № 1; *Його ж.* Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. К., 1994; *Його ж.* Волобуєв (Артемов) М. С. // Довідник із історії України. К.: Генеза, 2001. С. 125–126; Волобуєв М. С. // Провідники духовності в Україні. К., 2003. С. 380–381; *Шановал Ю. І.* Невигадані історії. К., 2004. С. 193–202.

Ікон.: ЕІУ. К., 2003. Т. 2. С. 614.

С. М. Ляшко, В. М. Даниленко

ГЕНІНГ Володимир Федорович (10.05.1924, с. Підсоснове, Алтайського краю, Росія – 29.10.1993, Київ) — історик, археолог, організатор науки.

Походив з родини німецьких переселенців. У роки Великої Вітчизняної війни був мобілізований і направлений на будівництво залізниці на Півночі. Закінчив історико-філологічний факультет Пермського (Молотовського) університету (1947–52). Своїм учителем В.Ф. Генінг вважав О. М. Бадера.

Перші археологічні дослідження пов’язані з Прикам’єм. 1955–58 рр. навчався в аспірантурі Інституту мови, літератури й історії Казанської філії АН СРСР. Матеріали із стародавньої історії та археології Прикам’я стали темами спеціальних монографічних досліджень та основою кандидатської та докторської дисертацій (1959, 1974). У 1960–74 рр. працював на посаді доцента в Уральському університеті (м. Свердловськ). За роки роботи в університеті найбільш повно реалізувалися організаторські та творчі здібності вченого. Було здійснено суцільне археологічне обстеження Уральсько-Західносибірського регіону, складено карти археологічних пам’яток, проведено їх культурно-хронологічну атрибуцію, отримані в процесі розкопок матеріали систематизовано у понад 20 археологічних культур. Наукові і прикладні здобутки дали вченому підстави для осмислення та висвітлення соціально-історичного розвитку давніх суспільств. Саме тут В. Ф. Генінг створив Уральську археологічну школу.

1974–87 рр. — заступник директора Інституту археології АН УРСР. 11 років очолював створений уперше в історії радянської археології відділ теорії та методики археології. Займався розробкою теоретичних проблем археології, зокрема, методами та методиками археологічних досліджень і втіленням їх у практику. Розробив концепцію предмету і об’єкту археологічної науки, археологічної культури, її матеріального і соціального змісту. Разом із однодумцями на базі дослідницьких програм поєднав теоретичні та історичні рівні досліджень. Розробив

нові методи аналізу археологічних джерел із метою отримання соціологічної інформації, впровадив новий напрямок — соціоархеологію. Його розробки та праці співробітників відділу справили значний вплив на характер і спрямованість наукових досліджень науковців Інституту та підготовку кадрів археологів.

Автор понад 200 наукових праць, серед яких: “Очерки по истории советской археологии (У истоков формирования марксистских основ археологии. 20-е – первая половина 30-х гг.)” (1982); “Структура археологического познания. Проблемы социально-исторического исследования” (1989); “Древняя керамика. Методы и программы исследования в археологии” (1992); “Очерки философии социоархеологии: проблема обоснования социоисторических исследований в археологии” (1992); “Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей” (1992) та інші.

Тв: Список праць Володимира Федоровича Генінга // Сучасні проблеми археології. К., 2002. С. 23–32.

Лит.: До ювілею В. Ф. Генінга // Археологія. 1989. № 4; Автобіографія научної діяльності (отривок) // Матеріали по археології Європейського Северо-Востока. Сыктывкар, 1995. Вып. 14. С. 16–36; *Бунятян К. П.* В. Ф. Генінг: сторінки життя і творчості // Археологія. 1997. № 3. С. 4–6; В. Ф. Генінг и достижения отечественной археологии // Рос. археология: достижения XXI века. Матеріали конф. Ижевск, 2000. С. 181–224.

С. М. Ляшко

ГУДЗІЙ Микола Каленикович [21.04 (03.05).1887, м. Могилів-Подільський (нині — Вінницької області) — 29.10.1965, Москва] — український і російський літературознавець.

Народився у родині службовця. Закінчив Одеську гімназію, у 1911 р. — із золотою медаллю історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира; залишений на кафедрі російської літератури (з 1915 р. — приват-доцент). 1918–22 рр. — професор Таврійського університету в Сімферополі. З 1922 р. викладав у московських вузах: 2-му Московському державному університеті (згодом — Московський педагогічний інститут), Вищих літературних курсах, Інституті червоної професури, Інституті філософії, ітератури та мистецтва ім. М. Чернишевського, Московському державному університеті ім. М. Ломоносова (професор — із 1942), в педагогічних інститутах Орехово-Зуєва та Свердловська. Керував відділом давньоруської літератури в Інституті світової літератури ім. О. М. Горького АН СРСР (1938–47), відділом російської літератури (1945–52) і відділом давньої української літератури (1952–61) в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. У 1945 р. обраний академіком АН УРСР, а з 1946 р. — член-кореспондент АН СРСР.

Учень академіка В. Перетца, член його “Семінарію російської філології” (1908–14), представник київської школи історичного та порівняльно-історичного літературознавства, текстології, техніки філологічного аналізу, наукового видання першоджерел. У колі нау-

кових інтересів М. К. Гудзія: письменство Київської Русі, здобутки української, російської, білоруської літератур, історія слов'янознавства, історіографія східно-слов'янського літературознавства, зв'язки української та російської літератур. Серед перших розвідок — “Прение живота и смерти” и новый украинский его список” (1910), “Максим Грек и его отношение к эпохе итальянского Возрождения” (1911).

Здобув визнання як дослідник пам'яток давньої літератури: “Слова о полку Игореве”, “Задонщины”, “Жития протопопа Аввакума”, “Моления Данилы Заточника”. Створена М. К. Гудзієм фундаментальна праця “История древней русской литературы” та пов'язана з нею “Хрестоматия по древней русской литературе” (1938) вийшли сімома виданнями та перекладені багатьма мовами світу. Дослідник української та білоруської агіографії, східно-слов'янської белетристики. Редактор творів І. Вишенського (1955), підготовлених І. П. Єршоміним. Написав низку розділів для десяти томної “Истории российской литературы” (1941–54). Досліджував українські інтермедії XVII–XVIII ст., творчість Ф. Прокоповича, І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка, М. Рильського та ін. Відповідальний редактор (спільно з С. Крижанівським) тритомного “Повного видання творів В. Стефаніка” (1949–54), голова редколегії “Повного зібрання творів Т. Г. Шевченка” у шести томах (1963–64, відповідальний редактор шостого тому). Багато зробив для вивчення рукописної спадщини Л. Толстого та наукового видання 90-т. зібрання його творів. На основі текстоло-

гічних досліджень написав книгу “Как работал Толстой” (1936). Автор фактично першої монографії про нього — “Лев Толстой” (1942). У доробку М. К. Гудзія також праці про М. Ломоносова, О. Пушкіна, М. Гоголя, Ф. Тютчева, М. Огарьова, І. Тургенєва. Загалом спадщина Миколи Каленовича становить понад 400 наукових і науково-популярних праць. Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Червоного Прапора, болгарським орденом Кирила і Мефодія.

Тв.: “Прения живота и смерти” и новый украинский его список // Рус. филологический вестник. 1910. № 3–4 [Рец. На “Апокрифи й легенди з укр. рукописів”, вид. І. Франком]; Література “Слова о полку Игореве” за последнее двадцатилетие: 1894–1913 // Ж-л М-ва нар. просвещения. 1914. № 2; Література Київської Русі в історії братніх народів // Рос.-укр. літ. єднання. К., 1953; Література Киевской Руси и древнейшие инославянские литературы. М., 1958; Культурні зв'язки українського і російського народів до кінця XVIII ст. // Міжслов'янські літ. взаємини. К., 1958; Українські інтермедії XVII–XVIII ст. К., 1960; Традиции литературы Киевской Руси в старинных украинской и белорусской литературах. М., 1966; Література Киевской Руси и украинско-русское литературное единение XVII–XVIII веков. К., 1989.

Лім.: Список печатных работ Н. К. Гудзия // Николай Калининвич Гудзий. М., 1957; Білецький О. І. Микола Каленикович Гудзій // Рад. літературознавство. 1957. № 3; Микола Каленикович Гудзій: Некролог // Там само. 1965. № 11; Воспоми-

нання о Николае Каллиниковиче Гудзии. М., 1968; *Микитась В.* Він завжди був з Україною // Вісник НАН України. 1995. № 3–4.

Арх.: ЦДАМЛМ України. Ф. 10. Оп. 1., 2, 233 од. зб. (біогр., творч. матер, листування, записники, фото та ін., 1900-ті – 1966).

Ікон.: ЦДАМЛМ України. Ф. 10. Оп. 1. Од. зб. 214 (особ. фото М. К. Гудзія, 2 док., 1951).

М. Д. Ходоровський

ДУНАЄВСЬКИЙ Ісаак Йосипович [18(30).01.1900, м. Лохвиця Полтавської губернії – 15.07.1955, м. Москва, Росія] — композитор, скрипаль, диригент, музично-громадський діяч.

Народився у родині касира “Товариства взаємного кредиту”, де панувала атмосфера музики та творчості. Мати грала на скрипці, роялі та мала чудовий голос. Музичне обдарування Ісаака Йосиповича виявилось змалку: з п’яти років грає дібрані на слух мелодії та нескладні твори, з шести — оволодіває нотною грамотою, з восьми — починається систематичне навчання гри на скрипці у музиканта-любителя, акцизного чиновника Г. Полянського. Хлопчик захоплюється постановками місцевого музичного театру, передусім “Наталкою Полтавкою” М. Лисенка та “Запорожцем за Дунаєм” С. Гулака-Артемовського, що ставилися в Народному домі. В дев’ять років з’являються перші спроби запису власних творів, у одинадцять І. Й. Дунаєвський стає автором романсу для голосу та низки фортепіанних мініатюр.

У 1910 р. І. Й. Дунаєвський вступає до Харківського музичного училища по класу скрипки та композиції, паралельно навчаючись у

приватній гімназії музиканта-любителя Н. Кноррінга. Закінчивши її із золотою медаллю (1918), Ісаак Дунаєвський протягом 3-х рр. був слухачем юридичного факультету Харківського університету. Після перетворення музичного училища на консерваторію, навчався по класу скрипки (професор І. Ахрон) та композиції (професор С. Богатирьов). Отримавши 1919 р. диплом про вищу музичну освіту, повертається до Лохвиці.

Період 1919–24 рр. — час формування громадянської позиції митця, становлення його музично-просвітницьких принципів і естетичних поглядів. З піднесенням прийнявши Жовтневу революцію, Ісаак Йосипович бере активну участь у будівництві нової культури. Читає лекції в Лохвицькому Народному університеті, публікує статті в місцевій газеті “Вісті”, керує гуртками народної самодіяльності, виступає на сцені Народного будинку. В домі І. Й. Дунаєвського збирається гурток молоді під девізом “Театр і музика”, а про виступи молодого віртуоза-скрипаля йдеться на сторінках газети “Лохвицьке слово”. 28.05.1919 у Лохвиці відбулося перше засідання Музично-драматичного товариства, на якому було заслухано доповідь І. Й. Дунаєвського як члена Ради з плану організації драматичних і музичних студій із історії театру, музики, проведення практичних занять із дикції, декламації, теорії музики, сольфеджіо і хорового класу, програм концертів і вистав.

Разом із Відділом позашкільної освіти І. Й. Дунаєвський провадить роботу по створенню у Лохвиці симфонічного оркестру та хорової капели. Він акомпанує на роялі і працює тапером у кінематографі братів Грінберг. Багато часу витрачає на публіцистичну діяльність,

публікуючи гострі і пристрасні полемічні статті на сторінках місцевих періодичних видань на теми муз. виховання, формування нового театрального мистецтва, концертної і виконавської діяльності міста.

Восени 1919 р. І. Й. Дунаєвський повертається до Харкова і займає посаду скрипаля оркестру Харківського драматичного театру (режисер М. Синельников), де також розпочинає свою професійну композиторську діяльність. У цей час пише музику до комедій Мольєра, Гоцці, Бомарше, Лопе де Вега, працює над музичним оформленням спектаклів інших театрів. Створює різноманітні твори естрадного жанру, оволодіваючи складною інструментальною технікою письма та масштабними оркестровими формами. На початку 20-х працює в музичному секторі губернського відділу Наросвіти. З 1922 р. постійно співпрацює з харківським журналом “Театр, література, музика, балет, графіка, живопис, кіно”. Завідуючи музичною частиною Театру мініатюр “Табакерочка Полішинеля”, який був організований невеличкою групою акторів Харківських театрів, жив у Криму, де 1923 р. виступав у Ялті. На початку нового театрального сезону повернувся до Харкова, де 17.02.1924 в 1-му Державному театрі відбулася прем'єра спектаклю для дітей “Хубеане” за п'єсою Р. Победимського, для якої І. Й. Дунаєвський написав яскраві музичні сцени з “африканським колоритом”, вперше створені без застосування музичних інструментів.

У травні 1924 р. І. Й. Дунаєвський переїздить до Москви на запрошення естрадного театру “Ермітаж” (1924–29), одночасно завідуючи музичною частиною Театру Корша. Займає посаду музичного керівника Театру сатири

(1926–29). З 1929 р. І. Й. Дунаєвський працює в Ленінграді диригентом “Мюзік-холлу” (1929–41), художнім керівником і диригентом Ансамблю пісні та танцю Палацу піонерів (із 1937), художнім керівником Ансамблю Центрального будинку культури залізничників (1938–48), із яким під час Другої світової війни дав понад 700 концертів на фронтах і в тилу. Заслужений діяч мистецтв (1936). У 1937–41 рр. — І. Й. Дунаєвський голова Оргкомітету Ленінградського відділення Спілки композиторів, у 1939–48 рр. — член президії Оргкомітету Спілки композиторів СРСР. У 1938 р. його обирають депутатом Верховної Ради РРФСР від Ленінградської області.

Від 1943 р. І. Й. Дунаєвський знов у Москві. Післявоєнний період його діяльності переважно пов'язаний із композиторською творчістю, насамперед з музикою до кінофільмів, пісенним та опереточним жанрами. Протягом усього життя І. Й. Дунаєвський працює в галузі естрадної музики. Його було обрано головою Жюрі I-го Всесоюзного конкурсу артистів естради. Народний артист РРФСР (1950).

Музичні тв.: музика до 42 художніх і документальних фільмів (“Веселі хлоп'ята”, 1934; “Три товариша”, 1935; “Цирк”, 1936; “Діти капітана Гранта”, 1936; “Волга-Волга”, 1938; “Кубанські казаки”, 1949 та ін.), 14 оперет (“Золота долина”, 1938; “Вольний вітер”, 1947; “Біла акація”, 1955 та ін.), 3 балети (“Відпочинок фавна”), 2 кантати, більше 100 пісень та романсів на слова В. Лебедева-Кумача, М. Матусовського, Є. Долматовського, Л. Ошаніна (“Марш веселих хлоп'ят”, “Пісня про Батьківщину”, “Марш ентузіастів”, “Шкільний вальс”), 80 хорів, музика до

естр. та джазов. оркестрів (“Укр. рапсодія для джаз-оркестру”), музика до понад 80 драм. спектаклів, симфонічні та фортепіанні твори, мелодекламації.

Тв.: О массовой песне // Сов. искусство. 1937. № 50; Как работает Ленинградский Союз композиторов // Сов. музыка. 1938. № 9; Моя работа над песней в кино // Песня в сов. фильмах. М., 1938; Поэт и композитор // Сов. искусство. 1945. № 42; Назревшие вопросы легкой музыки // Сов. музыка. 1955. № 6.

Літ.: Пэн А. И. Дунаевский. М., 1956; Чернов А. А. И. О. Дунаевский. М., 1961; Выступления. Статьи. Письма. Воспоминания. М., 1961; Михеева Л. В. Исаак Осипович Дунаевский: Краткий очерк жизни и творчества. Л., 1963; Бернандт Г. Б., Ямпольский И. М. Кто писал о музыке: Био-библиогр. слов. М., 1971. Т. 1; Избранные письма. Л., 1971; “Не могу не петь о жизни”: Неопубликованные письма И. О. Дунаевского (1951–1955) // Муз. жизнь. 1980. № 2; Калачов Ю. Т. Публицистика молодого Дунаевского // Муз. Харьковщина. Зб. наук. праць. Х., 1992; Композитори світу в їх зв’язках з Україною: Довідник. К., 2000; Эстрада России. Двадцатый век. Лексикон. М., 2000.

Ікон.: Михеева Л. В. Исаак Осипович Дунаевский: Краткий очерк жизни и творчества. Л., 1963; “Не могу не петь о жизни”: Неопубликованные письма И. О. Дунаевского (1951–1955) // Муз. жизнь. 1980. № 2.

О. В. Бугаєва

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Олександр Олександрович (1837, Крюків поблизу Кременчука Полтавської губернії – 29.09.1881, Піза,

Італія) — славіст, мовознавець, археолог, педагог, етнограф, голова Історичного товариства Нестора-Літописця.

Родом із дворян Полтавської губернії. Початкову освіту здобув у Полтавській гімназії, згодом закінчив історико-філологічний факультет Московського університету. Під час навчання у Москві виявляв інтерес до народництва, за що був 1862 р. заарештований на декілька місяців по так званій “справі Кільсієва”. Перебування у в’язниці негативно вплинуло на подальший стан здоров’я О. О. Котляревського, — захворів туберкульозом. Після відбування покарання Олександр Олександровичу було заборонено на декілька років викладацьку діяльність, що негативно вплинуло на його наукову кар’єру. Але, наперекір обставинам, 1864 р. брав активну участь у організації Московського археологічного товариства. У 1868 р. захистив у Московському університеті магістерську дисертацію “О погребальных обычаях языческих славян”. Після захисту був затверджений завідувачем кафедри слов’янського та російського мовознавства в Дерптському університеті.

Маючи проблеми зі здоров’ям, наступні декілька років (1872–75 рр.) О. О. Котляревський провів на лікуванні в Італії та Чехії. У Празі підготував низку книг: “Книга о древностях и истории поморских славян в XII веке” (Прага, 1874), “Сказания об Оттоне Бамбергском в отношении славянской истории и древности” (Прага, 1874), “Древности права балтийских словян” (Прага, 1874). Після повернення з закордону О. О. Котляревський захистив докторську дисертацію в Петербурзі (1874).

Восени 1875 р. вчений переїхав до Києва, отримавши запрошення викладати в Імператорському уні-

верситеті Св. Володимира. Паралельно читав лекції на Київських Вищих жіночих курсах. Двічі, 20 листопада 1877 р. і 28 грудня 1880 р. О. О. Котляревський обирався головою Історичного товариства Нестора-Літописця. Завдяки його діяльності на цій посаді було значно збільшено чисельність почесних і дійсних членів товариства. За роки роботи в Києві О. О. Котляревський підготував до друку фундаментальну працю “Библиологический опыт о древней русской письменности”, що була видана у Воронежі 1881 р. Робота була присвячена історії вивчення давньослов'янської та давньоруської мови та письма.

Наукові статті О. О. Котляревського у різні роки публікувались у періодичних виданнях: “Филилогических записках” (Воронеж), “Вестнике” Московського археологічного товариства, журналах “Беседы” Московського товариства любителів російської словесності, “Чтениях в Историческом обществе Нестора-Летописца”.

Під час викладання в Київському університеті О. О. Котляревський був другом і однодумцем Івана Володимировича Цветаєва (батька Марини Цветаєвої). Старший син О. О. Котляревського — Нестор Олександрович Котляревський (1864–1925) був відомим літературознавцем, академіком Петербурзької академії наук (1909), директором (1910–1925) Пушкінського дому (Інститут російської літератури РАН).

Помер Олександр Олександрович Котляревський під час лікування в Італії 29 вересня 1881 р. від туберкульозу.

Тв.: Сочинения А. А. Котляревского: в 4-х т. М., 1889–1891; Письма И. В. Цветаева к А. А. Котляревскому // Соснина Е. Б. Музы Трехпруд-

ного переулка: Неизданное о семье Цветаевых в письмах, фотографиях, документах. М., 2005. С.66–87.

Лит: Дашкевич Н. П. Некролог. А. А. Котляревский. Речь в Обществе Нестора-летописца // Университетские известия. К., 1881. № 10, ч. 2. С. 52–86; Поминка по А. А. Котляревском. К., 1881; Котляревский А. А. // Биограф. слов. проф. и преподавателей Импер. Ун-та Св. Владимира (1834–1884) / под ред. В. С. Иконникова. К., 1884. С. 303–325; Веселовский А. Н. Воспоминания о А. А. Котляревском. К., 1888; Пыпин А. Н. Материалы для биографии А. А. Котляревского. СПб., 1894; 25-летие Исторического общества Нестора-Летописца. Речь произнесенная в торжественном заседании 14 января 1898 г. Историческая записка составленная по поручению Совета Исторического Общества Нестора-Летописца поч. чл. Общества Н. П. Дашкевичем. К., 1899; Соснина Е. Б. Музы Трехпрудного переулка: Неизданное о семье Цветаевых в письмах, фотографиях, документах. М., 2005. С.56–59.

Арх: ВР РНБ. Фонд №386 [Котляревський А. А.], од. зб. № 11 [Листи О. О. Котляревського Оресту Федорову, Миллеру]; Фонд № 621 [Пыпин А. Н.], од. зб. № 441 [Листи О. О. Котляревського О. Пипіну].

Ікон.: Пыпин А. Н. Материалы для биографии А. А. Котляревского. СПб., 1894. СЛ, портр.; 25-летие Исторического общества Нестора-Летописца. Речь произнесенная в торжественном заседании 14 января 1898 г. Историческая записка составленная по поручению Совета Исторического Общества Нестора-Летописца поч. чл. Общества Н. П. Дашкевичем. К., 1899. – 99 с., портр.

Н. І. Любовець

БІБЛІОГРАФІЯ, РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

СПРАВОЧНЫЕ ИЗДАНИЯ О ПЕРСОНАЛИЯХ В БИБЛИОТЕЧНОМ ДЕЛЕ *

Известно, что в каждом деле, в любой сфере деятельности важное значение имеет человек, его знания, информированность, профессиональная подготовка, творческие способности. Это относится и к библиотечной сфере, в которой с большой заинтересованностью и отдачей трудятся высококвалифицированные профессионалы, неординарные и бескорыстные, заслуживающие признания и глубокого уважения за свое служение на библиотечном поприще. Имена наиболее известных из них, их биографии, достигнутые ими результаты деятельности, роль и участие в работе организаций библиотечного сообщества — все это представляет широкий интерес не только в библиотечной отрасли, но и является одним из срезов культурного состояния современного общества. Не меньший интерес представляет и знаменитые личности, судьба которых была связана с библиотекой в разные исторические времена.

Специальность библиотекаря существует в мире всего лишь второе столетие, но должность — одна из самых древних на земле. На эту должность назначались выдающиеся люди своего времени, потому что библиотекарем мог быть, прежде всего, человек грамотный, а, значит, в понимании современников — приобщенный ко всей мудрости человечества. И действительно, эти личности сполна одарили каждую сферу знаний своим талантом — и главным образом потому, что в их распоряжении были книги.

Знание обо всех этих замечательных людях, наших современниках и тех, память о которых идет из глубины веков, содержится в статьях-персоналиях, включаемых в библиотечные справочные издания энциклопедического характера, в биографических справочных пособиях, биобиблиографических изданиях.

Целью данного обзора является представление имеющихся биографических справочников, содержащих сведения о наиболее видных деятелях науки и практики в библиотечном деле и смежных отраслях. Такие справоч-

---

* Матеріал підготовлено співробітниками Російської державної бібліотеки (Москва) в межах виконання спільного українсько-російського наукового проекту “Українсько-російські культурні зв’язки: біографічний аспект”, підтриманого Російським гуманітарним науковим фондом (06-01-91105a/У). Друкується мовою оригіналу.

чники позволяют получить представление о научном и творческом потенциале отрасли, активизировать профессиональные коммуникации, использовать фактографическую информацию, содержащуюся в справке-персоналии для создания на началах кооперации научных коллективов по проведению НИР, организации конференций, форумов на сайтах в Интернете и т.д.

В наибольшем объеме и во множестве аспектов статьи-персоналии содержатся в энциклопедиях — в “Библиотечной энциклопедии” и в энциклопедии “Книга”, в которую деятели библиографии вошли весьма представительно.

Весьма фундаментальным является подход к составлению биографических справочников о сотрудниках крупнейших библиотек России — Российской государственной библиотеки (РГБ), Российской национальной библиотеки (РНБ), Библиотеки Российской академии наук (БАН). Подобные инициативы имеют место и в регионах. Создаются и другие справочники о библиотекарях, например, историко-культурного характера, в которых рассказывается о библиотекарях — великих людях, живших в разные периоды истории человеческой цивилизации.

Обзор подготовлен на основе фондов Отдела литературы по библиотековедению и библиографоведению Российской государственной библиотеки.

* * *

Библиотечная энциклопедия / Рос. гос. б-ка. – М.: Пашков дом, 2007. – 1300 с. : илл.

Впервые подготовленное фундаментальное справочное издание по библиотечному делу включает свыше 2000 статей. В них содержатся основные библиотечные термины и понятия, сведения о крупнейших библиотеках, включая зарубежные, библиотечном деле России и ее субъектов, а также стран СНГ, об истории библиотечного дела, библиографии, видных отечественных и зарубежных деятелях, профессиональных периодических изданиях и т.д. В энциклопедии представлены статьи об информатизации библиотечной отрасли, ее месте в системе культурных коммуникаций, менеджменте в библиотеках и др.

В энциклопедии собраны статьи-персоналии о многих выдающихся деятелях отечественного библиотечного дела (более 500). Среди критериев для подготовки статей-персоналий: наличие монографий, научных трудов, учебников; создание крупной библиотеки или значительный вклад в ее развитие; руководство библиотечными кампаниями общегосударственного масштаба (например, централизация библиотек), создание школы или нового научного направления в библиотековедении или библиографии;

инициирование и развитие нового направления библиотечной деятельности в масштабах страны.

Статьи-персоналии включают следующие сведения: основные биографические данные (дата и место рождения); сведения об образовании, научная степень, почетные звания; должности и места основной трудовой деятельности; сфера исследовательских интересов, общее количество и объем печатных публикаций, отмечаются наиболее значимые работы; приводятся сведения об общественной и общественно-профессиональной деятельности, членство в ассоциациях и организациях; перечисляются государственные и общественные награды. Дается список наиболее важных публикаций деятеля, литература о нем.

Персоналии включены в алфавитный указатель к изданию.

Издание адресовано профессионалам библиотечно-информационной сферы, учащимся, студентам и преподавателям учебных заведений и широким кругам культурной общественности.

Книга : энциклопедия. – М. : Большая рос. энцикл., 1999. – 796 с.

Энциклопедия “Книга” — это универсальное справочное издание, в котором трактуются проблемы создания, распространения и использования книги. С максимально доступной полнотой в ней отражены проблематика и терминология комплексной науки о книге и книжном деле — книговедения, а также отдельных дисциплин книговедческого цикла: теории книгоиздания и редакционно-издательского процесса, библиополистики, или науки о книжной торговле, библиотековедения, библиографоведения, искусства книги и полиграфии.

Статьи в Энциклопедии размещены в алфавитном порядке. Наряду со статьями о книге, книговедении, отдельных отраслях книжного дела имеется обширный блок о персоналиях. В Энциклопедии помещено более 900 статей об отечественных и зарубежных деятелях книжного дела. Среди них много статей о библиотековедах и, особенно, о библиографах, которые имеют прямое отношение к книжному делу наравне с библиотечным.

Персоналии включены в алфавитный указатель к изданию.

Великие люди — библиотекари : от А до Я / сост. Е. И. Полтавская ; под ред. Ю. Н. Столярова. – М. : Школьная б-ка, 2005. – 160 с., илл.

Книга представляет собой сборник небольших биографических рассказов и очерков о великих людях, оставивших глубокий след в истории, науке, культуре и искусстве, но одновременно выполнявших библиотечную работу в качестве библиографов, каталогизаторов, библиотекарей-практиков, руководителей библиотек.

Рекомендуется школьникам в качестве пособия для профориентации, студентам — в курсе “Введение в специальность”, для самообразования, а

также для широкого круга читателей, интересующихся работой библиотек, библиотечной профессией, библиотечной историей.

Статьи данного издания содержат наряду с биографическими сведениями о деятельности и событиях ей сопутствующих. Они весьма информативны (объем до 7 стр.) и могут быть использованы для подготовки справочников-персоналий.

Воверене О. И. Информатики и науковеды : биобиблиогр. словарь / О. И. Воверене, В. М. Тютюнник; Вильнюс. гос. ун-т им. В. Капсукаса ; Тамбов. гос. ин-т культуры. – Тамбов, 1991. – Вып. 1. – 123 с.

Первый словарь в истории информатики и науковедения. В нем представлены известные советские и некоторые зарубежные исследователи, занявшие прочное место в истории информатики и науковедения, избравшие деятельность в этих сферах своей научной судьбой.

Словарь включает 97 персоналий. В структуре каждой статьи — биографическая справка, характеристика жизненного пути и научной деятельности ученого, перечень наиболее значительных трудов, составляющих научный багаж этих дисциплин в их развитии.

Каждая статья имеет также перечень основных трудов ученого по информатике, литературу о нем, большинство статей даны с фотографией ученого.

Деятели отечественной библиографии (1919–1929) : справочник : в 4 ч. / сост. : В. И. Гульчинский, В. А. Фокеев ; Рос. гос. б-ка. Рос. гос. гуманитарный ун-т. – М., 1994. – Ч. 1 : А – М. – 212 с.

В справочнике содержатся сведения о деятелях отечественной библиографии 1917–1929 гг.: фамилии, имена, отчества; даты жизни; описания личных фондов в отечественных архивохранилищах и списки литературы, вышедшей на территории СССР с 1917 г. по 1929 г. Предназначен для специалистов в области книжного дела, научной информации, истории культуры, библиографии.

Кто есть кто в библиотечно-информационном мире России и СНГ : справочник: в 3 т. – 6-е изд., испр. и доп. – М. : Изд-во ГПНТБ России, 2007. – 296 с.

Цель — дать максимально полную информацию по форме о деятелях профессионального библиотечно-информационного сообщества страны, помочь больше узнать о наиболее ярких его представителях, снабдить специалистов контактной информацией для делового общения и поиска партнеров в решении общих проблем.

В справочнике приведены данные об ученых, руководящих и ведущих сотрудиниках библиотек, библиотечных и информационных учреждений и

организаций, органов управления библиотеками, а также вузов культуры Российской Федерации и стран СНГ.

Справочник состоит из трех частей. Первая (Т. 1–3) — “Персоналии” — содержит сведения о специалистах библиотечно-информационной сферы России, стран СНГ (более 2 тыс. записей), расположенные в алфавитном порядке. Вторая (т. 3) — указатель библиотек, органов управления библиотеками, вузов и других учреждений по регионам, расположенным в алфавитном порядке. Третья часть (т. 3) — алфавитный указатель библиотек и учреждений с отсылками к номерам алфавитного ряда “Персоналий”.

Персоналии представляют собой фактографические справки, включающие следующий набор сведений: имя, отчество, фамилия; должность в настоящее время; контактная информация (факс, телефон, электронная почта, Интернет-адрес); дата рождения; образование, ученая степень, звание; дополнительные сведения (участие в проектах, координации и т. д.); почетные звания и государственные награды; трудовая деятельность; владение иностранными языками; круг научных интересов; публикации. Имеется региональный указатель организаций.

Издание предназначено для специалистов библиотечно-информационной сферы, министерств и ведомств, издательских и книготорговых организаций, организаторов конференций и симпозиумов, работников высшей школы, читателей библиотек.

Справочник имеет электронную версию — CD-ROM и представлен в Интернете на сайте ГПНТБ России (www.gpntb.ru). База данных “Кто есть кто...” постоянно пополняется и обновляется, поэтому составители справочника планируют новые его выпуски и надеются на дальнейшее сотрудничество со всеми заинтересованными лицами и организациями.

Кто есть кто в библиотечном мире Кузбасса : справочник / “Кузбасские б-ки” Некоммерческое библ. партнерство. Секция краеведческой работы. – Кемерово, 2003. – 307 с.

Справочник представляет собой первое в Кемеровской области издание данного типа, содержащее сведения об ученых, руководящих и ведущих сотрудниках библиотек Кемеровской области различных организационно-правовых форм и форм собственности, органов управления, преподавателях библиотечных дисциплин высших учебных заведений. Цель справочника: дать максимально полную информацию об известных в библиотечном мире Кузбасса персоналиях, которая поможет лучше узнать многих специалистов и облегчит поиск требуемой контекстной информации для расширения профессиональных библиотечных связей. В справочник включено более 700 имен. Расположение материалов — в алфавите имен, типов и видов библиотек, географическом.

Кто есть кто на академическом Олимпе. К 10-летию отделения “Библиотекосведение” Международной Академии информатизации при ООН : справочник / авт.-сост. и отв. за вып. В. К. Ключев ; науч. ред. Ю. Н. Столяров ; Междунар. Акад. информатизации. Отд-ние “Библиотекосведение”. – М., 2004. – 164 с.

Справочник подготовлен как комплексное информационно-фактографическое издание, аккумулирующее результаты деятельности академического отделения за десять лет. В качестве основных целей справочника — показать интеллектуальный ресурс отделения.

Центральное место в сборнике отведено персоналиям, что предопределило жанр издания (“Кто есть кто”). Отдельным блоком в общем алфавитном порядке помещены развернутые персональные фактографические справки о членах Отделения, их основные статусные характеристики и вехи биографии. Фиксируется международное научное звание в Академии (с фактом ротации, если таковая была), звание, почетные звания федерального уровня, должность и место основной трудовой деятельности. Сообщаются дата и место рождения, сведения об образовании и местах работы. Раскрываются сфера (круг) исследовательских интересов, общее количество и объем печатных публикаций, приводятся библиографические описания наиболее значимых работ. Перечисляются общественно-научные звания и должности, государственные и общественные награды. Дается информация о занятиях в свободное время и увлечениях. Фиксируются наиболее важные публикации о персоне.

Николаев В. А. Библиографы Сибири и Дальнего Востока : биобиблиогр. словарь / В. А. Николаев ; АН СССР. Сибирское отд-е. Гос. публ. научно-технич. б-ка ; отв. редактор Я. Н. Яновский. – Новосибирск : Наука, 1973. – 174 с.

Цель создания словаря — помочь исследованию истории библиографии Сибири, изучению жизни и деятельности видных ее представителей.

В биографических справках даны краткие сведения по следующим пунктам: фамилия, имя, отчество, дата и место рождения, социальное происхождение, образование, работа в организациях и учреждениях, общественная деятельность, участие в исследованиях Сибири и Дальнего Востока, экспедициях, краеведческих и других обществах, в местной печати. Имеются списки работ библиографа, литературы о нем.

Руководители и сотрудники Библиотеки РАН XVIII–XIX вв. [Электронный ресурс] : биогр. справочник // Летопись Б-ки Рос. Акад. наук / сост. : Н. Н. Елкина, В. В. Рубцов. – СПб., 2003. Режим доступа: http://www.rasl.ru/library/personal18_19/php .

Биографический справочник представляет собой электронный ресурс “Персональный состав Библиотеки РАН со времени ее основания (1714 г.)”, выставленный на сайте БАН РАН. Данный электронный ресурс постоянно пополняется.

В этой работе широко использовались документы и материалы Архива Академии наук в Санкт-Петербурге, архивы Библиотеки РАН, Российской национальной библиотеки, Центрального государственного исторического архива, других библиотек и архивохранилищ. Данные архивных документов дополнялись более поздними материалами из различных печатных источников: биографических, биобиблиографических, справочных, а также из научных статей.

В настоящий момент в базу данных включено более 1500 записей. Сведения в электронном ресурсе организованы по правилам составления авторитетных записей. В публикуемый справочник включены сведения о руководителях и сотрудниках Библиотеки только за период с 1714 по 1900 г. в форме краткой биографической справки.

Биографические сведения представлены в статьях на основе правил структурирования текста, закрепленных в международных стандартах описания архивной и библиографической информации, что позволило создать унифицированный формат хранения информации в базе данных.

Был установлен стандартный набор элементов для отражения биографических данных, состоящий из шести информационных блоков с детализацией внутри каждого: 1. Имя персоны. 2. Происхождение и статус персоны. 3. Общие сведения о персоне. Образование. 5. Служебная карьера. 6. Источники сведений. Имеется иллюстративный ряд.

Электронная библиография, в отличие от печатной, обладает тем преимуществом, что в режиме реального времени она может быть приспособлена для конкретных пользовательских запросов.

Сотрудники Российской государственной библиотеки : биобиблиогр. словарь. Московский публичный и Румянцевский музеи, 1862–1917 / сост. : Л. М. Коваль, А. В. Теплицкая ; Рос. гос. б-ка ; Музей истории Б-ки ; науч. ред. В. А. Фокеев. – М. : Пашков дом, 2003. – 222 с.

Биобиблиографический словарь сотрудников Московского публичного и Румянцевского музеев издается впервые за всю историю Российской государственной библиотеки. Он посвящен всем тем, кто своим трудом создавал Музеи, сберегал доверенные обществом богатства, способствовал развитию Музеев, Библиотеки.

В данном издании речь идет о тех, кто трудился во время становления и развития Музеев, вобравших в свои фонды бесценные богатства отечественной и мировой культуры. Список включает около 500 имен. Книга адресована библиотекарям, историкам, широкому кругу читателей. Словарь станет существенным вкладом в создание истории отечественной культуры.

Материал в основной части Словаря (персональные статьи) расположен в алфавите фамилий сотрудников Музеев, независимо от их должности, социального происхождения, места в обществе. Каждое персональное гнездо состоит из биографической и библиографической частей. Биографическая часть статьи составлена на основе документов Архива РГБ, справочных изданий, литературных источников. Она включает краткие биографические сведения, характеристику деятельности лица, основные научные интересы. Указаны годы работы и занимаемая должность в Московском публичном и Румянцевском музеях, перечислены научные общества, членом которых был данный деятель, отмечены полученные им награды, указан гражданский чин на период служения в музеях, место захоронения.

Библиографическая часть строилась по схеме: сочинения деятеля, библиографические указатели, справочники, литература о данном сотруднике и его трудах, некрологи, архивные документы, иконография. Список трудов (сочинения) состоит в основном из отдельно изданных работ. Литература в каждом разделе библиографической части приведена в прямом хронологическом порядке. Завершает библиографическую часть иконография.

В сборнике 4 приложения. В Приложении 1 названы имена директоров Музеев, библиотекарей, хранителей отделения рукописей. Приложение 2 — перечень почетных членов, почетных корреспондентов, комиссионеров Московского публичного и Румянцевского музеев. В Приложении 3 дан список архитекторов Музеев, Библиотеки, их зданий.

Сотрудники Российской национальной библиотеки — деятели науки и культуры : биограф. словарь / редкол. Л. А. Шилов (гл. ред.) и др. — СПб., 1995–2003. — Т. 1 : Императорская Публичная библиотека. 1795–1917. — 1995. — 687 с. ; Т. 2 : Российская Публичная библиотека — Государственная Публичная библиотека в Ленинграде. 1918–1930. — СПб., 1999. — 704 с. ; Т. 3 : Государственная Публичная библиотека в Ленинграде — Государственная Публичная библиотека имени М. Е. Салтыкова-Щедрина. 1931–1945. — СПб., 2003. — 719 с.

Первые два тома словаря, вышедшие в 1995 г. и 1999 г., включили биографические очерки о сотрудниках, начавших службу в Библиотеке в 1795–1930 гг.

Статьи-персоналии имеют вид хронологически последовательного жизнеописания, содержащего обязательный типовой набор сведений: даты и места рождения и смерти, социальное происхождение, образование, начало и этапы трудовой и творческой деятельности, членство в АН, годы службы в Публичной библиотеке. В конце статьи указаны награды и звания, полученные сотрудниками за время всей службы, в том числе и в других учреждениях.

Каждый биографический очерк завершается библиографическим блоком, включающем: первую часть — “сочинения”, представленные в хронологическом порядке; рубрика “справочники водержит перечень энциклопедий, справочников, словарей и иных материалов, содержащих биографические сведения о персонаде; в разделе “литература” собраны печатные материалы, содержащие сведения о персонаже, прежде всего библиографического характера; “архивы” включают материалы, выявленные по разным архивохранилищам” последняя рубрика “иконография” содержит сведения (не более трех) о портретах, фотографиях и иных изобразительных материалах, посвященных персонажу.

*Мария Ивановна АКИЛИНА,
Елена Ивановна РАТНИКОВА*

КРУГЛИЙ СТІЛ “СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА: ДОСВІД ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ”*

У межах організованої Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського спільно з Асоціацією бібліотек України та Радою директорів наукових бібліотек та інформаційних центрів академій наук — членів Міжнародної асоціації академій наук Міжнародної наукової конференції “Роль бібліотек у формуванні єдиного науково-інформаційного простору України” Інститутом біографічних досліджень НБУВ 11 жовтня 2006 р. проведено Круглий стіл із широкого кола проблем сучасної української біографістики (наукові керівники — член-кореспондент НАН України В. М. Даниленко та в. о. директора Інституту біографічних досліджень, кандидат історичних наук В. І. Попик; секретар — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник НБУВ Н. І. Мельник). У роботі Круглого столу взяли участь 25 дослідників-біографістів. Серед них — 1 член-кореспондент НАН України, 2 доктори наук, професори, 11 кандидатів наук: науковці інститутів історії України й української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, викладачі Київського національного університету культури й мистецтв, Харківського інституту управління, Національного університету податкової справи України, фахівці НБУВ, Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН, Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського.

На Круглому столі заслухано 16 наукових доповідей і повідомлень, відбулася дискусія із цілої низки теоретичних, методичних та організаційних проблем біографічних досліджень. Обговорено широкий комплекс проблем, пов’язаних із розвитком вітчизняної та зарубіжної біографістики й української біобібліографії на тлі зростаючих інформаційних потреб суспільства.

Із вступним словом до учасників Круглого столу звернувся в. о. директора Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук **Володимир Іванович Попик**. Він відзначив велику роль традиційних жовтневих “круглих столів”, а також започаткованих у 2005 р. Чишківських читань з історичної біографістики для консолідації зусиль дослідників-біографістів, утвердження нових наукових ідей, оригінальних теоретичних і методичних підходів, нових планів, організаційних рішень.

---

* Скорочений варіант цієї інформації раніше було опубліковано у “Бібліотечному віснику” (2006, № 6).

Із привітаннями до учасників Круглого столу виступив член-кореспондент НАН України **Віктор Михайлович Даниленко**. Він відзначив, що на сучасному етапі розвитку української біографістики, що позначений, насамперед інтенсивним нагромадженням матеріалу, введенням до наукового обігу все нових і нових імен, сформовані всі передумови до практичного формування фундаментального національного біографічного зводу в книжковій та електронній формі. При цьому він наголосив на особливому значенні публікації на веб-сайті Українського національного біографічного архіву текстів малотиражних біографічних видань, які лише таким чином можна зробити доступними для читачів.

Перша група обговорюваних на Круглому столі проблем стосувалася формування електронних науково-інформаційних ресурсів. **В. І. Попик** у доповіді *“Електронні біографічно-інформаційні ресурси слов’янського світу й завдання української біографістики”* зупинився на теоретичних і методичних підходах, що дали б змогу формувати українські біографічні інформаційні ресурси як невід’ємну частину загальнослов’янських і європейських, та на проблемах толерантного відображення в словниковій біографістиці процесів і явищ історичних і культурних взаємодій різних народів, приналежності діяльності та творчої спадщини певних осіб історичному та культурному надбанню кількох держав. На думку доповідача реалізація таких підходів вимагає від дослідників не лише об’єктивності, врахування історичних реалій етнічної, культурної та громадсько-політичної самоідентифікації діячів різних історичних епох, а й високої культури міжетнічного спілкування.

Олег Миколайович Яценко — старший науковий співробітник ІБД НБУВ, кандидат історичних наук виступив із доповіддю *“Створення електронної колекції іконографії з фондів НБУ імені В. І. Вернадського”*, у якій порушив проблему формування на базі рукописних і книжкових фондів НБУВ загальнонаціонального науково-інформаційного ресурсу іконографічних матеріалів. Зазначений ресурс, покликаний стати структурною частиною Українського національного біографічного архіву, водночас матиме самостійне історико-культурне значення, як перший систематизований джерельний масив матеріалів із вітчизняної іконографії — галузі на наш час недостатньо розробленої. Доповідач докладно висвітлив концептуальні засади та технічні аспекти роботи над створенням бази електронної іконографічної інформації.

Другий проблемно-тематичний блок Круглого столу був присвячений проблемам джерельної бази біографічних досліджень, необхідності її розширення, структурування та класифікації документів. Старший науковий

співробітник ІБД НБУВ, доктор історичних наук **Таїсія Іванівна Ківшар** у доповіді *“Листи як біографічне джерело”* зупинилася на специфічних особливостях класифікації листів як окремого та досить важливого джерела біографічних досліджень і наголосила на обов’язковому їх залученні при підготовці біографій. Молодший науковий співробітник ІБД НБУВ **Віктор Миколайович Тимченко** у виступі *“Польський біографічний словник як джерело для електронного українського біографічного архіву”* розкрив значення змістовної україніки Польського біографічного словника для української біографістики, ознайомив присутніх із досвідом його створення, що може бути корисним для підготовки українських біографічних словників, енциклопедій і лексиконів. Старший науковий співробітник ІБД НБУВ, кандидат історичних наук **Надія Іванівна Любовець** у доповіді *“Життя святих як джерело написання біографій релігійних діячів України”*, зосередила увагу присутніх на можливості та необхідності використання житійної літератури як джерела при написанні біографій релігійних діячів України, зокрема, тих, що зараховані до лику святих. Одночасно вона наголосила, що слід чітко розуміти, що житія, особливо давньоруської доби, дуже важко перевірити на достовірність наведених у них біографічних даних, а також те, що житійна література створювалася та використовувалася, насамперед як засіб церковної пропаганди. Якість матеріалу, вміщеного в певному житії, залежала, насамперед від мети, яку ставив перед собою агіограф та від обставин, при яких воно писалося.

Олександр Володимирович Москалець — молодший науковий співробітник НБУВ у доповіді *“Нові джерела для вивчення українсько-російських інтеркультурних зв’язків у галузі оперного виконавства”* відзначив, що серед нових джерел до біографій оперних співаків слід віднести *“Путівник по ЦДАМЛМ”*, *“Словник співаків України”* та *“Словник музикантів”* І. Лисенка, неопрацьовану епістолярну спадщину українських співаків і низку інших видань доби незалежності України, які радше слід класифікувати як *“матеріали до біографій”*. На його думку, опрацювання епістолярної спадщини ускладнене тим, що вона розпорошена між кількома архівами, частина з яких розташована в Москві. Саме там знаходяться оригінали багатьох листів українських співаків, надіслані з України за російськими адресами.

Третя група виступів учасників Круглого столу була присвячена невідомим сторінкам життя окремих представників української історії, науки та культури України, висвітлення яких базувалося на залученні нового кола джерел. Так, **Інна Михайлівна Старовойтенко** — науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства

ім. М. С. Грушевського НАН України, кандидат історичних наук, у виступі **“Л. М. Жебуньов: джерела до біографії”** зупинилася на огляді джерел про Л. Жебуньова (1862–1919), особовий архів якого не зберігся, що висвітлюють сторінки біографії цього маловідомого в Україні громадсько-культурного діяча, публіциста популяризатора українського друкованого слова початку ХХ ст. Старший науковий співробітник ІБД НБУВ, кандидат історичних наук **Юрій Іванович Зінченко** у своєму виступі розглянув життєвий шлях і діяльність відомих постатей українського життя ХІХ–ХХ ст.: П. Демідова, Г. Ейсмана, І. Д’якова, О. Оглобліна, які були головами міста Києва та охарактеризував їхній внесок у розбудову міста, збереження культурної спадщини, опікування учбовими закладами, благодійну діяльність. Науковий співробітник ІБД НБУВ, кандидат філологічних наук **Леся Григорівна Рева** у повідомленні **“Михайло Драй-Хмара як славіст”** ознайомила присутніх із науковим доробком українського поета, літературознавця та перекладача. **Валентина Єгорівна Завалій** — провідний бібліотекар НБУВ, розповіла присутнім про постійного члена Священного Синоду Української Православної Церкви Київського Патріархату митрополита Рівненського й Острозького Даниїла (в миру — Чоколюк Богдан Михайлович; 1958–2005). Старший науковий співробітник ІБД НБУВ, кандидат історичних наук **Ольга Володимирівна Малій** виступила з доповіддю **“Київський період життя Георга Фрідріха Бунге”**. У своєму повідомленні бібліотекар І категорії НБУВ **Тетяна Миколаївна Барабу** зупинилася на просопографічному портреті ченців Київського Синайського монастиря та характеристики персони його засновника.

Четверта група проблем, що обговорювалися на Круглому столі, була зосереджена навколо науково-методичних засад підготовки сучасних довідкових біографічних і біобібліографічних видань та їх специфіки. Зокрема, провідний науковий співробітник ІБД НБУВ, кандидат історичних наук **Світлана Миколаївна Ляшко** у виступі **“Науково-допоміжний апарат довідкових видань”**, висвітлила вимоги до науково-довідкового апарату, додержання яких є одним із важливих критеріїв загальної оцінки довідкових видань. **Марія Іллівна Гончаренко** — науковий співробітник Київського науководослідного інституту теорії та історії архітектури та містобудування зупинилася у своїй доповіді на проблемі специфічних підходів до фахового висвітлення біографій архітекторів. Вона, зокрема, звернула увагу присутніх на необхідність наведення термінологічно точних кваліфікаційних характеристик професійного статусу архітекторів у різні історичні періоди (майстер, помічник майстра, будівничий, цивільний інженер, архітектор тощо). **Валентина Теодорівна Петрикова** — кандидат історичних наук, доцент Харківського інституту управління в доповіді **“Діячі краю в сучасному ук-**

раїнському біобібліографознавстві” розглянула завдання сучасного краєзнавчого біобібліографознавства в плані створення системи персональних і біобібліографічних показчиків і словників.

Доповіді працівників Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН: **Таміли Федорівни Дерлеменко** — завідувача сектором, заслуженого працівника культури України *“Проблеми формування системи біобібліографічних показчиків про життєвий і творчий шлях діячів аграрної науки — складової національного бібліотечно-інформаційного ресурсу”*, старшого наукового співробітника **Оксани Олександрівни Черниш** — *“Підготовка біобібліографії академіка В. М. Ремесла як складова досліджень ДНСГБ УААН у галузі історії аграрної науки”* та аспірантки **Юлії Олександрівни Соколюк** *“Внесок І. І. Абозіна у розвиток птахівництва: результати біобібліографічного дослідження”* були присвячені конкретним проблемам написання біографій діячів аграрної науки України та складнощам, що виникають в процесі підготовки та видання біобібліографічних показчиків.

Лариса Олександрівна Пономаренко — завідувач відділу Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. Сухомлинського виступила з доповіддю *“Сучасна українська педагогічна біобібліографістика — як об’єкт наукового дослідження”*.

У межах Круглого столу було проведено презентації нових видань Інституту біографічних досліджень НБУВ, що вийшли друком після проведення остатнього Круглого столу, а саме: третього випуску збірника наукових праць *“Українська біографістика”*, що містить велику кількість біографічних статей, оригінальних біографічних і генеалогічних розвідок; першого випуску *“Матеріалів до українського біографічного словника”*, який являє собою збірник коротких біографічних довідок на літеру “А”, підготовлених ІБД НБУВ для електронної версії Українського національного біографічного архіву, другого випуску анотованого показчика серії *“Джерела української біографістики”* — *“Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Матеріали до бібліографії (2001–2003 рр.)”*.

Круглий стіл ухвалив рекомендації щодо попереднього визначення проблемно-тематичної спрямованості щорічних червневих Чишківських читань і жовтневих круглих столів з історичної біографістики. А також щодо організації виїзних засідань і семінарів Інституту біографічних досліджень та Українського біографічного товариства в провідних регіональних центрах біографічних студій.

*Володимир Іванович ПОПИК,
Надія Іванівна ЛЮБОВЕЦЬ*

ТРЕТІ ЧИШКІВСЬКІ ЧИТАННЯ З ІСТОРИЧНОЇ БІОГРАФІСТИКИ

14 червня 2007 р. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського відбулися організовані Інститутом біографічних досліджень НБУВ спільно з Українським біографічним товариством Треті Чишківські читання з історичної біографістики, присвячені пам'яті засновника та першого директора Інституту біографічних досліджень НБУВ, президента Українського біографічного товариства доктора історичних наук, професора Віталія Сергійовича Чишка (1951–2003).

Започатковані 2005 р., Чишківські читання вже стали традиційним щорічним науковим форумом дослідників-біографістів, на якому у колі професіоналів обговорюються теоретичні та методичні проблеми розвитку біографічних досліджень, створення біографічних словників і електронних архівів, джерельної бази вітчизняної біографістики, висвітлення у історико-біографічній і культурологічній літературі життєвого та творчого шляху видатних діячів України минулих століть.

У читаннях взяли участь учені Інституту біографічних досліджень та інших наукових підрозділів НБУВ, академічних інститутів, Центру українознавства та кафедр Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Відкрив читання в. о. директора Інституту біографічних досліджень кандидат історичних наук **Володимир Іванович Попик**. У вступному слові він зупинився на аналізі теоретичного доробку й організаційної діяльності В. С. Чишка та його значенні для розвитку біографічних досліджень в Україні. Зроблене ним, дає нині, у ситуації, що суттєво змінюється, можливість далі розвивати теоретичні дослідження та прикладні розробки, шукати методичні та практичні рішення, найбільш адекватні сучасним завданням біо-бібліографічної роботи, створення національних електронних інформаційних біографічних ресурсів.

Далі **В. І. Попик** виступив із доповіддю *“Біографічні інформаційні ресурси як атрибут відкритого суспільства”*, в якій проаналізував сучасний стан, тенденції та перспективи розвитку вітчизняних електронних довідково-інформаційних веб-сайтів державних, наукових установ, закладів освіти та культури, що містять біографічну інформацію про діячів минулого та сучасності. Доповідач звернув увагу на її недостатність та здебільшого невисоку культуру подання, що створює певний інформаційний вакуум, несумісний зі зростаючими потребами демократичного, динамічного у своєму поступі суспільства, а також на певні негативні моменти

циркулювання інформації в електронному просторі, пов'язані з можливістю її легкого копіївання та викривлення плагіаторами. Водночас, **В. І. Попик** навів низку позитивних прикладів формування на веб-сайтах наукових установ, університетів, музеїв і архівів України оригінальних і змістовних інформаційно-біографічних ресурсів, побудованих із використанням принципово нових, порівняно із книжковими виданнями, можливостей, що їх створюють сучасні інформаційні технології. Доповідач поставив проблему необхідності архівування цінної персонологічної інформації, що знаходиться в електронному інформаційному просторі, зокрема, у рамках проекту Українського національного біографічного архіву (УНБА), над формуванням якого нині працює Інститут біографічних досліджень НБУВ спільно з Українським мовно-інформаційним фондом НАН України.

Провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук **Світлана Миколаївна Ляшко** виступила з доповіддю *“Національний біографічний словник: до постановки питання”*, у якій зазначила, що в ХХІ ст. наявність у країні національного біографічного словника є важливим показником інтегрованості держави до світової культури. Відтак, першочерговим завданням для науковців України є створення цілісної системи теоретичних та науково-методичних засад щодо його підготовки. С. М. Ляшко обґрунтувала необхідність нових додаткових досліджень із обґрунтування принципів його створення (а саме — державно-територіальний, мовний, хронологічний, джерелознавчий) та проблеми формування критеріїв добору осіб. Їх узгодження дасть змогу обґрунтувати та сформулювати такі основоположні поняття як “національний біографічний словник”, “національна біографія”.

Старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ кандидат історичних наук **Надія Іванівна Любовець** у повідомленні *“Наукова біографія вченого: до історіографії проблеми”* зупинилася на результатах наукової дискусії 60–70 рр. ХХ ст. із приводу сутності наукової біографії вчених у галузі природничих наук і техніки. Н. І. Любовець зазначила, що саме до того часу відноситься методологічне виокремлення галузі наукової біографії, яку раніше не розуміли як самостійну проблему. Вивчення матеріалів дискусії дало можливість автору визначити основні засади наукової біографії вчених, а саме: визнання того, що наукова біографія — проблема комплексна та вимагає співпраці істориків, філософів, психологів, діячів гуманітарних і природничих наук; що існує нерозривний зв'язок методологічних засад наукознавства та наукової біографії вченого

(наукова біографія досліджує людину науки методами самої науки); обов'язковість того, щоб автор наукової біографії вченого був компетентним у галузі тієї науки, або технічного напрямку, до яких належать основні праці вченого; визнання, що біографія вченого має містити такі необхідні компоненти: характеристику основних етапів його життєвого шляху, характеристику епохи, у якій жив вчений, середовища, яке його оточувало, оцінку його досліджень з погляду наукового прогресу та суспільства. Лише дотримання цих принципів засад дає можливість підготовки та написання такої наукової біографії вченого, яка буде цікавою як із погляду історії науки, так і біографістики.

Старший науковий співробітник Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук, доцент **Ірина Володимирівна Пасько** виступила з доповіддю *“Наукові школи в контексті історичної біографістики: проблема пріоритетності та спадкоємності”*. Вона зазначила, що фактор визнання пріоритетності конкретних учених у заснуванні наукових шкіл і творенні провідних напрямків науки в Україні суттєво впливає не тільки на розв'язання проблеми формування, становлення та розвитку української науки, а й спрямовує дослідників на адекватне моделювання біограм учених і визначення результатів їхньої діяльності, оцінки її ролі в межах вітчизняного та світового наукового простору. На думку І. В. Пасько, доведення та ствердження належності конкретному вченому новаторства в науковій творчості та діяльності в державній науково-організаційній системі постає пріоритетним завданням історії науки особливо в тій її частині, що пов'язана з біографічною наукою. Здійснена спроба визначити сутнісні ознаки “наукової школи”, основними з яких є наявність ієрархічно структурованого вченого співтовариства, що самовідтворюється в часі й у просторі та реалізовує себе в традиційних для світової науки формах. У вітчизняній історичній біографістиці, наголосила І. В. Пасько, досі немає загальновищого визначення таких явищ як “наукова школа”, “науково-педагогічна школа”, “творча школа”, “наукове товариство”. Розв'язання цього питання важливе як у цілому для істориків науки, так і набуває особливого значення в контексті історичної біографістики, зокрема, у визначенні пріоритетності та спадкоємності конкретних наукових шкіл і їх наукових лідерів в українській науці. На її думку, розробка категорійного апарату досліджень, присвячених науковим школам як певному соціокультурному феномену, відповідає завданням історичної біографістики, основним із яких є засвідчення певних досягнень, одержаних українською наукою, що ста-

---

ли надійною основою для її подальшого поступу.

Загальний інтерес викликала доповідь завідувача відділу образотворчого мистецтва Інституту української книги НБУВ, кандидата мистецтвознавства **Гліба Миколайовича Юхимця** — *“Фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерельна база вітчизняної іконографії”*. Він ознайомив присутніх із метою спільного дослідницького проекту Інституту біографічних досліджень НБУВ, відділу образотворчого мистецтва Інституту української книги НБУВ та Українського мовно-інформаційного фонду НАН України, спрямованого на створення іконографічної бази даних для електронного Українського національного біографічного архіву. Оскільки сьогодні ще немає повного уявлення про іконографічний потенціал фондів НБУВ, перед учасниками проекту, насамперед, постало завдання створення сучасної методики, стратегії та тактики іконографічних досліджень фондів, розрахованих на багато років. Ними здійснено значну роботу, що дала можливість визначити найбільш важливі, першочергові з погляду наповнення та новизни фонди: Інституту рукопису НБУВ та Інституту архівознавства НБУВ, що вирізняються наявністю ексклюзивних іконографічних матеріалів. Так, фонд В. Б. Антоновича містить 2,5 тис. фотодокументів, серед яких численні зображення як самого вченого, так і його оточення. Доповідачем було наголошено на необхідності системного опрацювання всіх архівних фондів НБУВ, що передбачає пошук іконографічних матеріалів не за конкретною особою, а за принципом суцільної вибірки всіх наявних іконографічних архівних документів. Г. М. Юхимець звернув увагу присутніх також на те, що бази іконографічних матеріалів не повинні вичерпуватися лише зображеннями особи, а мають містити і її словесні (літературні) описи, відтворення автографів, меморіальних пам’ятників, зображення картин, будинків тощо.

Продовженням теми, порушеної Г. М. Юхимцем, став виступ наукового співробітника Інституту біографічних досліджень **Олени Валентинівни Бугаєвої** з повідомленням *“Інформаційні іконографічні ресурси музеїв та архівів міста Києва: проблема джерел Української іконографії”*. Вона, зокрема, зазначила, що проект “Українська іконографія” як системна складова Українського національного біографічного архіву і як самостійний інформаційний ресурс — відкриває унікальні можливості для електронного архівування й одночасно ревізії наявних іконографічних даних у фондах музеїв, архівів, бібліотек, розташованих не тільки в Україні, а й поза її межами (сьогодні лише у Києві існують близько 73 музеїв і понад 20 архівів, що містять іконографічну інформацію). На думку О. В. Бугаєвої, системному вивченню підлягають збережені у фондах архівних і музейних

установ величезні масиви документального та художнього ілюстративного матеріалу, зображень діячів української історії та культури — портрети, словесні (описові) портрети, автографи, фрагменти рукописів, авторських малюнків та інших художніх зображень, печатки, родові герби, екслібриси, нумізматичні вироби, грамоти, нагороди, меморіальні об'єкти — дошки, надгробки тощо.

Молодший науковий співробітник Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук **Катерина Аркадіївна Кобченко** у повідомленні “*Студентська біографія як об'єкт дослідження: за матеріалами біографій слухачок Київських вищих жіночих курсів*” наголосила на результативності досліджень історії студентства як важливого соціокультурного феномену та складової студій із історії освіти та науки. На прикладі досліджень історії Київських вищих жіночих курсів вона висвітлила принципи складання колективної біографії студентства, його “групового портрету”, продемонструвала важливість біографічного дослідження студентських років як періоду становлення майбутніх науковців, пошуку ними свого шляху в науці (за біографіями курсисток Н. Полонської-Василенко, В. Козловської, Л. Белової-Кудь та ін.). К. А. Кобченко навела результати компаративних підходів щодо розгляду історії жіночого та чоловічого студентства та їх важливість для гендерних студій з історії.

Значна частина виступів учасників читань була присвячена окремим персоналіям діячів історії та культури. Науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, доцент **Рада Дмитрівна Михайлова** ознайомила присутніх із життєвим шляхом Гертруди Олисави (1025–2107/8) — княжни з роду Пястів, дружини київського князя Ізяслава Ярославича, відзначила її роль у польсько-руських, польсько-італійських стосунках XI ст. та охарактеризувала її внесок у культуру XI ст., яким стала її унікальна книга “Кодекс Гертруди”. Науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат філологічних наук **Леся Григорівна Рева** проаналізувала життєвий і творчий шлях письменника — представника епохи українського бароко кінця XVI – першої половини XVII ст. Кирила Транквіліона Ставровецького. Зокрема, зупинилася на аналізі його найважливіших творів “Зерцало богослов'я” (1618), “Євангліє учительне” (1619), “Перло многоцінне” (1646). Науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, кандидат політичних наук **Сергій Васильович Полтавець** у повідомленні “*Політична концепція А. Киселя як ствердження ягеллонського легітимізму на українських землях у середині*

XVII століття” відзначив, що з політичного погляду слід визнати за А. Кисилем, який не ототожнював себе ні з козацьким князівством, ні з Московщиною, глибоке розуміння потреб та інтересів України. Наголошуючи на тому, що православні та уніати є репрезентами руського (українського) народу він виступав за православно-уніатське об’єднання з тим, щоб руський народ зайняв гідне місце поряд з іншими народами. Молодший науковий співробітник відділу історичних колекцій НБУВ, кандидат історичних наук **Тетяна Анатоліївна Якубова**, у повідомленні *“Рукописні джерела фондів НБУВ як інформаційний ресурс до історичного портрета гетьмана І. Мазепи”* зупинилася на діяльності Івана Мазепи як полководця, його ролі у формуванні козацького військового мистецтва. Старший науковий співробітник Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат філософських наук **Тетяна Михайлівна Ємець** у виступі *“Постать Володимира Вернадського в роботах українських дослідників”* зазначила, що, не зважаючи на численні дослідження біографії В. І. Вернадського (особливо російськими науковцями), його зв’язок з українською культурою почав аналізуватися лише після здобуття Україною незалежності. Започаткувала цю роботу історик-архівознавець О. Апанович, яка ввела до сфери широкого наукового обігу щоденники видатного вченого доби українських визвольних змагань. З результатами цікавої розвідки виступила **Надія Володимирівна Дяченко**, випускниця аспірантури Національного університету “Києво-Могилянська академія”, яка зосередила увагу на мало відомих сторінках історії Київської духовної академії, пов’язаних із конфліктом, що виник наприкінці 1905 р. навколо Ф. Титова та групи професорів, до якої входив В. Завітневич, що виступила з листом до церковних властей на підтримку свого колеги Д. Богдасhevського. Комплексно розглянувши обставини конфлікту та можливі мотиви написання листа, **Н. В. Дяченко** з’ясувала, що він не був спрямований “проти Ф. Титова”, як прийнято вважати, а став відображенням боротьби передової професури за лібералізацію церковно-освітньої сфери.

Цікавими були повідомлення М. Е. Гончаренка та М. І. Гончаренко, присвячені проблемі біографій архітекторів. Науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології М. Т. Рильського НАН України, кандидат архітектури **Максим Едуардович Гончаренко** підготував повідомлення *“Особливості біографування дослідників архітектури України”*, у якому наголосив, що кожна окрема наукова галузь має свою структуру діяльності, інструментарій, методологічні напрями досліджень. Відповідно до особливостей історико-архітектурної науки, біографування

постатей цієї наукової галузі має своєю відмінністю визначення групи об'єктивних властивостей персональної наукової роботи, зокрема, особистих світоглядних підходів дослідників, методів досліджень, досягнутих результатів тощо. Особливості біографування дослідників архітектури України він розглянув на прикладі біографій В. Д. Антоновича, Г. Н. Логвина, В. В. Чепелика. Науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології М. Т. Рильського НАН України **Марія Іллівна Гончаренко** у виступі *“Біографія як мікроісторія: (на прикладі біографії архітектора)”* розглянула принципи розробки біографічних текстів як мікроісторій, зокрема: відмова від вибіркового подання (цензурування) фактів життєдіяльності, уникнення накладання авторських уподобань, прихильностей тощо, зняття критерію “відомий, маловідомий тощо” при доборі біографованих осіб та ін. За таким підходом написані біографії й укладені не за абетковим принципом, а за часом діяльності (цей принцип укладання біографічних словників уже був запропонований М. І. Гончаренко в доповіді на Других Чишківських читаннях), утворили б те культурологічне поле, де мікроісторії переростали в макроісторію, де розгортався б гіпертекст у порядку: особа — суспільство — історія.

Історик-архівіст, співробітник Державного історико-меморіального заповідника “Лук’янівське кладовище” **Тетяна Гарольдівна Маєр** присвятила свій виступ темі *“Формування архівно-меморіального фонду ДІМ Лук’янівського заповідника як джерела біографічних досліджень”*. Вона дала стислу характеристику архівно-меморіального фонду заповідника, навела приклади окремих особливо цінних документів, що в оригіналах та в електронних копіях зберігаються у фондах Лук’янівського заповідника.

Цікавими виступами, які спричинили дискусію, були виступи **В. М. Тимченка** та **Б. А. Короленка**, присвячені україно-турецьким взаємозв’язкам і взаємовпливам. Так, молодший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ **Віктор Миколайович Тимченко** у виступі *“Турецька біографістика та її значення для України”* визначив основні принципи турецької біографістики, порівняв її з біографічними традиціями інших держав, що тривалий час включали до свого складу значні українські терени — Росії та Польщі. Молодший науковий співробітник Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук **Богдан Анатолійович Короленко** в повідомленні “Останній кримський хан Шагін-Гірей і Україна: маловідомі джерела до біографії” висвітлив заключний період життя Шагін-Гірея після його зречення престолу та анексії Кримського ханства Російською імперією в 1783 р. Окрім загальновідомих джерел до біографії Шагін-Гірея він

долучив маловідомі документи українських архівів, зокрема, Центрального Державного історичного архіву у Львові, показав трагічний ментальний конфлікт хана та російської адміністрації. Продовжуючи кримсько-татарську тему, старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук Юрій Іванович Зінченко поділився своїми роздумами із приводу політичної біографії діячів кримсько-татарського руху, як складової частини історичної біографістики. Звернув увагу присутніх на необхідності вивчення біографій визначних кримсько-татарських діячів на різних історичних етапах, що дасть змогу, на його думку, більш глибоко висвітлити різні етапи розвитку кримсько-татарського національного руху.

Загалом, **Треті Чишківські читання** ще раз засвідчили велику зацікавленість наукових кіл (як молодих науковців, так і тих, що все мають досвід наукової роботи) проблемами української біографістики. Було підтримано ідею продовжити щорічне проведення читань, але запропоновано надавати кожним черговим читанням більш конкретного проблемно-тематичного спрямування. У результаті ґрунтовного та зацікавленого обговорення проблем розвитку біографічних досліджень учасники зібрання прийняли рекомендацію: для обговорення окремих проблем української біографістики практикувати проведення спільних з іншими науковими установами та осередками науково-методичних семінарів, розширивши практику залучення до них учених наукових установ і навчальних закладів із різних регіонів України.

*Надія Іванівна ЛЮБОВЕЦЬ,
Володимир Іванович ПОПИК*

СЕКЦІЯ “СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА: ДОСВІД ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ” МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ “ІНТРАНЕТ/ЕКСТРАНЕТ-РЕСУРСИ В НАУКОВИХ БІБЛІОТЕКАХ”*

У межах організованої Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського спільно з Асоціацією бібліотек України та Радою директорів наукових бібліотек та інформаційних центрів академій наук — членів Міжнародної асоціації академій наук (МААН) Міжнародної наукової конференції “Інтранет/Екстранет-ресурси в наукових бібліотеках” 10 жовтня 2007 р. на базі Інституту біографічних досліджень НБУВ працювала Секція “Сучасна українська біографістика в інформаційному просторі держави” (наукові керівники — член-кореспондент НАН України В. М. Даниленко та в. о. директора Інституту біографічних досліджень кандидат історичних наук В. І. Попик; учений секретар — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник НБУВ Н. І. Любовець). До програми секції було включено 35 доповідей і повідомлень науковців, викладачів вищих навчальних закладів і бібліотечних фахівців із Києва, Львова, Харкова, Одеси, Сімферополя. Серед них: 1 — член-кореспондент НАН України, 3 доктори наук, професори, 12 кандидатів наук. Учасники секційного засідання обговорили широке коло проблем, пов’язаних із розвитком вітчизняної та зарубіжної біографістики (біографіки) та біобібліографії на тлі зростаючих інформаційних потреб суспільства.

Вступним словом роботи Секції відкрив в. о. директора Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук **Володимир Іванович Попик**. Свою доповідь *“Довідкова біографістика у вітчизняному та зарубіжному електронному інформаційному просторі”* він присвятив проблемам розробки та впровадження Інститутом біографічних досліджень загальнонаціонального електронного інформаційного біобібліографічного ресурсу — “Українського національного біографічного архіву” (УНБА). Доповідач докладно зупинився також на проблемі використання не лише історико-біографічних матеріалів, а й актуальної біографічної інформації про наших сучасників — учених, освітян, діячів культури, митців у

---

* Скорочений варіант цієї інформації раніше було опубліковано у “Бібліотечному віснику” (2007, № 6).

мережі Internet, як дієвого чинника, механізму інтеграції вітчизняної науки, освіти та культури до світового гуманітарного простору.

Виступ В. І. Попика викликав зацікавлену дискусію з питань стану та перспектив розвитку електронних довідково-інформаційних ресурсів наукових установ НАН України та галузевих академій, вищих навчальних закладів, бібліотек, архівів, музеїв, громадських і приватних дослідницьких осередків, що покликані сприяти пропаганді наукових здобутків українських учених, біографістів зокрема. Завідувач кафедри Київського національного медичного університету імені О. О. Богомольця, доктор історичних наук, професор **Володимир Павлович Ляхоцький** звернув увагу присутніх на необхідності дво- (українською та російською) та тримовного- (українською, російською, англійською) подання матеріалів в “Українському національному біографічному архіві”, що дасть змогу ознайомити більш широке коло користувачів електронних мереж з історичною та культурною спадщиною України крізь життєписи її достойників. У цьому контексті, в дискусії, В. І. Попик зауважив, що в програмне забезпечення УНБА закладено відповідні можливості, а крім того, на перспективу передбачено подання біографічних матеріалів і оригінальних документів також мовами етнічних меншин України, однак ця робота вимагає залучення відповідних спеціалістів, яких нині ІБД не має.

З доповіддю “*Міждисциплінарний підхід до методичних засад довідкової біографістики*” виступила провідний науковий співробітник ІБД, кандидат історичних наук **Світлана Миколаївна Ляшко**. Вона проаналізувала шляхи розвитку системи довідкових видань Росії та України в ХХ ст., що була представлена багатотомними універсальними енциклопедичними виданнями, енциклопедичними словниками, а також галузевими, тематичними, регіональними довідковими виданнями. На думку доповідача, теорія та практика підготовки біографічних довідкових видань тісно пов’язана із двома науковими дисциплінами — біографістикою та книгознавством. Біографічна складова довідкових видань представлена сукупністю персоналій, створених на відповідній джерельній базі за допомогою методів біографістики та інших наукових дисциплін. Методи книгознавства застосовуються для формування системи збереження та подання біографічного матеріалу в книжковій формі: визначення структури й основних елементів довідкових видань, пошуку оптимальних шляхів підвищення їх інформаційного наповнення. С. М. Ляшко наголосила, що причини нинішнього незадовільного стану підготовки більшості довідкових видань знаходяться в площині розмаїтості поглядів спеціалістів-книгознавців на

типологію довідкових видань, що визначають методику підготовки конкретних різновидів і типів довідкових видань і, відповідно, змістовну та бібліографічну частину персоналій.

Старший науковий співробітник ІБД, кандидат історичних наук **Олег Миколайович Яценко** у доповіді *“Сучасні тенденції розвитку біобібліографії в Україні”* проаналізував стан біобібліографічної інформації в умовах формування інформаційного суспільства, звернув увагу на основні тенденції її сучасного розвитку та подальші перспективи в умовах впровадження новітніх бібліотечно-інформаційних технологій.

Заступник директора з наукової роботи Наукової бібліотеки Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, кандидат філософських наук **Олег Борисович Гуцуляк** у доповіді *“Біобібліографістика Прикарпаття”* розповів про великий науково-дослідний і видавничий проект “Біобібліографічний словник Івано-Франківщини”, започаткований працівниками Бібліотеки, що передбачає також створення регіонального електронного біографічного архіву.

Чимало доповідей і повідомлень було присвячено проблемам джерельної бази біографічних досліджень. Старший науковий співробітник ІБД доктор історичних наук, професор **Таїсія Іванівна Ківшар** у доповіді *“Основні джерела вивчення біографії Степана Онисовича Сірополка (1893–1917)”* розкрила значення такого важливого джерела вивчення біографії, як особові справи, що зберігаються за місцем народження, навчання чи роботи діяча, та містять цілий набір особистих документів, метричні книги, що є основними найбільш вірогідними джерелами в процесі встановлення автентичних біографічних даних (дата й місце народження, відомості про батьків і хрещених, навчання, роботи тощо). Виявлення цих джерел, на думку Т. І. Ківшар, є необхідною умовою процесу реконструкції життєвого шляху кожної окремої персоналії.

Обговоренню джерелознавчих проблем були присвячені також виступи науковців Відділу образотворчого мистецтва НБУВ: молодших наукових співробітників **Тетяни Анатоліївни Галькевич** — *“Друковані каталоги мистецьких виставок як біографічне та іконографічне джерело”* та **Людмили Миколаївни Гутник** — *“Український кіноплакат як інформаційне джерело до творчої біографії кіномитців”*. Науковий співробітник ІБД **Олена Валентинівна Бугаєва** у виступі *“Архівні фотодокументи Музичного товариства ім. М. Д. Леонтовича як іконографічне джерело Українського національного біографічного архіву”* розповіла присутнім про колекцію, що налічує понад 160 фотодокументів з історії

української музичної культури 20-х рр. ХХ ст. і зберігається в архіві Музичного товариства ім. М. Д. Леонтовича (ІР НБУВ, ф. 50). Це ексклюзивні персональні та групові фото провідних і маловідомих осіб і виконавських колективів Бердянська, Білої Церкви, Гайсина, Козельця, Кам'янця-Подільського, Києва, Лохвиці, Миколаєва, Полтави, Ромен, Чернігова, Херсона та ін., що входили до складу МТЛ. Як відзначила доповідачка, необхідність утворення власного “фотоархіву” лежала в площині потреб видавничого відділу Товариства — для ілюстрування біографічних статей, некрологів, ювілейних дат, хронік із місця подій, звітів. Молодший науковий співробітник НБУВ, кандидат історичних наук **Тетяна Анатоліївна Якубова** виступила з повідомленням *“Історична інформація польськокомовного фонду відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій і Інституту рукопису НБУВ до військових біографій історичних осіб турецько-татарського прикордоння (XVI–XVII ст.)”*. Науковий співробітник ІБД, кандидат філологічних наук **Леся Григорівна Рева** у виступі *“Літературознавчі та історико-літературні видання — один із ресурсів наповнення Українського національного біографічного архіву”* зупинилася на аналізі видів та жанрів окреслених видань у контексті їхнього використання як джерел біографічних досліджень.

Науковий співробітник Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України **Марія Миколаївна Трегуб** у повідомленні *“До питання видання покажчика архівних матеріалів біографічного словника І. О. Левицького (із рукописних фондів ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України)”* дала докладну характеристику матеріалів до біографічного словника галицьких, буковинських і закарпатських українських письменників, учених, культурних, громадських і політичних діячів ХІХ ст. відомого в літературі як “Словник І. Левицького...”. “Словник” являє собою матеріали в 105 папках, що містять 3578 одиниць збереження різного обсягу — від одного аркуша (Антоній Баран) формату шкільного зошита до 255 аркушів (Олександр Барвінський). М. М. Трегуб розповіла про ідею видання покажчика архівних матеріалів біографічного словника І. О. Левицького та підготовку першого тому, до якого внесено 436 персоналій на літери А-Б.

Завідувач бібліотекою Кримського філіалу Інституту археології НАН України **Оксана Володимирівна Старовойтова** розповіла про склад особового архівного фонду відомого вченого-археолога та педагога Елли Ісаківни Соломонік (1917–2005). На її думку, особлива цінність фонду Е. І. Соломонік полягає в тому, що він містить відомості про античну епіграфіку, що знаходиться як у спеціалізованій літературі, так і в книгах і журналах, що не стосуються безпосередньо епіграфіки.

Великий інтерес у присутніх викликав виступ **Віталія Васильовича Ковалинського**, завідувача відділу Музею історії Києва, автора багатьох досліджень з історії Києва, зокрема, циклу книг “Київські мініатюри”, редактора журналу “Купола”. В. В. Ковалинський поділився роздумами з досвіду своєї роботи над історико-біографічними виданнями та наголосив, що основним принципом дослідження завжди має бути об’єктивне відображення фактів особистої історії в контексті історичних реалій певної доби. Лише відмовившись від стереотипів, відсторонившись від сучасних упереджень, на його думку, можливо досягти правдивої реконструкції біографій осіб, які жили й діяли за зовсім інших умов, в іншій системі цінностей і уявлень.

Нові підходи до вивчення та інтерпретації “сімейної історії” як невід’ємної частини біографіки висвітлила у своїй доповіді про київську родину Бунге, яка дала Україні й Росії чимало відомих діячів, старший науковий співробітник ІБД кандидат історичних наук **Ольга Володимирівна Малій**.

Уже стало традицією, що на наукових форумах, організованих Інститутом біографічних досліджень НБУВ, значна увага приділяється висвітленню невідомих і маловідомих сторінок із життя окремих представників української історії, науки та культури. Старший науковий співробітник ІБД, кандидат історичних наук **Надія Іванівна Любовець** у виступі “*Київський період діяльності Олександра Олександровича Котляревського — славіста, етнографа, фольклориста*”, висвітлила факти біографії українського вченого, який народився в Полтавській губернії, працював протягом шести років у Києві як професор Університету Св. Володимира та Голова Історичного товариства Нестора-Літописця (1877–81 рр.), але на сьогодні здебільшого асоціюється лише з російською наукою. У російських довідкових біографічних ресурсах відсутня належна інформація про діяльність О. О. Котляревського в Києві, де він обстоював самобутність і самостійність української мови, потребу розвитку її літературної форми. На думку Н. І. Любовець, оприлюднення фактів життєдіяльності О. О. Котляревського в контексті розвитку української культури, дослідження його співпраці з українськими педагогами та вченими тієї пори (Н. П. Задерацький, В. І. Модестов, А. Ф. Кістяківський, М. О. Максимович та ін.) дасть змогу об’єктивно висвітлити обставини життя Олександра Котляревського, продемонструвати його органічний зв’язок з Україною.

Молодший науковий співробітник Відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ **Ірина Степанівна Шекера** виступила з повідомленням “*Іриней Фальковський (єпископ Чигиринський) та його роль у формуванні фонду бібліотеки Київського Михайлівського Золотоверхого*

монастиря”, у якому звернула увагу присутніх на періоди 1807–1811 та 1813–1823 рр., коли І. Фальковський був намісником Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря та зробив помітний внесок у формування його бібліотечного фонду та складання рукописного каталогу. Завідувач сектору Відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ **Зоя Борисівна Афанасьєва** в повідомленні *“Митрофан Вікторович Довнар-Запольський: особистість та творча спадщина (біографічне дослідження)”* розповіла про київський період (1901–1918) його діяльності, що став вершиною досягнень ученого й педагога як історика та організатора й керівника першого в Росії Комерційного інституту. Молодший науковий співробітник Інституту архівознавства НБУВ **Ігор Миколайович Шихненко** проаналізував праці О. Грушевського, присвячені діяльності окремих відомих представників української історичної науки: М. Костомарова. П. Куліша, О. Русова, звернув увагу на внесок О. Грушевського в розвиток української біографістики першої третини ХХ ст.

Молодший науковий співробітник НБУВ **Олена Миколаївна Донець** у виступі *“Маловідомі сторінки творчої біографії художника-авангардиста Кирила Зданевича: воєнний лубок зі збірки Відділу образотворчих мистецтв НБУВ”* ознайомила учасників засідання із творчою діяльністю відомого грузинського художника-авангардиста Кирила Зданевича, зокрема, з його роботою над випуском лубків у роки Другої світової війни.

У межах роботи Секції було проведено презентацію видання *“Ляшко Світлана Миколаївна: Біобібліографія”*, підготовленого співробітниками Інституту біографічних досліджень доктором іст. наук Т. І. Ківшар і канд. іст. наук О. М. Яценком та виданого до ювілею відомої дослідниці історії розвитку вітчизняної довідково-біографічної видавничої справи, теоретичних і методичних проблем біографістики.

*Володимир Іванович ПОПИК,
Надія Іванівна ЛЮБОВЕЦЬ*

ЧЕТВЕРТІ ЧИШКІВСЬКІ ЧИТАННЯ З ІСТОРИЧНОЇ БІОГРАФІСТИКИ

5 червня 2008 р. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського відбулися організовані Інститутом біографічних досліджень НБУВ спільно з Українським біографічним товариством Четверті Чишківські читання з історичної біографістики, присвячені пам'яті засновника та першого директора Інституту біографічних досліджень НБУВ, президента Українського біографічного товариства, доктора історичних наук, професора Віталія Сергійовича Чишка (1951–2003).

Цьогорічні читання були присвячені проблемі “*“Великі” та “малі українці”: особа в історії та сучасності”*”, що останнім часом стала предметом обговорення серед науковців і широких кіл громадськості. У цьому контексті учасникам читань була запропонована для дискусії низка тематичних блоків: “Особа в історії та сучасності”, “Критерії історико-культурної значимості особи, їхня соціальна обумовленість”, “Національні біографічні словники та архіви як колективний портрет нації”, “Визначні постаті минулого в дослідженнях українських біографістів”, “Джерела та бібліографія української біографістики”.

У читаннях взяли участь учені Інституту біографічних досліджень та інших наукових підрозділів НБУВ, академічних інститутів, викладачі та науковці вищих навчальних закладів, зокрема, Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного університету “Києво-Могилянська академія”, Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ); Державного економіко-технологічного університету транспорту; музейні працівники Меморіального будинку-музею Миколи Лисенка (м. Київ), Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника.

Відкрив читання в. о. директора Інституту біографічних досліджень кандидат історичних наук **Володимир Іванович Попик**. У вступному слові він проаналізував ситуацію, пов'язану з відчутним зростанням суспільного інтересу до біографічних досліджень, кількості тематичних публікацій, просвітницьких акцій ЗМІ тощо, та докладно спинився на завданнях, що об'єктивно постають перед дослідниками й аматорами-біографістами.

Далі В. І. Попик виступив із доповіддю: “*Проблема “великих” та “малих” українців у вітчизняній біографічній традиції та завдання сучас-*

ної біографістики”. Він висловив думку щодо неприйнятності нетактовного використання теми “великих українців” в інтересах шоу-бізнесу та маніпулювання громадською думкою, наголосив, що для української науки, освіти, культури окреслена проблема знаходиться виключно в площині вітчизняної патріотичної історико-культурної традиції, національного самоусвідомлення, історичної пам’яті народу. Кожна нація має право сама та по-своєму визначати, кого обирати своїми героями та як поводитися з їхніми іменами. Із цього погляду, в Україні у свідомості багатьох поколінь утвердилася особлива типологія достойників нації. Як і в багатьох слов’янських народів, які пройшли важкий шлях боротьби за національне самоствердження, за незалежність, національними героями є ті, хто рухав наш народ уперед у цій боротьбі, хто працював на розбудову національної освіти, науки та культури, суспільно-політичного життя: Тарас Шевченко, Богдан Хмельницький, Іван Франко. До них, як безсумнівно, найважливіших постатей, додають Лесю Українку, Михайла Грушевського, іноді князів київських. Але далі — цей список є відкритим. Ніякому рангуванню він не підвладний. В Україні не можна затверджувати штучний список з 10, 20 або 100 “великих” — це суперечить як реаліям нашої історії, так і вподобанням українців. Лише після 300–400 імен такий перелік стає більш-менш прийнятним для широкого загалу. Ментальність українців така, що ніякі блискучі родоводи, титули, звання, чини, ордени ні на кого не справляють жодного враження: усьому тому ціна зрозуміла. Важливою залишається тільки особа, особистість, її внесок у загальну справу, реальні здобутки, розум, талант, вдача, ставлення до людей, власний слід у історії. Українській традиції притаманна увага до діячів, так би мовити, усіх рангів — великого, середнього та малого масштабу. Тому й завданням біографістів є збирання матеріалів про тих, хто не належить ні до першої, ні до другої тисячі імен. Особливим є інтерес до незаслужено забутих імен співвітчизників.

Доповідь провідного наукового співробітника Інституту біографічних досліджень, кандидата історичних наук **Світлани Миколаївни Ляшко** “*Життя людини глибше, ніж її життєпис: І. Є. Забелін*” була присвячена діяльності Івана Єгоровича Забеліна (1820–1908) — відомого російського історика, археолога, музейного діяча, колекціонера, мецената. С. М. Ляшко зазначила, що російська історіографія, присвячена життю та діяльності І. Є. Забеліна, досить значна, але в неї переважає аналіз праць Забеліна-історика. На противагу цьому, українська історіографія складається, головним чином, із праць, пов’язаних із розкопками курганів, матеріальними здобутками, оцінками археологічного внеску І. Є. Забеліна в дослідження курганів скіфської знаті на території сучасних Запорізької, Дніп-

---

ропетровської, Херсонської областей (1859–1869). С. М. Ляшко проаналізувала окремі теоретико-методичні погляди І. Є. Забеліна на зміст і завдання археології, пам'ятки археології, археологічний факт, місце археології в системі історичних наук. Матеріальні рештки, отримані під час розкопок, І. Є. Забелін розглядав як самостійне історичне джерело й у своїх працях використовував їх нарівні з писемними. Усе це дає змогу вважати І. Є. Забеліна не тільки практиком, а й одним з учених, який своїми працями сприяв формуванню теорії археології як науки. Водночас, йому належить помітний внесок у розвиток біографічних досліджень. Так, цікавими й нині залишаються погляди вченого на місце та роль особи в історії, співвідношення народу й особи в історії (полеміка з М. І. Костомаровим), агіографію як джерело біографії.

Учений секретар Інституту біографічних досліджень НБУВ кандидат історичних наук, старший науковий співробітник **Надія Іванівна Любовець** у доповіді *“Новітні українські видання типу “Відомі...”, “Видатні...”, “Визначні...”, “Славетні...” як джерело української біографістики”* відзначила, що в умовах сучасної України можна прослідкувати дві тенденції у розвитку української біографістики, зокрема, її становлення як окремого напрямку історичних досліджень, із розробкою теоретико-методологічних і методичних засад, а також видання величезної кількості різноманітної літератури біографічного спрямування. Ці дві тенденції, на думку Н. І. Любовець, розвивалися, здебільшого, незалежно одна від одної, що негативно вплинуло на якісні показники біографічних видань. Аналіз видань типу “Відомі...”, “Видатні...”, “Визначні...”, “Славетні...”, дав змогу авторові зробити наступні висновки: тільки наукові видання (і то лише монографічні видання, чи довідкові, але підготовлені науковими установами НАН України), здебільшого, чітко визначають критерії відбору персоналій, мають однотипну структуру подання матеріалу, розгалужений науковий апарат, що дає підстави говорити про можливість їх використання як джерел Українського національного біографічного архіву. Усі інші видання (науково-популярні, довідкові, навчальні, видання зразка “Хто є хто” не обтяжують себе (не завжди із суб’єктивних причин) проблемами дотримання критеріїв відбору персоналій (які мають бути чітко підпорядковані назві та типу видання), здебільшого подають той матеріал, що потрапляє в поле зору авторів. Особливо це характерно для регіональних видань. Відсутність наукового апарату та посилань на джерела утруднює використання їх для серйозних наукових розвідок. Як висновок, Н. І. Любовець наголосила, що для підготовки високоякісних біографічних видань Інститут біографічних досліджень як центральний методичний центр в Україні, має зосередити

свою увагу також і на розробці методичних засад для підготовки біографічних видань різноманітного спрямування (наукові, науково-популярні, довідкові та інші). Вони мають містити чітко сформульовані вимоги до критеріїв відбору персоналій, структури подання матеріалу в залежності від типу видання. Це, по-перше, спростить роботу авторів біографічних видань, особливо в регіонах, по-друге, сприятиме підвищенню якісного рівня біографічної літератури, що виходить на українських теренах.

З великим інтересом учасники читань заслухали доповідь **Інни Володимирівни Голубович** — кандидата філософських наук, докторанта кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова *“Біографія як соціокультурний елемент: методологія аналізу в гуманітарному знанні”*. І. В. Голубович зосередила увагу присутніх на визначенні комплексних теоретико-методологічних засад філософського аналізу феномену біографії в культурі та можливостей різних варіантів біографічного підходу в сучасному гуманітарному знанні на міждисциплінарному рівні. Конкретним матеріалом доповідачу слугували “біографічно ангажовані” концепції гуманітаристики: проект універсальної герменевтики Ф. Шлейермахера, проект побудови основ “наук про дух” В. Дільтея, теоретичні погляди на біографіку сучасного українського філософа О. В. Валевського.

Вадим Ігорович Менжулін — кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету “Києво-Могилянська академія” у доповіді *“Freud в Україні: транслітерація у світлі біографії”* зробив спробу знайти найбільш коректну українську транслітерацію прізвища засновника психоаналізу, засновуючись як на мовних нормах, так і на біографічних даних. В україномовних наукових публікаціях останніх років можна зустріти два варіанти — “Фрейд” і “Фройд”. Перший графічно (але не фонетично) нагадує російський варіант (“Фрейд”), тоді як інший відтворює виголошення цього прізвища німецькою мовою. Прихильники фонетичної системи транслітерації іншомовних імен власних вважають більш коректним другий варіант, беззаперечно зараховуючи видатного мислителя до представників німецькомовної культури. На думку В. І. Менжуліна, прізвище засновника психоаналізу слід перекладати, враховуючи три важливі біографічні обставини: 1) страждання, які він пережив унаслідок зростання антисемітизму серед німців; 2) його принципову позицію в питанні щодо власної єврейської ідентичності; 3) виголошення його прізвища рідною мовою його батьків і його власного дитинства, тобто мовою ідиш (“Фрейд”).

Виступ **Ірини Вікторівни Валявко**, кандидата філософських наук, наукового співробітника Інституту філософії НАН України, наукового співробітника Української Вільної Академії наук у США *“Епістолярій як складова частина біографічного дослідження: вибране з листування Дмитра Чижевського й прот. Георгія Флоровського”* був присвячений двом цікавим мислителям українсько-російської еміграції ХХ ст. — Дмитрові Івановичу Чижевському (1894–1977) і прот. Георгію Васильовичу Флоровському (1893–1979). Обидва вони — неординарні особистості з досить складною долею, які належать до нечисленної в усі часи категорії людей енциклопедичного складу розуму та широких знань у багатьох наукових ділянках. Їхні шляхи не раз перетиналися та знову розходилися, але духовно-творчий контакт, раз встановившись, уже не уривався: крізь усе життя вони пронесли відчуття взаємної пошани та світлої дружби. Звертаючись до архівної спадщини цих мислителів і коментуючи вибрані листи з їхньої великої та цікавої кореспонденції, І. В. Валявко наголосила на важливості дослідження епістолярію загалом. Оскільки саме в листах біографи доволі часто можуть знайти відповіді на свої численні запитання та почути “живий голос” того, про кого пишуть і чию біографію, залишаючись у межах об’єктивного наукового дослідження, хочуть вивести на суд сучасників.

Старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень, кандидат філологічних наук **Наталія Петрівна Марченко** у виступі *“Видання для дітей у контексті сучасних завдань біографістики”* означила поле наукового пошуку біографіста як у царині гуманітарного знання щодо специфічної дитячої аудиторії, так і в осягненні ролі й місця дитинства як однієї з визначальних складових біографії. Грунтуючись на попередньо обумовленому доборі та систематизації “видань для дітей”, автор оглядово проаналізувала, де і як саме в них використовується біографічна інформація. Зокрема, ішлося про: художню та науково-популярну літературу для дітей; книжки, що ввійшли до кола дитячого читання; довідкові видання (зокрема, і електронні); видання для шкільного вжитку. На думку Н. П. Марченко, біографічна інформація широко представлена у виданнях для дітей в усіх її формах (від біографічної довідки — до автобіографії та біографічної розвідки). Однак, грунтуючись на застарілій інформації, не маючи методологічних засад відтворення, скорегованих із можливостями вікового сприйняття користувача, вона, зазвичай, має низький науковий рівень. Н. П. Марченко зупинилася також на проблемі використання та відображення царини “дитячого” в біографістиці. Відзначивши відсутність повноцінного сучасного словника “Дитячі письменники України” та малу

кількість присвячених їм біографічних розвідок, вона означила теоретичні проблеми, що це зумовили (відсутність єдиного типологічного поділу видань для дітей, відтак, невизначеність критеріїв добору та джерельної бази). Водночас, на її думку, на часі постановка проблеми створення наукової просоподевітичної концепції життєпису, орієнтованого на користувача-дитину. Також доповідачем порушено питання про необхідність урахування в біографічних дослідженнях наступних аспектів: дитячі роки особи, її взаємини з дітьми (зокрема, власними); педагогічна та освітянська діяльність; роль і місце дитинства в автобіографіях.

Наукові працівники Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка присвятили свої виступи осмисленню актуальних проблем біографістики крізь призму біографій окремих діячів української історії. Зокрема, **Ірина Володимирівна Пасько** — кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Центру в доповіді *“Степан Андрієвський (Прокопович): curriculum vitae “малого” українця як свідчення великої професійної справи”* на основі даних життєпису — curriculum vitae талановитого лікаря Степана Андрієвського (Прокоповича) (1760–1818) здійснила спробу реконструкції першого радикального реформування вищої медичної освіти та справи в Росії наприкінці XVIII ст. Факти біографії С. Андрієвського, на думку доповідача, свідчать про те, що саме йому, уродженцю Чернігівщини, випускнику Києво-Могилянської академії належить авторство реформи професійної підготовки лікарів, а також першого лікарського законодавства в Росії, що діяло до 1917 р. Діяльність Степана Андрієвського підтверджує спрямування його професійних зусиль на гуманістичну орієнтацію медичної науки та практики. Незаслужено позабуте ім'я “малого” українця набуває великого значення в історичному контексті його професійної діяльності.

Катерина Аркадіївна Кобченко — кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру в доповіді: *“Біографія вченого як складова історії науки”* зазначила, що результати біографічних студій важливі для інших, “суміжних” наукових галузей, зокрема, у площині реконструкції біограм учених. Такі студії вимагають від дослідника не лише знання подій із біографії науковця, а й ретельного знайомства з епохою, її світоглядними настановами та тим культурним середовищем, у якому формувалися погляди вченого. Особливо актуальні, на думку К. А. Кобченко, ці положення стосовно вчених-гуманітаріїв, переконання та дослідження яких найчастіше зазнають взаємовпливів. Водночас, актуальним є й зворотній процес: “крізь призму” біографії вченого можна побачити не лише історію розви-

---

тку науки, а й, нерідко, — саму епоху, її запити та пріоритети розвитку, особливо тоді, коли йдеться про біографії значних учених, засновників наукових шкіл і напрямів, які самі прислужилися до формування нових світоглядних засад.

Руслана Орестівна Марценюк — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Центру у виступі *“Арсен Річинський: від лікаря до релігійного діяча”* зупинилася на біографії А. Річинського (1892–1956) — лікаря за фахом, громадського діяча за покликанням, ідеолога українського православ'я за етноконфесійними переконаннями. Він виступав за українізацію церковних богослужінь, уклав “Українські церковні співи”, “Українську відправу вечірню та ранню” для сільських хорів і шкіл. А. Річинський був автором праці “Походження єпископату” та збірки статей “На манівцях” про українське церковно-національне життя. Вінцем творчих пошуків А. Річинського стала монографія “Проблеми української релігійної свідомості” (1933), завдяки якій він увійшов до українського наукового пантеону як основоположник етнології релігії в українському релігієзнавстві. За неї ж автора засудили в 1942 р. до 10 років ув'язнення “як ворога народу”. Після звільнення працював лікарем у Південному Казахстані. Його ім'я носить Кременецьке медичне училище, на базі якого з 1998 р. відбуваються Річинські читання.

Тетяна Михайлівна Ємець — кандидат філософських наук, науковий співробітник Центру в доповіді *“Місток від дореволюційних традицій до сучасності (біографія випускника Університету Св. Володимира філософа Валентина Асмуса)”* зосередила увагу на постаті відомого філософа, яка в сучасному українознавстві та історичній біографістиці цікава в межах дослідження критеріїв історико-культурної значимості особи та її соціальної обумовленості. Він був не лише успішним радянським філософом, а й визнаним продовжувачем дореволюційної наукової традиції. Народився в Києві та здобував освіту в Університеті Св. Володимира. Слухав лекції О. Гілярова, В. Зеньківського, Г. Якубаніса, С. Спекторського. Залишив спогади про події та наукове життя в Києві 20-х рр. ХХ ст. Аналіз його долі, на думку Т. М. Ємець, є яскравим підтвердженням тези про необхідність подолання ідеологем в історіографічних дослідженнях із метою повернення до української культурної спадщини імен, які штучно виключаються з ідеологічних міркувань. Критерії значимості в науковому аналізі повинні бути позбавлені політичної заангажованості.

Таїсія Іванівна Ківшар доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень, виступила з темою *“Шевченкознавча проблематика в науковому доробку*

С. Сірополка”, зазначивши, що видатний український просвітній діяч, основоположник українського книгознавства, бібліограф і редактор Степан Онисимович Сірополко розробляв і шевченкознавчу тематику також.

Михайло Миколайович Рогожа — кандидат історичних наук, доцент кафедри екології та безпеки життєдіяльності Державного економіко-технологічного університету транспорту у виступі *“М. В. Шарлемань: портрет на тлі доби”* зупинився на постаті Миколи Васильовича Шарлеманя (1887–1970) — одного з найвідоміших українських зоологів, зоогеографів і природоохоронців, активного теоретика та практика системи заповідної справи й охорони природи, який належить до найбільш знакових та, водночас, і найбільш трагічних постатей української зоологічної науки. На основі нових даних, віднайдених у архівних матеріалах та інших джерелах, М. М. Рогожа проаналізував життя та наукову діяльність М. В. Шарлеманя, запропонував доповнення й уточнення до біографії, відобразив взаємовплив вітчизняних учених на розвиток зоології та її окремих напрямів, показав основні соціальні чинники впливу на розвиток біологічної науки в Україні.

Лариса Іванівна Горенко — кандидат мистецтвознавства, старший науковий співробітник Державної академії керівних кадрів культури та мистецтва у виступі *“Капініст в історії та культурі України XVIII — поч. XIX ст.”* висвітлила діяльність Василя Васильовича Капініста (1756(58)–1823) — відомого поета, культурно-громадського діяча, одного з яскравих представників Новгород-Сіверського патріотичного гуртка “автономістів” к. XVII — поч. XIX ст. у контексті національно-культурного творення та піднесення національної свідомості.

Науковці Сектору картографії Відділу обслуговування літературою природничого та технічного профілю НБУВ у своїх доповідях розглянули біографії українських картографів і географів. Зокрема, **Тетяна Іванівна Шовкопляс** — науковий співробітник НБУВ, ознайомила присутніх із біографіями братів Манганарі (Єгора та Михайла) — видатних гідрографів, військових мореплавців та картографів. Їм належить першість у створенні на базі інструментальної зйомки карт Азовського, Чорного, Мармурового морів (1826–1836 рр.), першого достовірного атласу Чорного моря (1841 р.), а також карт Дніпровського та Бузького лиманів, бухт Геленджика та Севастополя, цілої низки заток і рейдів. **Олена Іванівна Осталецька** — науковий співробітник НБУВ виступила з повідомленням *“Огляд наукових творів академіка П. І. Кеппена, які зберігаються у фондах Сектору картографічних видань НБУВ”*, в якому розглянула основні віхи життєвого шляху та діяльності П. І. Кеппена (1793–1864) — російського й українського географа, статистика, етнографа, археолога, бібліографа, ака-

демiка Петербурзької АН (з 1843), зробила огляд його праць, що зберігаються у фондах Сектору картографічних видань НБУВ. Зазначила, що на замовлення Російського географічного товариства ним була складена “Етнографическая карта Европейской России” (1851). У справах служби П. І. Кеппен провадив географічне, географічне й археологічне дослідження Криму, одним із перших у Європі поставив питання про організацію фенологічних спостережень і здійснював їх у своєму маєтку Карабазі поблизу Алушти. Був активним учасником створення та видання “Списков населения мест Российской империи”.

У виступі **Тетяни Анатоліївни Якубової** — кандидата історичних наук, наукового співробітника Відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій *“Гетьман Іван Мазепа в польській та західноєвропейській історіографії XVII–XVIII ст. (за книжковими фондами НБУВ)”* розглядалися перспективи дослідження польськомовного фонду НБУВ щодо історичної біографії гетьмана І. Мазепа.

Виступ кандидата філологічних наук, наукового співробітника Інституту біографічних досліджень **Лесі Григорівни Рєви** був присвячений розглядові (в історико-критичному аспекті) академічних видань “Історії української літератури”, зокрема, їх персональних розділів, присвячених життю та творчості українських письменників, які, на думку Л. Г. Рєви, є важливим джерелом просопографічного характеру.

Старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень, кандидат історичних наук **Юрій Іванович Зінченко** зосередив увагу присутніх на проблемі кримськотатарських лідерів в історії України.

Віктор Миколайович Тимченко — молодший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень виступив із повідомленням *“Біографії кримських ханів як джерело для Українського біографічного словника (за турецькою та історичною літературою та середньовічними епіграфічними джерелами із Криму)”*.

Із цікавістю учасники Читань заслухали доповіді співробітників Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ). Так, **Олег Борисович Гуцуляк** — кандидат філософських наук, заступник директора з наукової роботи бібліотеки університету у виступі *“Біобібліографістика вчених Прикарпатського університету як складова частина Біобібліографічного електронного архіву Прикарпаття”* ознайомив присутніх із роботою зі створення електронних архівів, репрезентував останні видання, підготовлені бібліотекою. З огляду на те, що викладачі Прикарпатського університету не змогли особисто взяти участь у читаннях, О. Б. Гуцуляк стисло ознайомив присутніх з їхніми до-

повідями. Так, у рукописі статті **Лариси Петрівни Кобути** — кандидата педагогічних наук, доцента кафедри політології Інституту історії та політології Прикарпатського національного університету *“Володимир Левинський: віхи громадсько-політичної біографії”* розглянуто основні віхи життя Володимира Петровича Левинського (1880–1953) — політичного та громадського діяча, активного учасника українського суспільно-політичного руху початку ХХ століття, публіциста, редактора низки українських партійних видань у Галичині, київського журналу “Дзвін” (1913–1914), автора понад сотні публікацій, зокрема й десятка книг, із історії українського робітничого та соціалістичного руху, філософії, соціології, політології, етнопонаціональних відносин. У рукописі статті **Олега Ігоровича Єгришія** — кандидата історичних наук, доцента кафедри історії України Інституту історії та політології *“Соціальні умови депортації політичних спецпоселенців на Далекий Схід (1950 р.): На прикладі родини греко-католицького священика А. Сірецького”* порушено проблему “деперсоніфікації”, дегуманізації суспільства, яка, на думку автора, є однією із ключових, що постають перед сучасним українським і світовим громадянством. О. І. Єгришій наголошує на необхідності пошуку не тільки видатних, а й “непримітних”, “малих” людей, які в різних історичних умовах намагалися до певної міри покращити життя суспільства. Ілюстрацією даної проблеми виступає історія депортація в травні 1950 р. родини греко-католицького священика Антона Сірецького (за матеріалами приватного архіву родини Сірецьких) із Коломийської в’язниці до Хабаровського краю.

Олена Валентинівна Бугаєва, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту біографічних досліджень у виступі *“Персональне та групове фото як складова Української іконографії УНБА (за архівними документами Музичного товариства імені М. Д. Леонтовича)”* наголосила, що визнання сьогодні української біографістики як об’єкту комплексного персонологічного дослідження національної історії висуває (серед інших) завдання широкого використання ілюстративних (візуальних) матеріалів, вагомою складовою яких вважаються фотодокументи. В Інституті біографічних досліджень НБУВ розроблена схема електронної моделі біографічного опису, що дає змогу адаптувати різноманітні іконографічні матеріали до потреб сучасної української біографістики з метою створення Банку даних Української іконографії як невід’ємної складової УНБА. На прикладі фотодокументів членів МТЛ (вводяться до наукового обігу вперше) О. В. Бугаєва показала інформаційну цінність не тільки в портретній візуалізації багатьох мало знаних осіб, а й у виявленні досі невідомих імен фотографів 20-х рр. ХХ ст.

Приємним відкриттям для Четвертих Чишківських читань стала участь у їхній роботі музейних працівників. Так, **Роксана Микитівна Скорульська**, завідувач Меморіальним будинком-музеєм Миколи Лисенка (м. Київ), лауреат премії ім. М. В. Лисенка у виступі *“Штрихи до вицвілого портрету протоієрея Андрія Васильовича Сенаторського”* представила на суд слухачів свою розвідку про родину Сенаторських — Михайла Скорульського (по матері — з роду Сенаторських) — діда доповідачки та о. Андрія Васильовича Сенаторського (двоюрідній дідів дід). **Парасковія Яківна Степенькіна** — кандидат історичних наук, директор Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника (м. Корсунь) у виступі *“Василь Авраменко: життя на чужині”* ознайомила присутніх із життям видатного українського хореографа Василя Авраменка (1885, м. Стеблів, Україна – 1981, Нью-Йорк, США), який понад півстоліття мав вплив на українські художні колективи Європи, Австралії, Американського континенту. Своїми танцями він пробуджував національну самосвідомість українців, любов до України, віру в здобуття її незалежності. Василь Авраменко відзняв стрічки про II (1973) та III (1978) Світові конгреси українців, Другу Сесію Ватиканського Собору (1963, Рим); підтримував зв'язки з патріархом Йосифом Сліпим. П. Я. Степенькіна розповіла присутнім про документи й особисті речі Василя Авраменка, що зберігаються в Корсунь-Шевченківському державному історико-культурному заповіднику та є, на сьогодні, цікавим і маловивченим джерелом для написання біографії Василя Авраменка.

У результаті ґрунтовного та зацікавленого обговорення проблем розвитку біографічних досліджень учасники Четвертих Чишківських читань прийняли наступні рекомендації:

- продовжити щорічне проведення червневих читань з історичної біографістики, розширивши практику залучення до них учених наукових, архівних, музейних установ і навчальних закладів із різних регіонів України;
- спільно з Українським біографічним товариством запровадити практику довгострокового перспективного планування підготовки та проведення Чишківських читань з історичної біографістики, круглих столів і методичних семінарів з оприлюдненням зазначених планів у мережі Інтернет.

*Володимир Іванович ПОПИК,
Надія Іванівна ЛЮБОВЕЦЬ*

НАШІ АВТОРИ

АКІЛІНА Марія Іванівна — завідувачий Науково-дослідним відділом бібліотекознавства Російської державної бібліотеки, кандидат педагогічних наук (Москва).

БУГАСЬВА Олена Валентинівна — науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук (Київ).

ДАНИЛЕНКО Віктор Михайлович — завідувачий відділом Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України (Київ).

КІВШАР Таїсія Іванівна — старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ, доктор історичних наук, професор (Київ).

КОРПУСОВА Валентина Миколаївна — старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук (Київ).

КУРИЛЕНКО Тетяна Володимирівна — директор бібліотеки Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана, доцент кафедри історії економічних учень та економічної історії КНЕУ, кандидат економічних наук (Київ)

ЛЮБОВЕЦЬ Надія Іванівна — старший науковий співробітник, учений секретар Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук (Київ).

ЛЯШКО Світлана Миколаївна — провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук (Київ).

МЕНЖУЛІН Вадим Ігорович — доцент, докторант кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету “Києво-Могилянська академія”, кандидат філософських наук (Київ).

МОСКАЛЕЦЬ Олександр Володимирович — молодший науковий співробітник відділу формування музичного фонду НБУВ (Київ).

ПОПИК Володимир Іванович — в. о. директора Інституту біографічних досліджень НБУВ, керівник Сектору суспільних наук Науково-організаційного відділу Президії НАН України, кандидат історичних наук (Київ).

ПУТОВА Ганна Вадимівна — провідний спеціаліст Центрального до державного історичного архіву України в м. Києві.

РАТНИКОВА Олена Іванівна — завідувачий сектором Бібліотечної енциклопедії Науково-дослідного відділу бібліотекознавства Російської державної бібліотеки, кандидат педагогічних наук (Москва).

РОТАЧ Олександр Петрович — архітектор, краєзнавець (м. Донецьк).

СТАРОВОЙТЕНКО Інна Володимирівна — науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ).

ФЕЩЕНКО Валентина Михайлівна — професор кафедри історії економічних учень та економічної історії Київського національного університету імені В. Гетьмана, доктор економічних наук (Київ).

ХОДОРОВСЬКИЙ Михайло Дмитрович — заступник директора — головний зберігач фондів Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України, кандидат історичних наук (Київ).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ВБЛ** — Віртуальна біографічна лабораторя;
- ВР РДБ** — Відділ рукопису Російської державної бібліотеки (рос. Отдел рукописей Российской государственной библиотеки);
- ВУАК** — Всеукраїнський археологічний комітет;
- ВУАН** — Всеукраїнська академія наук;
- ДАКК** — Державний архів Краснодарського краю;
- ДАРФ** — Державний архів Російської Федерації (рос.: ГАРФ — Государственный архив Российской Федерации);
- ДІМ** — Державний історичний музей (рос. ГИМ — Государственный исторический музей);
- ДІМ ВПД** — Державний історичний музей Відділ письмових джерел (рос.: ГИМ ОПИ — Государственный исторический музей Отдел письменных источников);
- ІА АН УРСР** — Інститут археології АН УРСР;
- ІАК** — Імператорський археологічний комітет (рос. ИАК — Императорский археологический комитет);
- ІНО** — Інститут народної освіти;
- ІР НБУВ** — Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського;
- КДМА** — Державний архів м. Києва;
- КІНО** — Київський інститут народної освіти;
- КРКМ** — Кримський республіканський краєзнавчий музей;
- ЛВІА АН СРСР** — Ленінградське відділення Інституту археології АН СРСР (рос. ЛОИА АН СССР — Ленинградское отделение Института археологии АН СССР);
- МАТ** — Московське археологічне товариство (рос.: МАО — Московское археологическое общество);
- НБУВ** — Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського;
- ОТІС** — Одеське товариство історії та старожитностей;
- РДБ** — Російська державна бібліотека (рос.: РГБ — Российская государственная библиотека);
- РДВІА** — Російський державний військово-історичний архів (рос.: РГВИА — Российский государственный военно-исторический архив);
- РУП** — Революційна Українська партія;
- СВУ** — Спілка визволення України;
- СУФ** — Союз українок Франції;

ТУАК — Таврійська учена архівна комісія;
УНБА — Український національний біографічний архів;
УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів;
ЦДАВО України — Центральний державний архів вищих органів влади та управління;
ЦДАМЛМ України — Центральний державний архів-музей літератури й мистецтва України;
ЦДІА України (м. Львів) — Центральний державний історичний архів України, м. Львів;
ЦДІАК — Центральний державний історичний архів України, м. Київ;
ЦІАМ — Центральний історичний архів Москви (рос.: ЦИАМ — Центральный исторический архив Москвы);
ЦК ВКП(б) — Центральний комітет Всеукраїнської комуністичної партії (більшовиків).

ЗМІСТ

Від Редакційної колегії 3

Теоретичні й методичні проблеми біографічних досліджень

Попик В. І. Біографістика та дослідження українсько-російських історичних і культурних взаємозв'язків 7

Біографічні та генеалогічні розвідки

Ляшко С. М. Російський історик І. Є. Забелін і Україна 50
Старовойтенко І. В. Степан Ерастов — організатор українського національного руху на Кубані поч. ХХ ст.: штрихи до біографії 65
Путова Г. В. Декілька сторінок із київського періоду біографії генерала М. А. Милорадовича 77
Москалець О. В. Ксенія Держинська: від київських коренів до московських тріумфів 84
Менжулін В. І. Freud в Україні: транслітерація у світлі біографії 92

Історія та культура крізь призму біографіки

Ківшар Т. І. Особисте книжкове зібрання Т. Г. Шевченка 102
Куриленко Т. В., Фещенко В. М. Євген Євгенович Слуцький: життя, присвячене науці 130
Любовець Н. І. Сергій Миколайович Булгаков: матеріали до біографії 153
Корпусова В. М. Родина О. П. Новицького, М. Вязьмітіна — київські друзі М. Волошина 176
Ротач О. П. “Все життя я вірила в красу...”: Ганна Вікторівна Совачова — видатна українська актриса та громадський діяч 186

Автобіографії та спогади

Ганна Совачева. Крізь пориви життя. Фрагмент спогадів 220

Матеріали до Українського біографічного словника

Бертьє-Делагард Олександр Львович (Даниленко В. М., Ляшко С. М.) 231
Боровиковський Володимир Лукич (Ходоровський М. Д.) 233
Веретенніков Василь Іванович (Ляшко С. М.) 234

Волобуєв Михайло Симонович (Ляшко С. М., Даниленко В. М.) ..	236
Генінг Володимир Федорович (Ляшко С. М.)	237
Гудзій Микола Каленикович (Ходоровський М. Д.)	238
Дунаєвський Ісаак Йосипович (Бугаєва О. В.)	240
Котляревський Олександр Олександрович (Любовець Н. І.)	242

Бібліографія, рецензії, інформація

<i>Акилина М. И., Ратникова Е. И.</i> Справочные издания о персоналиях в библиотечном деле	244
Круглий стіл “Сучасна українська біографістика: досвід та проблеми розвитку”	253
Треті Чишківські читання з історичної біографістики	258
Секція “Сучасна українська біографістика: досвід та проблеми розвитку” міжнародної наукової конференції “Інтранет/екстранет-ресурси в наукових бібліотеках”	266
Четверті Чишківські читання з історичної біографістики	272
Наші автори	283
Умовні скорочення.....	285

CONTENTS

From the editorial board..... 3

Theoretical and methodological problems of biographic researches

V.I. Popyk Biographistics and researches of Ukrainian and Russian historical and cultural interconnections 7

Biographic and genealogic surveys

S.M. Lyashko Russian historian I. YE. Zabyelin and Ukraine 50
I.V. Starovoitenko Stepan Erastov — organizer of Ukrainian national movement in Kuban in the beginning of the 20th century: additional traits to the biography..... 65
G.V. Putova Some pages of the Kyiv period biography of general M.A. Myloradovych..... 77
O.V. Moskalets Kseniya Derzhynska: from Kyiv roots to Moscow triumphs 84
V.I. Menzhulin “Freud” in Ukraine: transliteration in the light of his biography..... 92

History and culture in the light of biographics

T.I. Kivshar Personal book collection of T.G. Shevchenko..... 102
T.V. Kurylenko, V.M. Feshchenko Yevgen Yevgenovych Slutskyi: life dedicated to science..... 130
N.I. Lyubovets Sergiy Mykolayovych Bulgakov: materials to the biography..... 153
V.M. Korpusova O. P. Novytsky’s family and M. Vyazmitina as a Kyiv’s M. Voloshyn’s friends..... 176
O.P. Rotach “I’ve believed in beauty all my life...”: Ganna Viktorivna Sovachova — a celebrated Ukrainian actress and public man... 186

Autobiographies and memoirs

Ganna Sovacheva. Through the gusts of life. A fragment of memoirs.. 220

Materials to Ukrainian biographic dictionary

Oleksandr Lvovych Berthier de la Garde (V.M. Danylenko, S.M. Lyashko) 231
Volodymyr Lukych Borovykovskyi (M.D. Khodorovskyi)..... 233
Vasyl Ivanovych Veretennikov (S.M. Lyashko) 234

Mykhailo Symonovych Volobuyev (S.M. Lyashko, V.M. Danylenko).	236
Volodymyr Fedorovych Gening (S.M. Lyashko)	237
Mykola Kalenykovich Gudziy (M.D. Khodorovskiy)	238
Isaak Yosypovych Dunayevskiy (O.V. Bugayeva).....	240
Oleksandr Oleksandrovych Kotliarevskiy (N.I. Liubovets)	242

Bibliography, reviews, information

<i>M.I. Akilina, E.N. Ratnikova</i> Reference media about personalia in library business.....	244
Round Table “The Modern Ukrainian biographistics: experience and problems of development”	253
The Third Chyshkivski readings on historical biographistics.....	258
The “Modern Ukrainian biographistics: experience and problems of development” Section of the “Intranet/Extranet resources at scientific libraries” International Scientific Conference.....	266
The Fourth Chyshkivski readings on historical biographistics.....	272
Our authors	283
Notation shortenings.....	285

До уваги авторів

1. Загальні вимоги

1.1. Редакція приймає статті за адресою:
01601, МСП, Київ-31, вул. Володимирська, 62. Інститут біографічних досліджень НБУ імені В. І. Вернадського.

Контактні телефони: 288-13-84, 239-65-12.

E-mail: ssn@nas.gov.ua

1.2. Видання здійснює такі публікації: наукові статті, біографічні нариси, біобібліографічні довідки, спогади, короткі повідомлення, матеріали конференцій, бібліографія, рецензії.

У певному конкретному випуску один автор має право надрукувати тільки одну самостійну статтю.

1.3. Мова видання — українська (в окремих випадках — російська, польська чи англійська).

1.3. До редакції подається:

1.3.1. Рекомендація відповідної наукової установи або 2 учених зі ступенем до друку;

1.3.2. Відредагований і погоджений із редколегією текст статті, записаний на дискеті у форматі редактора WORD (розмір аркуша — А4; гарнітура — Times new roman (CYR); кегль — 14; відстань між рядками — 1,5; інтервали, поля: ліве — 2,5 см, праве — 1,5 см, верхнє — 2 см, нижнє — 2 см) та два екземпляри роздруку з неї;

1.3.3. Ілюстративний матеріал (фото, малюнки тощо) має бути придатним для копіювання та супроводжуватися відповідною анотацією (легендою) з зазначенням джерела (друкована праця, архівна справа, музейна експозиція тощо) та його місця знаходження.

1.3.4. Резюме двома додатковими мовами (див. п. 2.7) — 2 примірники.

1.3.5. Колонтитули.

2. Обов'язкові складові статті

Відповідно до вимог ВАК, оригінальна стаття має такі необхідні елементи:

2.1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

2.2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми та на які спирається автор;

2.3. Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

2.4. Формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

2.5. Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2.6. Список літератури;

2.7. Анотація (мовою оригіналу статті) та резюме (російською та англійською мовою для україномовних статей; українською та англійською — для російськомовних);

2.8. Ключові слова (до п'яти);

2.9. Колонтитули.

3. Оформлення рукопису, обсяг, послідовність та розташування складових статті

3.1. Обсяг рукопису наукової статті (з урахуванням малюнків, таблиць і підписів до них, анотацій, резюме, списку літератури) — не більше 25 сторінок друкованого тексту (40 000 знаків), оглядів — до 10 сторінок (16 000 знаків), рецензій — до 3 сторінок (5 000 знаків), коротких повідомлень — до 2 сторінок (3200 знаків).

Рукописи більшого обсягу до розгляду лише після попереднього узгодження з редколегією.

3. 2. Послідовність друкування окремих складових наукової статті має бути такою:

- УДК — зліва над назвою статті;
- Прізвище та ініціали автора (авторів) мовою статті, вчений ступінь і посада;
- Назва наукової установи (зокрема відділу, кафедри, де виконано дослідження);
- Повна поштова адреса (за міжнародним стандартом), телефон та e-mail для співпраці з авторами;

– Назва статті (повинна точно відображати зміст дослідження, бути короткою (в межах 9 повнозначних слів), містити всі ключові слова);

– Анотація (стисла характеристика змісту статті) подається мовою оригіналу та російською мовою, містить не більше 50 повнозначних слів і передує (окремим абзацем) основному тексту;

– Ключові слова (не більше п'яти);

– Текст статті, список літератури;

– Резюме (прізвище та ініціали автора (авторів), назва наукової установи, повна поштова адреса установи, назва статті, слово «Резюме» («Summary»), текст резюме (виклад основних положень і висновків статті: проблеми, суть дослідження, одержані результати), ключові слова) подається англійською мовою).

3.3. Стаття повинна бути підписана автором (або авторами).

3.4. Автор несе повну відповідальність за достовірність наданої інформації та правильність наведених у роботі відомостей (особові дані, написання назв тощо).

4. Мовне оформлення тексту

4.1. Автори несуть повну відповідальність за бездоганне мовне оформлення тексту відповідно до чинного Правопису, зокрема, за дотримання сучасної української наукової термінології, написання прізвищ, власних назв тощо.

4.2. Латинські терміни та іншомовні назви й поняття подаються латиницею. За першого вживання у дужках слід обов'язково вказати український відповідник поняття, для назв і цитат — назвати автора та джерело перекладу (або зазначити — «в перекладі автора»).

Латинські назви виділяються курсивом, автори — звичайним шрифтом.

4.3. Часто повторювані у тексті словосполучення та назви доречно скоротити. Слова і словосполучення скорочуються відповідно до: ДСТУ 3582–97 «Скорочення слів в українській мові у

бібліографічному описі. Загальні вимоги і правила» (К. : Держстандарт України, 1998) та ГОСТ 7.12.93. «Библиографическая запись. Сокращения слов на русском языке. Общие требования и правила». Абревіатури за першого вживання обумовлюють у дужках — Інститут біографічних досліджень (далі — ІБД) .

4.4. Всі згадувані в тексті прізвища мають упродовж усього тексту супроводжуватися обов'язковим додаванням або обох ініціалів особи, або її повного імені (за винятком тих, чий повні дані на сьогодні не відомі).

При першому згадуванні наведення вичерпної інформації про особу (повне прізвище, ім'я, по-батькові, псевдо, роки народження та смерті) — обов'язкове (за винятком побіжного перерахування авторів статей тощо, коли достатньо вказати ініціали чи ім'я).

4.5. Усі застарілі історичні, географічні, суспільно-політичні тощо назви обов'язково мають супроводжуватися вказівкою на їхнє сучасне написання — вул. Леніна (нині — вул. Незалежності), або — с. Ажани (нині — в межах м. Білгорода-Дністровського), чи — Обласна фізіотерапевтична лікарня в м. Миронівка (з 1976 р. — Міська водолікарня м. Миронівка).

4.5. Усі додаткові відомості оформлюються у вигляді зносок унизу сторінки чи у вигляді Додатків.

4.6. Посилання на джерела — та літературу подаються у порядку їхньої появи у тексті (зокрема, у зносках і Додатках) у квадратних дужках цифрами, кожна з яких відповідає лише одній позиції в прикінцевому списку джерел і літератури. За потреби через кому подається інформація про конкретні сторінки чи аркуші тощо — [4, с. 4–7] чи [7, ар. 3 зв.]. Перелік джерел подається через крапку з комою чи коротке тире — [4; 8; 24], [6–12].

5. Джерела та література

5.1. Прикінцевий список джерел і літератури має бути оформлений відповідно до правил, викладених у статті О. М. Яценка «Вимоги до бібліографічного оформлення праць Інституту біографічних досліджень: варіанти та відмінності», надрукованій у третьому випуску збірника «Українська біографістика» (К., 2005) та у

відповідності до вимог ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання (ГОСТ 7.1-2003, IDT)» (К. : Держстандарт України, 2007).

5.2. Список може містити тільки назви праць, на які посилається автор. Рекомендовані списки, переліки тощо можуть бути оформлені як Додаток (значні за обсягом) чи згадуватися в зносках як уточнення.

5.3. Назви праць у прикінцевому списку розташовуються у порядку цитування в тексті чи за абеткою.

6. Прикінцеві зауваги

6.1. Редколегія має право редагувати текст статей та підписів до них, погоджуючи остаточний відредагований варіант із автором.

6.2. Редколегія може відхиляти рукописи, якщо вони не відповідають вимогам збірника, або переносити їх в інше число, узгодивши це з автором.

6.3. Рукописи статей, прийняті до публікування, авторам не повертаються та не рецензуються.

Наукове видання
Українська біографістика
Biographistica Ukrainica

The collection of research works continues the series of publications dedicated to theoretical and methodological problems of biographistics as a separate historical discipline, to the study of history, the present state and the perspectives for development of biographic researches in Ukraine. This series of publications was founded at 1996 by the Institute of biographic researches of the National V.I. Vernadskyi Library of Ukraine. The main materials of the collection were prepared within the framework of joint Ukrainian and Russian scientific project held in 2006-2008 by the results of a joint competition organized by the National Academy of Sciences of Ukraine and Russian Humanitarian Science Fund.

The publication is issued for scientists, teachers, students and postgraduates of institutions of higher education, workers of museum and archive institutions, students of local history.

Збірник наукових праць
Випуск 5

головний редактор: Ківшар Таїсія Іванівна,
відповідальний редактор: Марченко Н. П.
редактори: Горшкова Н. І., Матвійчук Л. О.
коректор: Красовська Н. М.
оригінал-макет: Вернік Ю. В.

Підписано до друку 22.12.09.
Формат 60x84x16. Гарнітура Times. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 15,53. Обл.-вид. арк. 16,67. Наклад 500. Зам. № 31.

Надруковано в науково-видавничому центрі
Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського.
03039, Київ, пр-т 40-річчя Жовтня, 3.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.